

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Mgr. Valburga Vavřinová

**Životní styl
a kultura každodenního života
ruské společnosti pozdního středověku
očima Západoevropanů**

Disertační práce

Školitel: doc. PhDr. Dana Picková, CSc.
Studijní program: Historie
Studijní obor: Historie / Obecné dějiny

Praha 2009

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně a
použila jen uvedené prameny a literaturu.

V Praze 31. března 2009

A handwritten signature in black ink, written in a cursive style, reading 'Valburga Vavřínová'.

Mgr. Valburga Vavřínová

Děkuji školitelce doc. PhDr. Daně Pickové, CSc. za odborné vedení, mnoho cenných rad a podnětů a hlavně za obrovskou toleranci, obětavost a trpělivost, s nimiž ke mně přistupovala.

Děkuji také vedení Národního památkového ústavu územního odborného pracoviště středních Čech v Praze, jmenovitě Ing. arch. Jiřímu Mrázkovi, Ing. arch. Vojtěchu Láskovi, Ing. Petru Svobodovi a PhDr. Janu Frídlovi za vstřícný přístup a pomoc během studia.

Ráda bych poděkovala všem, kteří ke vzniku této práce přispěli radou či pomocí.

Můj velký dík za veškerou podporu a lásku patří mé milované mamince, paní Ing. Valburze Vavřínové.

Motto:

*Pokud by si Rusové uvědomili svou sílu,
nikdo by s nimi nemohl soupeřit."*

Richard Chancellor

Obsah:

Úvodem	6
I. Rus a Západ v 15. a 16. století	17
II. Západoevropané jako zdroj informací o Rusi	46
II. 1. Italské prameny	55
II. 2. Prameny německé provenience	75
II. 3. Anglické prameny	86
II. 4. Ostatní písemnosti	99
II. 5. Cizinci ve službách ruských panovníků	105
III. Životní styl a kultura každodenního života pozdně středověké Rusi očima Západoevropanů	109
III. 1. Cestování	111
III. 2. Přijímání vyslanců a audience na moskevském panovnickém dvoře	115
III. 3. Jazyk komunikace	143
III. 4. Svátky, slavnosti a zábavy	148
III. 5. Moskevský panovník a jeho rodina, obyvatelé země	152
III. 6. Moskva	170
III. 7. Města, obchod, zaměstnání obyvatel	181
III. 8. Mentalita obyvatel	196
III. 9. Vojenské záležitosti	200
III. 10. Státní správa	211
III. 11. Pravoslavná církev	225
III. 12. Cizinci žijící na Rusi	231
Závěrem	236
Resumé	240
Resume (anglicky)	243
Použité prameny a literatura	247

Úvodem

Starším ruským dějinám nevěnovala a nevěnuje česká historiografie ani v minulosti, ani v současné době příliš velkou pozornost. K volbě tématu disertační práce mě inspirovaly monografie Dany Pickové, pojednávající o diplomatických stycích Habsburků a Rurikovců na přelomu 15. a 16. století a anglo-ruských vztazích ve druhé polovině 16. století. Autorka se v nich na základě studia dobových pramenů věnovala politickým a diplomatickým otázkám, ale ponechal stranou realie, vztahující se ke každodennímu životu na Rusi, o nichž se v mnoha pramenech západoevropské provenience dochovala důležitá svědectví.

Záměrem disertační práce *Životní styl a kultura každodenního života ruské společnosti pozdního středověku očima Západoevropanů* bylo prozkoumat zprávy, které zanechali cizinci, přijíždějící na Rus na v 15. až 16. století, z aspektu poznávání a vnímání realit a všedního života země. Výchozím bodem byl bibliografický výzkum literatury cestopisného, memoárového i monografického charakteru, který potvrdil, že dochované prameny obsahují v dostatečném množství hledaný typ sdělení.

Dalším krokem bylo seznámení se s předměty a tématy, jejichž sledováním a popisem se Západoevropané zabývali, jejich klasifikace a výběr problematiky pro potřeby této práce. V neposlední řadě byl aplikován komparativní přístup, a to jak na konfrontaci dobových informací, a to buď z hlediska rozdílného původu autorů nebo doby, v níž Rusko navštívili, tak pro srovnání s výsledky moderní historiografie, jež mělo usnadnit posouzení zpráv o zemi a prostředí, v té době v Evropě téměř neznámé. Pro lepší osvětlení vnímání specifické reality pozdně středověké Rusi a její interpretace západoevropskými návštěvníky bylo nezbytné zařadit jejich díla do obecněji koncipovaného rámce dějin ruského státu v době, kdy byl „znovuobjevován“ západní Evropou, a připomenout vývoj jeho vztahů s jednotlivými západoevropskými subjekty.

Vzhledem ke stanoveným cílům a struktuře sledované problematiky je práce rozdělena do následujících částí. V první kapitole *Rus a Západ v 15. a 16. století* byl nastíněn vývoj událostí, které byly stěžejní pro formování moskevského státu v tomto období a jeho prvotní „otvírání okna do Evropy“. Druhá kapitola *Západoevropané jako zdroj informací o Rusi* představuje rozsáhlejší a tematicky širší rozbor použitých pramenů. Jejím cílem je seznámit s autory, kteří napsali ve sledovaném období práci, v níž se zabývali Rusí a životem jejích obyvatel. Pozornost je věnována okolnostem, za jakých tuto zemi navštívili, nebo zda psali pouze z doslechu, charakteru a kvalitě jejich díla, prvním vydáním tiskem. Vlastní jádro práce představuje třetí kapitola *Životní styl a kultura každodenního života pozdně středověké Rusi očima Západoevropanů*, která byla tematicky dále rozčleněna do podkapitol. Jejím hlavním cílem bylo nastínit obraz života v moskevském státě na konci středověku tak, jak ho viděli soudobí návštěvníci ze Západní Evropy, případně konfrontovat jejich poznatky se závěry současné historické vědy.

Podobně jako tomu bylo i v jiných zemích, projevila ruská historiografie zájem o problematiku kultury každodenního života poprvé v 19. století. Jako jeden z prvních se všedním životem ruského obyvatelstva zabýval historik Nikolaj Ivanovič Kostomarov. V tomto ohledu je důležitá jeho monografie *Domašňaja žizň i nrapy velikorusckogo naroda. Utvar, oděžda, pišča i piťo, zdorovje i bolezni, nrapy, obrjady, prijem gostěj*, která vyšla tiskem v roce 1862.¹ Význam práce spočívá nejen v rozsahu zpracovaných témat, ale především ve vytěžení příslušných pramenů. Kostomarov využil nejen ruské písemnosti, ale také zprávy a vzpomínky cizinců, kteří Rus navštívili v 16. a 17. století. Nedostatkem je, že

¹ Kostomarov, N.I., *Domašňaja žizň i nrapy velikorusckogo naroda v XVI i XVII stoletijach (očerk)*. Moskva, 1862; reedice Kostomarov, N.I., *Domašňaja žizň i nrapy velikorusckogo naroda. Utvar, oděžda, pišča i piťo, zdorovje i bolezni, nrapy, obrjady, prijem gostěj*. Moskva, 1993; viz též Kostomarov, N.I., *Istoričeskije monografii i issledovanija*. SPb., 1887, s.3-314.

navzdory odpovědnému přístupu a práci s historickými materiály, autor určil své dílo nejširší čtenářské obci. To se odrazilo v absenci poznámkového aparátu, takže je dnes již v podstatě nemožné dohledat, z čeho konkrétně jednotlivé údaje čerpal. Práce má přesto nezpochybnitelný význam pro studium životního stylu a kultury každodenního života ruského obyvatelstva v období pozdního středověku.

Ruský historik a archeolog Ivan Jegorovič Zabelin, právem považovaný za zakladatele studia ruských dějin kultury každodenního života a čelného představitele tohoto oboru, se věnoval velmi důkladně zvykům a obyčejům ruského lidu v díle *Domašnij byt ruskogo naroda*, které bylo publikováno v letech 1876 a 1879 v dvoudílné monografii *Istorija ruskoj žizni s drevnich vremen*.² Samostatně byl *Domašnij byt ruskogo naroda* zveřejněn tiskem v roce 1895.³ Práci o každodennosti širokých lidových vrstev předcházelo Zabelinovo dílo *Domašnij byt ruskich carej v XVI i XVII stoletijach*, věnované všednímu životu ruských panovníků. Poprvé bylo opublikované roku 1862.⁴ Zabelin následně zpracoval kulturu každodenního života ruských careven v knize *Domašnij byt ruskich caric v XVI i XVII stoletijach*.⁵ Pokračování rozpracovaného tématu všedního života ruských panovníků představovala práce *Bolšoj bojarin v svojem votčinom chozjajstve*.⁶ Analýzu textu I. Je. Zabelina provedl F. I. Busljajev v díle *Razbor sočinenija I. Zabelina, pod zaglavijem "Domašnij byt ruskich carej v XVI i XVII stoletijach"*.⁷

² Zabelin, I.Je., *Istorija ruskoj žizni s drevnich vremen*. I., II., Moskva, 1876-1879 (reedice Moskva, 1908-1912).

³ Zabelin, I.Je., *Domašnij byt ruskogo naroda*. Moskva, 1895.

⁴ Zabelin, I.Je., *Domašnij byt ruskich carej v XVI i XVII stoletijach*. Moskva, 1862 (reedice Moskva, 2000).

⁵ Zabelin, I.Je., *Domašnij byt ruskich caric v XVI i XVII stoletijach*. Moskva, 1869 (reedice Moskva, 1992 a 2002).

⁶ Zabelin, I.Je., *Bolšoj bojarin v svojem votčinom chozjajstve*. Moskva, 1871.

Ruskými obyčejí, mravy, pověstmi a pověrami se zabýval M. Zabylin v díle *Ruskij narod: jeho obyčai, obrjady, predanija, sujeverija i poetika*.⁸ Z hlediska uzavírání sňatků na moskevském dvoře a byzantských vlivů v ruské obřadnosti je důležitá práce Jelpidifora Vasiljevič Barsova *Drevně-russkije pamjatniki svjaščennogo venčanija Carej na carstvo v svjazi s grečeskimi ich originalami. S istoričeskim očerkom činov carskogo venčanija v svjazi s razvitijem idei Carja na Rusi*.⁹ Autor vycházel z rozboru ruských a byzantských pramenů. V kontextu byzantských vlivů na ruském panovnickém dvoře je důležitá monografie Margarety Adolfovny Poljakovské a Aleksandry Aleksejevny Čekalovové *Vizantija: byt i nrapy*, která pojednává o každodennosti na základě studia byzantských písemností – historických spisů, kronik, projevů, traktátů, dopisů a svědectví současníků.¹⁰ Ruské církevní svátky a obřady z pohledu každodennosti zpracoval Grigorij Georgievskij v díle *Prazdničnyje služby i cerkovnyje toržestva v staroj Moskvě*.¹¹ Součástí práce je pojednání o ruských svatebních obřadech, pohřbech moskevských panovníků a pohřebních ceremoniálech a všedním dni ruského vládce. Pro studium postavení žen a dívek v pozdně středověké ruské společnosti je důležitým pramenným materiálem *Domostroj*, jehož komentovanou edici připravil Aleksandr Nikolajevič Čudinov.¹²

⁷ Busljajev, F.I., *Razbor sočinenija I. Zabelina, pod zaglavijem "Domašnij byt russkich carej v XVI i XVII stoletijach"*. S-Petěrburg, 1863.

⁸ Zabylin, M., *Ruskij narod: jeho obyčai, obrjady, predanija, sujeverija i poetika*. I-IV., Moskva, 1880 (práce byla opětovně vydávána v devadesátých letech 20. století).

⁹ Barsov, J.V., *Drevně-russkije pamjatniki svjaščennogo venčanija Carej na carstvo v svjazi s grečeskimi ich originalami. S istoričeskim očerkom činov carskogo venčanija v svjazi s razvitijem idei Carja na Rusi*. The Hague. Mouton, 1969.

¹⁰ Poljakovskaja, M.A. - Čekalova, A.A., *Vizantija: byt i nrapy*. Sverdlovsk, 1989.

¹¹ Georgievskij, G., *Prazdničnyje služby i cerkovnyje toržestva v staroj Moskvě*. Moskva, 1995.

¹² Čudinov, A.N., *Domostroj*. SPb, 1911.

Pro poznání problematiky života ve středověkém ruském městě jsou důležité další práce I. Je. Zabelina *Matěrialy dlja istorii, archeologii i statistiki goroda Moskvy*¹³ a *Istorija goroda Moskvy*.¹⁴ Životem ve středověké Moskvě se zabýval Michail Nikolajevič Tichomirov v knize *Drevňaja Moskva XII - XV vv.*¹⁵ Mimo jiné se zmínil také o cizineckým koloniích, jejich vzniku, druhu, rozmístění a postavení jejich obyvatel. O působení zahraničních kupců v Novgorodu pojednala Jelena Aleksandrovna Rybinová v knize *Inozemnyje dvory v Novgorodě XII - XVII vv.*¹⁶ V zajímavé práci Alekseje Konstantinoviče Levykina *Voinskije ceremonii i regalii russkich carej* jsou rozebírány nejen vojenské ceremoniály 14. až 17. století, ale také oděv a výzbroj a fungování vojska v tomto období.¹⁷ Důležitá je také práce Anatolije Nikolajeviče Kirpičnikova *Vojennoje dělo na Rusi*.¹⁸

K dějinám vztahů ruského státu a západoevropských zemí v 15. a 16. století existuje velké množství prací, ať již syntéz, monografií či úzce specializovaných studií, zaměřených na jednotlivé problémy dané tematiky. Ruská historička Anna Leonidovna Choroškevičová se v díle *Ruskoje gosudarstvo v sistěme meždunarodnych otnošenij konca XV - XVI v.*¹⁹ na základě studia ruských a západoevropských pramenů podrobně věnuje postavení velikého moskevského knížectví v struktuře mezinárodních ekonomických, politických a kulturních vztahů

¹³ Zabelin, I.Je., *Matěrialy dlja istorii, archeologii i statistiki goroda Moskvy*. Moskva, 1884.

¹⁴ Zabelin, I.Je., *Istorija goroda Moskvy*. I., Moskva, 1902 (reedice Moskva, 1995).

¹⁵ Tichomirov, M.N., *Drevňaja Moskva, XII - XV vv. Sredněvekovaja Rossija na meždunarodnych puťach XIV - XV vv.* Moskva, 1992.

¹⁶ Rybina, E.A., *Inozemnyje dvory v Novgorodě XII-XVII vv.* Moskva, 1986.

¹⁷ Levykin, A.K., *Voinskije ceremonii i regalii russkich carej*. Moskva, 1997.

¹⁸ Kirpičnikov, A.N., *Vojennoje dělo na Rusi*. Leningrad, 1976.

¹⁹ Choroškevič, A.L., *Ruskoje gosudarstvo v sistěme meždunarodnych otnošenij konca XV - XVI v.* Moskva, 1980.

v letech 1478 až 1533. Zmiňuje se též o cestách, jimiž pronikaly zprávy o Rusi do Západní Evropy a zkoumá rozsah vzájemné informovanosti. Důležitou součástí díla z hlediska každodenního života na Rusi jsou kapitoly věnované kulturním stykům moskevského státu se západními zeměmi, jež našly uplatnění v ruském stavitelství, kovolictví, mincovnictví, zlatnictví, lékařství apod. Tématicky podobná je starší práce Konstantina Vasiljeviče Bazileviče *Vněšňaja politika ruskogo centralizovannogo gosudarstva. Vtoraja polovina XV veka*,²⁰ která podrobně analyzuje zahraničně politické aktivity velikého knížete moskevského Ivana III.

Jiným směrem je zaměřená další práce M.N. Tichomirova, nazvaná *Sredněvěkovaja Rossija na meždunarodnych puťach XIV- XV vv.*²¹ Zabývá se ruským dálkovým obchodem a informuje o pohybu, národnostní struktuře, početnosti a postavení cizinců na Rusi od 14. do konce 15. století. V práci je věnována pozornost jednotlivým výrobkům a surovinám, poptávce a nabídce, cenám a směnitelnosti zboží.

Zajímavým příspěvkem pro objasnění vnímání Rusi ostatní Evropou je monografie Natalji Aleksandrovny Kazakovové *Zapadnaja Jevropa v ruskoj pismennosti XV-XVI vv: iz istorii meždunarodnych kulturnych svjazej Rossii*,²² v níž autorka velmi podrobně rozebírá všechny existující dostupné ruské prameny k dané problematice. Práce Jurije Aleksandroviče Limonova *Kulturnyje svazy Rossii s jevropskimi stranami v XV - XVII vv.*²³ se zabývá vzájemnými vztahy ruských letopisných pramenů a děl západoevropských autorů, věnujících se Rusi.

²⁰ Bazilevič, K.V., *Vněšňaja politika ruskogo centralizovannogo gosudarstva. Vtoraja polovina XV veka*. Moskva, 1952.

²¹Tichomirov, M.N., *Sredněvěkovaja Rossija na meždunarodnych puťach XIV - XV vv*. Moskva, 1966.

²² Kazakova, N.A., *Zapadnaja Jevropa v ruskoj pismennosti XV - XVI vv: iz istorii meždunarodnych kulturnych svjazej Rossii*. Moskva, 1980.

²³ Limonov, J.A., *Kulturnyje svazy Rossii s jevropskimi stranami v XV - XVII vv*. Moskva, 1978.

Pro mou práci byly přínosné především kapitoly analyzující texty Macieje Miechowského a Siegmunda Herbersteina. Z hlediska rusko-anglických kulturních kontaktů je zajímavé práce Ernesta Josepha Simmonse *English Literature and Culture in Russia 1553-1815*.²⁴ Díky neutřelému pohledu na rozdíly západoevropského a ruského historického vývoje, státního systému a kulturních hodnot je velmi přínosná kniha Richarda Pipese *Rusko za starého režimu*.²⁵

Rozboru zpráv cizinců, kteří navštívili Rus v 15. až 17. století, se věnoval jako první ruský historik Vasilij Osipovič Ključevskij v práci *Skazanija inostrancev o Moskovskom gosudarstvě*.²⁶ Postavením cizinců na Rusi se zabýval další ruský badatel Sergej Fjodorovič Platonov v monografii *Moskva i Zapad v XVI - XVII vekach*.²⁷ Na rozdíl od Ključevského obsáhl anglický historik Anthony Cross v práci *Russia under Western eyes 1517 - 1825*²⁸ velmi široké časové období, v němž zkoumal vnímání ruského života západoevropskými návštěvníky. Jeho studie ovšem zdaleka není tak analytická a podrobná a opírá se o nepřiliš širokou pramennou základnu. Při zkoumání staršího období vychází převážně ze zpráv Angličanů. Ostatní návštěvníky, vyjma Herbersteina a Stadena, kteří se v 15. a 16. století pohybovali na Rusi a zanechali o tom písemná svědectví, ponechává téměř bez povšimnutí. Tématem poměrně nové práce Marata Michajloviče Suchmana *Inostrancy o drevnej Moskve (Moskva XV-XVII vekov)*²⁹ je popis Moskvy jako sídelního města ruských panovníků západoevropskými návštěvníky.

²⁴ Simmons, E.J., *English Literature and Culture in Russia 1553 - 1815*. New York, 1964.

²⁵ Pipes, R., *Rusko za starého režimu*. Praha, 2004.

²⁶ Ključevskij, V.O., *Skazanija inostrancev o Moskovskom gosudarstvě*. Petrograd, 1918.

²⁷ Platonov, S.F., *Moskva, i Zapad v XVI - XVII vekach*. SPb., 1925.

²⁸ Cros, A., *Russia under Western Eeyes 1517 - 1825*. London, 1971.

²⁹ Suchman M.M., *Inostrancy o drevnej Moskve (Moskva, XV-XVII vekov)*. Moskva, 1991.

Specifickou povahou ruské diplomacie, organizací diplomatické služby a osobnostmi předních diplomatů 16. a 17. století se zabývají stati ve sborníku „*Oko vsej velikoj Rossii*“. *Ob istorii russkoj diplomatičeskoj služby XVI - XVII vekov*.³⁰ Stále aktuální je v tomto směru také starší práce Sergeje Aleksejeviče Belokurova *O Posolskom prikaze*.³¹

Tématem řady historických prací jsou politické, diplomatické a ekonomické styky Ruska s jedním ze západoevropských partnerů. Stěžejní prací k rusko-habsburským vztahům je monografie rakouského historika Hanse Uebersbergera *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*.³² Ze starších českých historiků se problematikou zabýval Jan Slavík,³³ který se později specializoval především na moderní ruské dějiny. Zásadní moderní prací české historiografie o rusko-habsburských vztazích na přelomu 15. a 16. století je dílo Dany Pickové *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku*.³⁴ Táž autorka pojednala také o rusko-anglických vztazích ve druhé polovině 16. století v monografii *Anglo-ruské vztahy ve druhé polovině 16. století*.³⁵ Obdobnému tématu se věnovali například angličtí historici M.S. Anderson³⁶ a T.S. Willan³⁷

³⁰ „*Oko vsej velikoj Rossii*“ *Ob istorii russkoj diplomatičeskoj služby XVI - XVII vekov*. Ed. Čiřakova, E.V., Moskva, 1989.

³¹ Belokurov, S.A., *O Posolskom prikaze*. Moskva, 1906.

³² Uebersberger, H., *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Wien - Leipzig, 1906.

³³ Slavík, J., *Habsburkové a Rusko v 16. století*. In: Český časopis historický XII, 1906, s.169-177, 312-334, 447-467.

³⁴ Picková, D., *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16. století*. (Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia CLIV). Praha, 2002.

³⁵ Picková, D., *Anglo-ruské vztahy ve druhé polovině 16. století*. (Studie a texty 1 - 1990). Praha, 1992.

³⁶ Anderson, M.S., *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*. London, 1958.

nebo ruští badatelé I.Ch. Gamel³⁸ a I.I. Ljubimenková³⁹ a gruzínský historik N.T. Nakašidze.⁴⁰

Základním příspěvkem k rusko-italským vztahům je práce ruské historičky Inny Sergejevny Šarkovové *Rossija i Italija trgovyje otnošenija XV - pervoj četverti XVIII v.*⁴¹ Jedná se o první monografii, která se podrobně zabývá rusko-italskými obchodními vztahy v období 15. až první čtvrtiny 18. století. V této souvislosti byly pojednány i vzájemné diplomatické vztahy ruského státu a politických subjektů v Itálii. Zajímavé z hlediska porovnání ruského a západoevropského středověkého města jsou dva články, uveřejněné ve sborníku *Rossija i Italija. Russkij i italjanskij srednevekovyj gorod. Russko-italjanskije otnošenija v 1900-1914.* Italský historik E. Sestan⁴² a ruský historik N.Je. Nosov⁴³ ve svých příspěvcích popsali zvláštnosti italských a ruských měst a jejich vývoje ve 14. až 16. století.

Z hlediska rusko-italských vztahů, navázaných v důsledku konání florentského koncilu, jsou důležité práce Josefa Gilla *Konstanz und Basel-*

³⁷ Willan, T.S., *The Early History of The Russia Company 1553 - 1603.* Manchester, 1956.

³⁸ Gamel, I.Ch., *Angličaně v Rossii v XVI i XVII stoletijach.* (Zapiski imp. Akademii nauk, VIII, XV). SPb, 1865.

³⁹ Ljubimenko, I.I., *Istorija trgovych snošenij Rossii s Anglijej (XVI-yj vek).* Jurjev, 1912; Ljubimenko, I.I., *Anglijskaja trgovaja kompanija v Rossii v XVI-m veke.* SPb 1911; Ljubimenko, I.I., *Moskovkij rynek kak arena borby Gollandii s Anglijej.* In: *Ruskoje prošloje*, 1932/5, s.3-22.

⁴⁰ Nakašidze, N.T., *Russko-anglijskije otnošenija vo vtoroj polovině XVI v.* Tbilisi, 1956.

⁴¹ Šarkova, I.S., *Rossija i Italija trgovyje otnošenija XV - pervoj četvėrti XVIII v.* Leningrad, 1981.

⁴² Sestan, E., *Italjanskije goroda v XIV-XVI vekach.* In: *Rossija i Italija. Russkij i italjanskij srednevekovyj gorod. Russko-italjanskije otnošenija v 1900-1914.* Matėrialy IV Konferencii sovetskich i italjanskich istorikov. Ed. Guber, A.A., Moskva, 1972, s.9-40.

⁴³ Nosov, N.Je., *Russkij gorod v XVI stoletii.* In: *Rossija i Italija.*, s.41-68.

Florenz⁴⁴ a *Personalities of the Council of Florence and others Essays*.⁴⁵ Ruskou účastí na ferrarsko-florentském koncilu se zabývali A. Popov⁴⁶, A.A. Zimin,⁴⁷ N.S. Borisov⁴⁸ a G. Alef.⁴⁹ Zmínit je třeba také diplomovou práci Moniky Linhartové, která vznikla na Ústavu světových dějin FF UK roku 2007.⁵⁰ Vztahem papežské kurie a moskevského panovnického dvora po nástupu Ivana III. se zabývá J.F. Šmurlo.⁵¹ Poněkud jednostranně vidí problematiku vztahů Ruska, papežství a katolické církve německý historik E. Winter.⁵²

Rozbor použitých pramenů obsahuje druhá kapitola, kde jsou rovněž zmíněny studie k osobám jednotlivých autorů - diplomatů, obchodníků a cestovatelů - dobrodruhů. Vzhledem ke skutečnosti, že jsem mohla využít pouze fondů našich domácích knihoven nebo internetových zdrojů (*Vostočnaja litěratūra. Sredněvekovyje istoričeskije istočniki vostoka i zapada*. In: <http://www.vostlit.info>) cituji řadu pramenů podle ruských překladů. Důvodů je několik. Edice v originálních jazycích buď nejsou v českých knihovnách dostupné, nebo neobsahují plné znění textů a často jsou již zastaralé a nemoderní. V Rusku byly práce cizích návštěvníků vydány mnohokrát, z valné části v plném rozsahu. Kromě

⁴⁴ Gill, J., *Konstanz und Basel-Florenz (Geschichte der ökumenischen Konzilien)*. Mainz, 1968.

⁴⁵ Gill, J., *Personalities of the Council of Florence and others Essays*. Oxford, 1964.

⁴⁶ Popov, A., *Istoriko-litěraturnyj obzor drevně-russkich polemičeskich sočiněnij protiv latiňan (XI-XV v.)*. Moskva, 1986.

⁴⁷ Zimin A.A., *Vitjaz na rasputje. Feodalnaja vojna v Rossii XV v.* Moskva, 1991.

⁴⁸ Borisov, N.S., *Russkaja cerkov v političeskoj borbe XIV - XV vekov*. Moskva, 1986.

⁴⁹ Alef, G., *Muscovy and Council of Florence*. In: *Slavic Review, american quarterly of societ and east European studies*, 20, 1961/3, s.389-401.

⁵⁰ Linhartová, M., *Ruská účast na florentském koncilu a odmítnutí církevní unie*. FF UK, Praha, 2007.

⁵¹ Šmurlo, Je.F., *Rim i Moskva.. Načalo otnošenij Moskovskogo gosudarstva s papskim prestolom (1462-1528)*. In: *Zapiski Russkogo istoričeskogo občestva v Prage*, 3, 1937, s.55-67.

⁵² Winter, E., *Russland und das Papsttum*. I., Berlin, 1960.

starších vydání jsou většinou k dispozici nové, kvalitně komentované edice, kterým jsem proto dala přednost.

I. Rus a Západ v 15. a 16. století

Od konce 15. století začaly do Evropy pronikat první ověřené zprávy o moskevské Rusi, rozlehlém státě, rozkládajícím se u východních hranic Evropy. Jejich autoři pocházeli ze západoevropských zemí, které jako první navázaly kontakty s velikým moskevským knížectvím. Roku 1487 vyšel v Benátkách cestopis diplomata Ambrogia Contariniho, pojednávající o jeho cestě do Persie, během níž se dostal také do Moskvy. V roce 1525 byl vydán rovněž v Benátkách spis Paula Iovia o poselství Vasilije III. k papežské kurii za pontifikátu Klimenta VII. V letech 1541, 1543 a 1545 byl znovu publikován Contariniho cestopis společně s obdobnou prací benátského kupce Josaphata Barbara. Konečně roku 1549 vyšly poprvé ve Vídni Moskevské zápisky císařského vyslance Siegmunda von Herberstein, který pobýval v Moskvě několik měsíců v roce 1517 a znovu roku 1526. Jeho dílo se brzy stalo nesmírně populárním a bylo mnohokrát znovu vydáváno i v cizojazyčných překladech.

Díky knihtisku se cestopisy a zprávy o Rusku staly ve druhé polovině 16. století dostupnými i mimo panovnické dvory a soudě podle reedic a překladů, těšily se velkému čtenářskému zájmu. Zprávy současníků formovaly první představy Západoevropanů o moskevském státě, daleké rozlehlé zemi, o které nevěděli do konce 15. století téměř nic, neboť znali nanejvýše Rus pod polsko-litevskou nadvládou,¹ a která se mnohým jevila stejně vzdálená a tajemná jako nedávno objevená Amerika. Moskevská Rus byla konečně v některých dílech prezentovaná jako „nová“ země, o které se Evropa dozvěděla teprve ve století velkých zeměpisných objevů. Bylo tomu však skutečně tak? Nebo jen Západ zapomněl na existenci říše ve východní Evropě, se kterou kdysi udržovali evropští vládci po dlouhá léta kontakty? Proč právě nyní zatoužili znovu po diplomatických vztazích s ruským státem? Jaké pohnutky vedly habsburské císaře, papežskou kurii,

¹ Picková, D., *Habsburkové a Rurikovci*, s.66.

severoitalské městské státy a později také Anglii k aktivitám na poli východní diplomacie? Čím byl způsoben náhlý zájem o ruský stát v době panování Ivana III., Vasilije III. a Ivana IV.? Jakou vnitřní metamorfózou prošla Rus a jaké nové komponenty se objevily v zahraničně politickém vývoji západní Evropy, že se jejich důsledkem stalo navázání trvalého spojení mezi evropským západem a ruským východem?

Bylo by chybou se domnívat, že Evropa a Rus se začaly navzájem poznávat teprve v 15. století. Již vládcové kyjevské říše pěstovali kontakty se sousedními státy a jejich panovníky, západní Evropu nevyjímaje. Roku 1054 rozdělilo sice evropský Východ a Západ tzv. velké schizma, nicméně to zpočátku nemělo na politické a dynastické vztahy mezi Kyjevskou Rusí a západoevropskými státy žádný velký vliv. Vladimír II. Monomach i jeho syn Mstislav se oženili s princeznami z katolických panovnických domů, Vladimírův další syn Jurij Dolgorukij byl spojencem římského krále Konráda III. a současně i byzantského císaře Manuéla I. Vladimírův strýc, kyjevský vládce Izjaslav, byl v době, kdy se dostal do nesnází, podporován polským králem Boleslavem II. a dokonce samotným císařem Jindřichem IV. a papežem Řehořem VII. To se však změnilo ve 12. století, kdy se mezi ortodoxním Východem a katolickým Západem začala rozevírat z mnoha různých příčin propast. Římu se nepodařilo obnovit církevní jednotu. Pravoslavná Rus se s rostoucím vědomím vlastní náboženské výjimečnosti začala stále více uzavírat sama do sebe. Pravoslavným věřícím bylo například zakázáno uzavírat manželství s katolíky. Zákaz se netýkal pohanů, a tak se Rurikovci začali místo s katolickými princeznami ženit s dcerami poloveckých a později mongolských chánů. S prohlubující se politickou rozdrobeností země se ruská knížata zaměřila na víceméně omezené vnitropolitické zájmy, ztratila zahraničně politický rozhled a stále více se odcizovala západní Evropě. Po příchodu Mongolů a podřízení ruských knížectví Zlaté hordě byla jejich izolace dokonána. Rus se začala opožďovat ve

srovnání s vývojem v ostatních evropských zemích po stránce ekonomické, sociální i kulturní.

Z nejhorsích následků tatarské invaze se ruská knížectví vzpamatovávala během druhé poloviny 13. století. Ve 14. století začala usilovat o vymanění se z tatarské nadvlády. Současně sílily tendence ke sjednocení ruských zemí do jednoho státního útvaru.² Do čela integračního procesu se ve 14. století dostala severovýchodní Rus. K nejdůležitějším uchazečům o vůdčí postavení a následnou vládu nad sjednocenou Rusí patřila knížectví Tver, Rjazaň a Moskva. Před pustošivými tatarskými nájezdy byla dobře chráněná rozsáhlými lesy a značnou odlehlostí od hranic Zlaté hordy. Jejich územím vedly důležité vodní obchodní cesty. To přispívalo k prosperitě a rozvoji zemí. Vážným konkurentem ruských knížat ve sjednocovacím procesu se stala Litva, respektive její jagellonští vládci, kteří si od konce 13. století začali podmaňovat západoruská území.

Prvenství mezi několika nejsilnějšími pretendenty na vůdčí roli v sjednocování knížectví si nakonec vydobyla moskevská knížata, jejichž mocenské aspirace výrazně podporovala ruská církev.³ Takzvané *sobiranije ruskich zemel* bylo dokončeno moskevskými knížaty Ivanem III. a Vasilijem III. na přelomu 15. a 16. století.⁴ Ivan III. připojil k moskevskému knížectví roku 1463 Jaroslavl, roku

² Více viz například Vernadskij, G.V., *Mongoly i Rus*. Tver - Moskva, 1997; Spuler, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223- 1502*. Wiesbaden, 1965; Jakubovskij, A.Ju., *Zolotaja Orda i jejo paděnije*. Moskva - Leningrad, 1950; Halperin, Ch.J., *Russia and the Golden Horde. The Mongol Impact on Medieval Russian History*. London 1985; Fennell, J., *The Crisis of Medieval Russia 1200 - 1304*. London - New York, 1983; Fennell, J.L.I., *The Emergence of Moscow 1304-1395*. Los Angeles, 1968; Nitsche, P., *Die Mongolenzeit und der Aufstieg Moskaus (1240-1538)*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands, Bis 1613 von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum*. I. Stuttgart 1981, s.558-670.

³ Viz například Aleksejev, V.I., *Rol cerkvi v sozdanii ruskogo gosudarstva*. Sankt-Petěrburg, 2003; Borisov, N.S., *Russkaja cerkev v političeskoj borbě XIV-XV vekov*. Moskva, 1986.

⁴ Více o moskevském knížectví za vlády Ivana III. a Vasilije III. viz Borisov, N.S., *Ivan III*. Moskva, 2000; Aleksejev, Ju.G., *Gosudar vseja Rusi*. Novosibirsk, 1991; Aleksejev, Ju.G., *Osvobožděnije ot ordynskogo iga*. Leningrad, 1989; Aleksejev, Ju.G., *Pod znameněm Moskvy*. Moskva, 1992; Bazilevič, K.V., *Vněšnjaja politika ruskogo centralizovannogo gosudarstva. Vtoraja polovina XV veka*. Moskva, 1952; Choroškevič, A.L., *Russkoje gosudarstvo*; Zimin, A.A., *Rossija*

1474 zbývající části rostovského knížectví, v letech 1471 až 1478 významné obchodní centrum Novgorod Veliký s obrovským zázemím⁵ a v letech 1483 až 1485 tverské knížectví, dlouholetého mocenského rivala ve sjednocovacím úsilí ruských zemí.⁶ Formálně samostatnými zůstaly v době nástupu Ivanova syna Vasilije III. na moskevský velkoknížecí trůn roku 1505 již jen Pskov⁷ a rjazaňské

na poroge novogo vremeni. Moskva, 1972; Fennell, J.L.I., *Ivan the Great of Moscow*. London-New York, 1961; Alef, G., *The Origins of Muscovite Autocracy: The age of Ivan III*. Berlin, 1986; Grey, I., *Ivan III and the Unification of Russia*. London, 1964; Donnert, E., *Rußland an der Schwelle der Neuzeit. Der Moskauer Staat im 16. Jahrhundert*. Berlin, 1972;

⁵ Moskevská velkoknížata považovala Novgorod Veliký stejně jako před nimi velká knížata vladimirská za součást své velkoknížecí *voščiny*. V roce 1456 omezila samostatnost Novgorodu jaželbickou smlouvou, kterou se město dostalo do závislosti na Moskvě. Novgorodští zareagovali na vzrůstající tlak moskevských knížat příklonem k Litvě. Roku 1470 se Novgorod Veliký stal se souhlasem bojarů vazalem litevského velkoknížete a zároveň polského krále Kazimíra IV. V odpověď vytáhl Ivan III. na jaře 1471 proti Novgorodu, který boj prohrál a byl postižen placením vysokých kontribucí. Vůdce prolitevského tábora stihli individuální tresty. Novgorod byl donucen se vzdát nezávislé zahraniční politiky a veliký kníže moskevský získal také právo rozhodovat o všech sporných vnitropolitických novgorodských záležitostech. Když v polovině sedmdesátých let 15. století vzrostl ve městě odpor proti Moskvě, došlo v září 1477 k dalšímu moskevskému tažení na město a roku 1478 ztratil Novgorod Veliký s konečnou platností samostatnost a Ivan III. se stal jeho *gosudarem* (vládcem). Více viz Bernadskij, V.N., *Novgorod i novgorodskaja zemlja v XV veke*. Moskva - Leningrad, 1961. Připojení Novgorodu k moskevskému státu je vylíčeno ve druhé části publikace *Paděnije novgorodskoj bojarskoj respubliky*, s.200-352; Janin, V.L., *Iz istorii novgorodsko-moskovskich otnošenij v XV veke*, In: *Otěčestvennaja istorija* 1995, s.150-157.

⁶ Tver byl stejně jako Moskva velkým knížectvím, jehož knížata usilovala o integraci okolních zemí. Ještě během sedmdesátých let 15. století panovaly mezi Moskvou a Tverem přátelské vztahy. Tverské oddíly se zúčastnily jak bojů s Tatary, tak obou tažení proti Novgorodu. Vzrůstající moci moskevského knížete se tverský kníže Michail Borisovič pokusil čelit spojenectvím s Litvou a uzavřel roku 1483 smlouvu s Kazimírem IV. Podobně jako Novgorod se ale ani Tver pomoci od nového spojence nedočkala. Ivan III. pak dvěma taženími v letech 1483 a 1485 dosáhl plné podřízenosti bývalého mocenského konkurenta Moskvě. Veliké knížectví tverské vyhlásil součástí svojí *voščiny* a tverským knížetem prohlásil svého nejstaršího syna Ivana zvaného Molodoj. Více viz Klug, E., *Das Fürstentum Tver (1247 - 1485). Aufstieg, Selbstbehauptung und Niedergang*, In: *Forschungen zur osteuropäische Geschichte* 37, 1984.

⁷ Pskov poté, co se roku 1348 osamostatnil od Novgorodu, udržoval s Moskvou celkem dobré vztahy. Pskované se dokonce účastnili obou tažení Ivana III. proti Novgorodu. Nicméně za vlády Vasilije III. se pskovská země stala roku 1510 součástí moskevského státu. Více viz Maslennikova, N. N., *Prisojediněnije Pskova k ruskomu centralizovannomu gosudarstvu*, Leningrad, 1955.

fn 8 la 1

knížectví⁸, které svoji samostatnost také brzy ztratily. Tak bylo dobudováno jádro moskevského státu. Zároveň se konstituující se moskevský stát vymanil se závislosti na Velké hordě. Za definitivní ukončení tatarské nadvlády je považováno takzvané „*stojanije na reke Ugre*“, ke kterému došlo roku 1480. Tataři, kteří táhli na Moskvu, a ruské vojenské oddíly, při něm sice nezkřížili v pravém smyslu slova zbraně, ale v kontextu dalších událostí z něho vyšli vítězně Rusové. Poté co se Rus zbavila tatarského „jha“ přijal Ivan III. titul *gosudar vseja Rusi*. V oficiálních dokumentech se začal titulovat jako veliký kníže, případně *gosudar* - či dokonce v korespondenci s méně významnými diplomatickými partnery - *car celé Rusi* a považoval se za přímého pokračovatele vládců Kyjevské Rusi a velikých knížat vladimirských. Tyto tituly vyjadřovaly ambice svého nositele ovládnout celou Rus, to znamená i západoruská knížectví, která se v této době nacházela pod litevskou a polskou nadvládou.⁹

V období sjednocování rozdrobených ruských knížectví a postupného vymaňování se z tatarské nadvlády začaly být obnovovány, i když v omezené míře, vztahy se západními zeměmi, minimalizované v době tatarské poroby na obchodní styky s Litvou a prostřednictvím Novgorodu s německým a švédským Pobaltím. Kromě toho udržovala ruská pravoslavná církev kontakty s Byzancí, neboť

⁸ V Rjazani vládli dva synové veliké kněžny rjazaňské Anny Vasiljevny, sestry Ivana III. Starší z bratrů Ivan v roce 1483 uzavřel smlouvu se svým strýcem Ivanem III., v níž sám sebe označil jako jeho mladšího bratra a přirovnal své postavení k pozici údělného knížete. Pravomoci velikého knížete rjazaňského byly omezeny především v zahraniční politice, a to zvláště ve vztahu k Litvě. Vliv moskevského velkoknížete zesílil poté, co rjazaňský kníže Ivan roku 1500 zemřel a Ivan III. se stal poručníkem jeho syna Ivana Ivanoviče, a když v roce 1503 mladší z Anniných synů, Fjodor, zůstavil moskevskému panovníkovi svůj úděl. K úplné likvidaci nezávislosti Rjazaně došlo roku 1521, když se rjazaňský kníže Ivan Ivanovič pokusil prosazovat vlastní politické ambice a navázat spojení s Litvou. Začleněním velikého knížectví rjazaňského byla završena integrace samostatných ruských knížectví pod vládou Moskvy.

⁹ Viz například Kučkin, V.A., *Proischožděnije ruskogo dvuglavogo orla*. Moskva, 1999; Lauškin, A.B., *K voprosu o formirovanii velikokňazeskogo titula vo vtoroj polovine XV v.* In: *Vestnik Moskovskogo Universitěta*, 8/6, Moskva, 1995; Lichačev, N.P., *Prozviščja velikogo knjazja Ivana III-go*. SPb., 1897.

zůstávala podřízena patriarchovi v Konstantinopoli. Bez jeho souhlasu nebylo například možné ustavit na Rusi metropolitu, který často býval řeckého původu. Zprvu opatrné kontakty, které od sebe dělily delší časové úseky, se ve druhé polovině 16. století upevnily a položily základ trvalým diplomatickým a obchodním vztahům mezi Rusí a západní Evropou.

Impuls k obnovení ruských kontaktů se západní Evropou daly v polovině 14. století závažné církevně politické problémy na Západě a snahy papežské kurie podřídit si pravoslavnou církev, které se bezprostředně dotkly také ruské církve. Rostoucí agresivita Turecka podnítila byzantského císaře Jana VIII. Palaiologa, aby zahájil jednání o uzavření církevní unie s Římem v naději, že katolická Evropa poskytne Byzanci výměnou za souhlas vojenskou podporu v boji s Osmany.¹⁰ O ustanovení církevní unie jednal v letech 1438 až 1439 koncil ve Ferrare a Florencii.¹¹ Jednání se zúčastnil také ruský metropolita Isidor se svým doprovodem. Řecký duchovní Isidor, pocházející ze Soluně, byl na stolec

¹⁰ Koncem 13. století, za vlády náčelníka Osmana, byly položeny základy turecké osmanské říše. Počínaje 14. stoletím, zesílily útoky osmanských Turků proti Byzanci, zvláště poté, co se roku 1352 uchytili na evropské půdě Balkánu. Byzantští císaři se později pokusili čelit této nebezpečné situaci mimo jiné navázáním užších vztahů se západní Evropou, a to i za cenu ústupků papežské kurii. Řím se toho snažil využít k tomu, aby podřídil východní křesťany své autoritě. Zatím však ani lyonská unie v roce 1274, ani jednání byzantského císaře Manuéla II. v letech 1399 až 1409 mezi křesťanskými církvemi nenastolily. Bezprostředním impulsem k obnovení jednání mezi východní a západní církví na ferrarsko-florentském koncilu byla vojenská aktivita Murada II., který obnovil útoky na Byzanc a ohrozil samotnou Konstantinopol. Jeho syn Mehmed II. dobyl v roce 1453 Konstantinopol, a ukončil tak tisíciletou existenci byzantské říše. K osmanské expanzi viz Babinger, F., *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitwende*. München, 1959; Kissling, H.J., *Militärisch-politische Problematiken zur Türkenfrage im 15. Jahrhundert*. In: *Bohemia*, 5, 1964, s.108-136; Vaughan, D., *Europe and the Turk. A Pattern of Alliances 1350 - 1700*. London, 1954; Inalcik, H., *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300 - 1600*, Caratzas 1989.

¹¹ K florentskému koncilu a ruské účasti na něm viz Alef, G., *Muscovy and Council of Florence*, s.389-401; Geanakoplos, D., *The Council of Florence (1438-1439) and the problem of union between the Greek and Latin churches*. In: *Church History*, XXIV., 1955; Cherniavsky, M., *The reception of the Council of Florence in Moscow*. In: *Church History*, XXIV, 1955; Gill, J., *The Council of Florence*, Cambridge, 1959; Kazakova, N.A., *Pervonačalnaja redakcija Chožděnija na Florentijskij soubor*. In: *Trudy otděla drevněruskoj literatury X-XVII vv.*, Moskva-Leningrad, 1970. Viz též diplomová práce M. Linhartové, *Ruská účast na florentském koncilu*.

metropolity kyjevského a celé Rusi dosazen roku 1435/1436 poté, co byzantský patriarcha Iósefos neuznal metropolitu ruského původu, rjazaňského biskupa Ionu, kterého si vybrali v Moskvě roku 1431. Patriarcha doufal, že Isidor bude jako rodilý Řek soucítit s Byzancí a získá souhlas Rusů, důsledně lpících na ortodoxii, s unií. Moskevský kníže Vasilij II. se neúspěšně pokusil nového metropolitu přesvědčit, aby se koncilu neúčastnil. Isidor sice odmítl zrušit svou účast na jednáních, zároveň však přislíbil, že nepřistoupí na žádné liturgické ani dogmatické změny v pravoslavné církvi. Koncilní jednání o unii byla velmi složitá, ale nakonec dal byzantský císař svůj souhlas a řecké duchovenstvo se jeho rozhodnutí podřídilo. Připojil se i ruský metropolita. Po jeho návratu na Rus odmítli Vasilij II. a ruské duchovenstvo florentskou unii podobně jako v Byzanci uznat. Metropolita Isidor byl zbaven úřadu a na jeho místo byl roku 1448 jmenován rjazaňský biskup Iona. Ruská pravoslavná církev se stala autokefální. Nadále si volila svého metropolitu, ale již bez souhlasu konstantinopolského patriarchy.¹²

Na ferarrsko-florentském koncilu došlo zřejmě k prvním kontaktům Rusů s papežskou kurií, které však po ukončení jednání poněkud ochladly. To však bylo pouze dočasné. Roku 1460 se vyslal Vasilij II. své diplomaty poprvé do Milána a krátce nato i do Říma. Do konce 15. století si moskevské velkoknížectví vyměnilo s Milánem, Římem a Benátkami patnáct misí, jedenáct ruských směřovalo do Itálie, čtyři italské přijely do Moskvy. V pramenech se o nich bohužel dochovalo jen minimálně zpráv.¹³ Podle svědectví ruských letopisů papež Pavel II. povolil roku 1472 vyslancům moskevského velikého knížete svobodně se pohybovat po

¹² Více viz Beljakova, E.V., *K istorii učreždenija autokefalii ruskoj cerkvi*. In: Rossijska na put'ach centralizacii. Moskva, 1982.

¹³ Rutenburg, V.I., *Italjanskije istočniki o svjazjach Rossii i Italii v XV v.* In: Issledovanija po otěčestvennomu istočnikoveděniu, M.-L., 1964; Skrižinskaja, Je.Č., *Kto byli Ralevy, posly Ivana III v Italiju? (K istorii italo-russkich svjazej v XV v.)*. In: Problemy istorii meždunarodnych otnošenij. Moskva, 1972, s.277-278; Šarkova, I.S., *Zametki o rusko - italjanskich otnošenijach XV - pervoj treti XVI*. In: Srednije veka, 34, Moskva, 1971.

západoevropských zemích a navštěvovat Řím¹⁴ Cílem italských měst a papežské kurie byla diplomatická a obchodní spolupráce. Moskevský panovník se snažil zajistit si v Itálii technické odborníky, řemeslníky a potřebné zboží. Ruské mise do Itálie trvaly od čtyřech do osmi měsíců a zpět se většinou vracely s početnými družinami italských řemeslníků a nejrůznějších odborníků. Zatímco v roce 1478 je při stavbě Uspenského chrámu v Moskvě zmiňován pouze jeden Ital Aristotele Fioravanti,¹⁵ v roce 1487 se na výstavbě rozsáhlého paláce Ivana III. podíleli Italové Marco Ruffo a Pietro Antonio Sogliari a na dalších stavbách Anton Frjazin a Alevisio Novi. Další Italové i cizinci z jiných zemí pracovali pro velikého moskevského knížete jako kovolitci, zbrojíři, kovotepci, šperkaři a zlatníci. Italové se významně podíleli na peněžní reformě (unifikace mince a zrušení novgorodské mincovní autonomie) Vasilije III., dokončené po jeho smrti chotí Jelenou Glinskou. Na moskevském dvoře působilo i několik italských lékařů.¹⁶

Výrazné oživení v rusko-italských vztazích nastalo v letech 1468 až 1472 v souvislosti s jednáním o dynastickém sňatku ovdovělého Ivana III. se Zóé Palaiologovnou,¹⁷ neteří posledních byzantských císařů Konstantina XI. a jeho předchůdce Jana VIII. Jako dcera morejského despoty Fomy Palaiologa v Konstantinopoli osobně nikdy nepobývala a vyrůstala v Řecku, na Peloponésském

¹⁴ *Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka.* (Polnoje sobranije russkich letopisej XXV). Ed. Tichomirov, M.N., Moskva - Leningrad, 1949, s.292.

¹⁵ Ridolfo Fioravanti zv. Aristotele přijel do Moskvy 26. března 1475 o Velikonocích na pozvání vyslance Ivana III. Semjona Tolbuzina. V letech 1476 až 1479 vybudoval pro velikého knížete na kremelském náměstí dnes velmi známý chrám Zesnutí Bohorodičky (*Uspenskij soubor*).

¹⁶ Více viz Beltrami, L., *Vita di Aristotele da Bologna.* Bologna, 1912; Choroškevič, A.L., *Dannyje russkich letopisej otnositelno Aristotela Fioravanti.* In: *Voprosy istorii*, Moskva, 1979/2; *Istorija otščestvennoj artillerii.* I., Leningrad, 1959; Orešnikov, A.V., *Aristotel - deněžnik Ivana III.* In: *Staraja Moskva*, II., Moskva, 1914; Zimin, A. A., *O monětnoj reforme pravitelstva Jeleny Glinskoj.* In: *Numizmatika i epigrafika*, IV., Moskva, 1963.

¹⁷ Moskevská knížata se již před „římskými“ námluvami usilovala o sňatkovou politiku s byzantským císařským domem. Dědic byzantského trůnu a pozdější byzantský císař Jan VIII. Palaiologos se roku 1411 oženil s ruskou kněžnou Annou Vasiljevnu.

poloostrově. Morejský Despotát byl v roce 1460/1461 ovládnut Turky, pouze některá města zůstala pod svrchovaností Benátek. Zóé našla se svou rodinou útočiště na Korfu. Po otcově smrti přicestovala společně s bratry v květnu 1465 do Říma, kde k ní přistupovali v duchu florentské unie jako ke katoličce. Na Rusi byla nazývána Sofií.

Kdo přišel první s myšlenkou uskutečnit sňatek byzantské princezny Zóé s Ivanem III. není zcela jasné. Podle francouzského jezuity Paula Pierlinga a sovětského historika Ivana Borisoviče Grekova byl hlavním strůjcem princeznin poručník kardinál řeckého původu Běssarión,¹⁸ za podpory papežské kurie a Benátek. Běssarión se prostřednictvím dynastického sňatku snažil obnovit unii s ruskou církví, a snad i získat podporu Ivana III. pro křížovou výpravu, kterou se pokusil zorganizovat proti Turkům v letech 1468 až 1471.¹⁹ Jiní badatelé se naopak domnívají, že s návrhem sňatku přišla Moskva, jež se touto cestou snažila podpořit výsadní postavení velikých moskevských knížat v procesu sjednocení ruských knížectví.²⁰

Impulsem pro jednání o dynastickém spojení byl nepochybně pád byzantské říše pod náporem Turků roku 1553. Po zániku východního císařství se Rus stala největší a nejvýznamnější zemí s pravoslavným obyvatelstvem. Sňatek velikého knížete moskevského, který odvozoval svůj původ od vládců Kyjevské Rusi, s byzantskou princeznou, byl vítanou podporou nového státotvorného uspořádání

¹⁸ Učenec a nikájský arcibiskup Běssarion byl jedním z byzantských prelátů, kteří doprovázeli císaře Jana VIII. Palaiologa na koncil do Ferrary a Florencie, kde stál v čele přívrženců unie. V zápětí po jejím uzavření roku 1439 byl jmenován kardinálem. Po obsazení Konstantinopole Turky zůstal v Itálii. Více viz Mohler, L., *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 svazky, Paderborn, 1923-1942.

¹⁹ Grekov, I.B., *Očerki meždunarodnych otnošenij Vostočnoj Jevropy XIV - XVI vv.* Moskva, 1963, s.165-167; Pirling, P., *Rossija i Vostok. Carskoje brakosočetanije v Vatikaně, Ivan III. i Sofija Paleiolog.* S.-Petěrburg, 1892, s.20-24. Již *Moskovskij letopisnyj svod konca XV veka* zmiňuje, že sňatkový projekt byl iniciativou papežské kurie (s.281).

²⁰ Viz Winter, E., *Russland und das Papstum*. I, Berlin 1960, s.175-176.

ruských knížectví. Ivan III. mohl opřít své vladařské nároky o tradice byzantského césaropapismu a nárokovat pro Rus vedoucí postavení v čele pravoslavného křesťanského světa. Ať již iniciativa vzešla z okruhu papežské kurie a Benátek, které doufaly v pomoc ruského státu proti osmanské říši a v obnovení rozhovorů o florentské unii, či z moskevský vládních kruhů, byla jednání o sňatku významnou příležitostí k navázání užších vztahů Rusi se západní Evropou. Ivan III. se roku 1472 skutečně se Zóé Palaiologovnou oženil,²¹ ale naděje papežské kurie a Benátek, že vtáhnou ruského panovníka do protitureckých aktivit stejně jako snahy o připojení z pohledu Západu schizmatických Rusů k florentské unii vyšly naprázdno.²² Sňatek s dědičkou byzantských císařů moskevského panovníka nemotivoval k boji o byzantské dědictví a k převzetí hlavní vojenské zátěže války s Osmany. Nesplnila se ani očekávání kladená na řecký doprovod, který společně s nevěstou odcestoval do Moskvy. Mezi jehož členy patřil mimo jiné zplnomocněný papežský legát Antonio Bonumbre, jehož posláním bylo získat Rusy pro katolickou víru a uznání autority papeže.²³ Část svity se po jedenáctitýdenním pobytu na Rusi vrátila zpět do Itálie. Ti, kteří zůstali, splynuli postupně s ruským prostředím. Zpět do Říma se po neúspěšných jednáních vrátil také Antonio Bonumbre. Kromě bohatých darů pro papeže s sebou přinášel poznání, že ruský panovník nabyt sňatkem velkého sebevědomí a napříště se bude domáhat v mezinárodní politice uznání jako zákonný dědic dvou historických východokřesťanských státních celků, byzantského císařství a Kyjevské Rusi.

Sňatek tak dlouhodobě zúročili především v Moskvě. Veliký moskevský kníže Ivan III. se jako manžel Zóé Palaiologovny právem považoval za jediného

²¹ Více viz Haumann, H., *Geschichte Russlands*. Zürich, 2003, s.88-92; Pirling, P., *Rossija i papskij prestol*. I, Moskva, 1912, s.88-90;

²² Šmurlo, J.F., *Rim i Moskva*. In: Zapiski Russkogo naučného instituta v Belgrade, 3, Belgrad, 1934, s.66.

²³ Viz Winter, E., *Russland und das Papstum*, s.178-179.

nezávislého pravoslavného panovníka a zákonného dědice mocenských nároků a odkazu byzantského císařství, jehož práva přenesla princezna Zóé na dynastii moskevských Rurikovců. Jejich genealogii ozdobila v důsledku Ivanova sňatku s neteří posledních římských císařů gloriola božského a starobylého původu, odkazujícího až k antickým panovníkům. Ve znaku a na pečeti moskevského státu se záhy objevil byzantský dvouhlavý orel, symbol císařství. V důsledku nově nabytého sebevědomí pokračoval Ivan III. ve snahách o znovusjednocení všech historických ruských zemí kolem Moskvy, čemuž odpovídala i jeho titulatura vládce celé Rusí. V souladu s byzantskou dvorskou etiketou byl na moskevském velkoknížecím dvoře zaveden okázalý ceremoniál. Za vlády Vasilije III., Ivanova syna z druhého manželství se Zóé Palaiologovnou, byla na církevní půdě formulována teze o Moskvě jako třetím Římu: Dva Římy padly, třetím je Moskva, čtvrtého nebude.

Stejně dva aspekty, otázka církevní unie a obrany proti Turkům, ovlivňovaly vztah papežského dvora a italských městských států k Moskvě i nadále, během první poloviny 16. století. Zájem ruských vládnoucích kruhů na udržení vzájemných kontaktů byl motivován v počáteční fázi především potřebou moderních výrobků a vzdělaných odborníků.

Kontakty Moskvy se západoevropskými zeměmi se však rozhodně neomezovaly pouze na Itálii. Jako dědic a pokračovatel kyjevských knížat si Ivan III. osoboval nárok na všechna historická ruská území, tedy i na ty, které se během dějinného vývoje staly součástí jiných státních celků. Když se Moskva vymanila z tatarského područí a sjednotila pod svojí vládou celou severovýchodní Rus, prohlásila všechny ruské oblasti, tvořící kdysi součást starého kyjevského státu, za dědičný úděl moskevského velkoknížete a začala usilovat o jejich znovusjednocení. To však nebylo myslitelné bez střetu s Litvou a Polskem. Lákavá byla také představa získání přístupu k Baltskému moři, v kterém Rusku zabraňovalo území Livonska. Diplomatické styky se západními sousedy tak nabyly

koncem 15. století na aktuálnosti. Důvody pro jejich navázání a udržení již nemusely mít v budoucnu jen ekonomický charakter. Moskevský dvůr potřeboval diplomatické a případně i vojenské spojení.

Ivan III. se poprvé o expanzi na západ pokusil v Pobaltí, ovládaném livonským řádem, a to v době, kdy tu došlo k výraznému posunu v mocenských vztazích. Řád německých rytířů ztratil během 15. století ve východním Pobaltí podobně jako v Prusku dosavadní významné postavení. Livonský stát byl vnitřně oslabován neustálými spory mezi rižským arcibiskupem a stavy. Moskevské vojsko podniklo na území řádu v roce 1469 a 1478 dva úspěšné vpády. Dalším velkým úspěchem byl ruský útok do Livonska počátkem roku 1481, kde byla dobyta řada měst a pevností. Roku 1482 bylo uzavřeno příměří na deset let. V roce 1492 postavili Rusové na levém břehu řeky Narovy, přímo proti livonské Narvě ruskou pevnost Ivangorod.

Nebezpečnějším soupeřem Moskvy než Livonsko bylo Polsko a Litva, do jejichž panovníka krále a velkoknížete Kazimíra IV. Jagellonského, vkládaly naděje ruské opoziční síly, stavící se proti centralizačním snahám Moskvy, jako například Novgorod Veliký nebo poslední tverský kníže Michail Borisovič. V době, kdy Novgorod'ané a Tveřané bojovaly poslední boj o svoji samostatnost, byl však Kazimír plně zaměstnán politickými událostmi ve střední Evropě, kde pomáhal svému synovi, českému králi Vladislavu II., odolávat tlaku uherského krále a českého vzdorokrále Matyáše Korvína. Polsko bylo kromě toho vojensky a finančně vyčerpané dlouhou válkou s Pruskem, která skončila roku 1466. Kazimír proto nepomohl Novgorodským ani Tveru a nakonec ani svému spojenci, chánu Velké hordy Achmatovi, při jeho tažení proti Moskvě roku 1480. S Ivanem III. udržoval dále diplomatické styky. Litevsko-moskevská hranice však byla od počátku osmdesátých let neklidná a probíhaly na ní neustálé pohraniční srážky. Hlavním důvodem byly snahy mnoha pravoslavných ruských knížat, žijících na litevském území, přejít pod svrchovanost Moskvy.

Na přelomu roku 1486 - 1487 nabyly tyto drobné konflikty mnohem razantnější podoby a nakonec vyústily do první rusko-litevské války, která trvala až do roku 1494. Podle mírové smlouvy, kterou Ivan III. toho roku podepsal již s Kazimírovým nástupcem, litevským velkoknížetem Alexandrem Jagellonským, byl potvrzen status quo. Moskvě připadla oblast okolo Vjazmy a knížectví na horní Oce. Hranice ruského státu se výrazně přiblížily ke strategicky důležitému Smolensku. Ivan III. zároveň vyhověl Alexandrově prosbě o sňatek s jeho dcerou Jelenou a příbuzenství obratem využil k dosažení vlastních zájmů a vměšování se do litevských záležitostí. Záminkou posloužila snaha Ivana III. zajistit dceři možnost uchovat si pravoslavné vyznání, jak bylo dohodnuto před uzavřením manželství, a také ochrana práv pravoslavného obyvatelstva Litvy, která byla od osmdesátých let oklešťována. Roku 1500 stanul Ivanův zet' Alexandr v čele obnovené polsko-litevské personální unie,²⁴ a začal hledat protiváhu vůči ruskému tlaku ve spojení s Velkou hordou Livonskem, které se cítilo být ohroženo moskevským knížectvím zvláště po roce 1494, kdy nechal Ivan III. uzavřít v Novgorodě hanzovní dvůr a navázal přátelské vztahy s Dánskem.

Složitý vývoj událostí nutil Ivana III. poohlédnout se po vlastních spojencích. V roce 1493 uzavřel Ivan III. smlouvu o přátelství s Dánskem. V posledních dvou desetiletích 15. století navázala Moskva postupně kontakty s moldavským vojvodou Stefanem III. Velikým, uherským králem Matyášem Korvínem, císařem Fridrichem III. Habsburským a jeho synem Maximiliánem I., a s Dánskem.

K navázání diplomatické vztahů Moskvy s Habsburky došlo z jejich iniciativy. Příčinou byla situace ve střední Evropě, kde soupeřili o hegemonii již od smrti

²⁴ Polské království bylo od roku 1447 spojeno s Litvou personální unií pod vládou polského krále a litevského velkoknížete Kazimíra IV., která se však po jeho smrti v roce 1492 rozpadla. Když byl roku 1501 zvolen litevský velkokníže Alexandr polským králem, potvrdil sněm zároveň, že napříště bude panovník volen Poláky a Litevci společně. Až do uzavření lublinské unie v roce 1569 proto byli všichni polští králové zároveň i litevskými velkoknížaty.

císaře Zikmunda Lucemburského v roce 1437 habsburští panovníci, Jagellonci, později se přidal také Matyáš Korvín.²⁵ Zatímco Fridrich III. se spíše opatrně, jak mu bylo vlastní, seznamoval s poměry ve východní Evropě, jeho syn Maxmilián I. chtěl vybudovat širší alianční systém, zaměřený proti Jagelloncům, který mu měl dopomoci na uherský královský trůn, jenž chápal jako dědictví po Ladislavu Pohrobkovi. Součástí tohoto plánu bylo uzavření první rusko-habsburské smlouvy v letech 1490 až 1491.²⁶ Ivan III. sdílel s budoucím císařem stejného nepřítele a spojení s Habsburky se snažil využít také pro rozšíření své vlády na území, které považoval za dědictví po předcích, západoruská knížectví včetně Kyjeva, nacházející se nyní pod vládou Polska a Litvy. V souladu s poněkud utopickými vizemi Maxmiliána I. měly být pod vedením Moskvy spojeny síly německých rytířů v Prusku a Livonsku a pruských měst, přiřčených druhým toruňským mírem Polsku, aby vázaly jagellonské síly na severu. Plán dokonce zahrnoval i spojení se Švédskem. Koalici proti Jagelloncům mělo rozšířit spojení Moskvy s Moldavskem a krymským chanátem.

Vybudovat východní alianci podle Maxmiliánových představ se koncem 15. století nepodařilo, ostatně král sám o ni přestal usilovat po uzavření prešpurské smlouvy s Vladislavem Jagellonským,²⁷ tehdy už nejen českým, ale také uherským králem. Smlouva, uzavřená v listopadu 1491, zajišťovala Habsburkům možnost nástupnictví v Uhrách jinou cestou a kontakty s Moskvou se dostaly na okraj zájmu Maxmiliána I. Stagnace vztahů s moskevským dvorem trvala s počátečními

²⁵ Více viz Picková, D., *Moskevský stát Ivana III. a zápas o převahu ve střední Evropě*, In: Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica 3-4, Studia historica XLII. Praha, 1995, s.79-94.

²⁶ K okolnostem uzavření první smlouvy mezi Habsburky a Rurikovci a jejímu obsahu viz Picková Dana, *Habsburkové a Rurikovci*. s.57-108. K diplomatickým vztahům Moskvy a habsburských panovníků dále viz například Uebersberger, H., *Österreich und Russland*.

²⁷ K prešpurské smlouvě a zápasu o uherské království po smrti Matyáše Korvína viz Baczkowski, K., *Walka o Węgry w latach 1490 - 1492. Z dziejów rywalizacji habsbursko-jagiellońskiej w basenie środkowego Dunaju*. Kraków, 1995.

výjimkami až do roku 1510. Kontakty byly obnoveny teprve v okamžiku, kdy byly habsburské nároky na svatoštěpánskou korunu ohroženy polským králem Zikmundem I. Starým, Vladislavovým bratrem. Situace se v podstatě opakovala. Roku 1514 byla především z iniciativy Vasilije III. uzavřena druhá rusko-habsburská smlouva obdobného významu.²⁸ Stejně jako předcházející dohoda měla charakter ofenzivního vojenského svazu, namířeného proti Jagelloncům, tedy především proti králi Zikmundovi, a jasně vymezovala případy, v nichž si spojenci měli poskytnout slíbenou pomoc. Podle Maxmiliánových představ měla prosadit habsburskou vládu v Uhrách a zajistit pomoc řádu německých rytířů v Prusku proti polskému králi, aniž by se císař osobně musel v této věci angažovat. Maxmilián I. nabídl v konečné podobě Vasilijovi III. účast ve východní protijagellonské koalici, aniž by sám do ni hodlal vstoupit. Její aktuálnost pro Habsburky však nedlouho nato negovalo habsbursko-jagellonské vyrovnání a uzavření nástupnické smlouvy mezi oběma dynastiemi na kongresu ve Vídni v roce 1515.²⁹

Koncem 15. století tak bylo veliké knížectví moskevské vtaženo do mocenské hry ve střední Evropě. Příčinu k tomu zavedli Habsburkové, kteří hledali na východě v okamžiku nazrávajícího válečného střetu s Jagellovci, ale také pro případné tažení proti osmanské říši, diplomatické a vojenské spojení. Zatímco vize protiturecké koalice ponechala Ivana III. chladným, myšlenka spojenectví s římským císařem proti Jagellovcům se setkala s kladnou odezvou a stala se základem budování dalších vztahů. Rusko se na konci 15. století stalo sice okrajovou, ale trvalou součástí evropské mezinárodní politiky.

²⁸ Více viz Picková, D., *Habsburkové a Rurikovci*, s.141-164.

²⁹ K vídeňskému kongresu viz Baczkowski, K., *Zjazd Wiedeński 1515. Geneza, przebieg i znaczenie*. Warszawa, 1975; Liske, F.X., *Kongres wiedeński w roku 1515. Studia z dziejów wieku XVI*. Poznań, 1867.

V ruské historii zaujímají první dvě rusko-habsburské smlouvy významné místo pro svůj zcela nový charakter. Ruský panovník poprvé uzavřel perspektivní spojení s geograficky značně vzdálenou zemí, a to s čistě politickými záměry dobýt na Litvě a Polsku původní ruská knížectví. Stejně jako Maxmilián I. i Ivan III. se uzavřením smlouvy z roku 1491 prezentoval jako moderní panovník, uvažující v dlouhodobé perspektivě. Druhá rusko-habsburská smlouva upevnila postavení moskevského státu v evropské politice, neboť polský král Zikmund I. svolil pod jejím tlakem ke značným ústupkům v uherské otázce ve prospěch Habsburků. V důsledku dalšího vývoje Maxmilián I. sice změnou svého postoje v podstatě druhou rusko-habsburskou smlouvu nivelizoval a na spolek s moskevským panovníkem rezignoval, ale vztahů s Moskvou se nevzdal a následně se pokusil zprostředkovat rusko-polský mír či alespoň příměří. První fáze rusko-habsburských vztahů kodifikovala postavení mladého moskevského státu jako nového fenoménu evropské politiky s vlastními mocenskými zájmy, s nimiž musely západoevropské státy napříště počítat buď jako s politickým spojencem nebo konkurentem.

Moskva však byla na udržení a rozvoji vztahů se západoevropskými zeměmi motivována nejen politickými, ale také hospodářskými zájmy. Rusové obchodovali od poloviny 15. století s Litvou, Polskem a hanzovními městy, a to především prostřednictvím Novgorodu, Pskova, Tveru a od roku 1514 také Smolenska, který se dostal pod ruskou nadvládu. Další obchodní vazby vedly do východních chanátů. Ruské aktivity však zcela závisely na libovůli sousedních zemí, ovládajících obchodní cesty. Moskevský stát neměl s výjimkou Severního ledového oceánu přímé spojení s mořem. Se střední a západní Evropou ho po souši spojovala obchodní cesta vedoucí přes Vilno a Lublin na Krakov a Poznaň a dále do střední Evropy a severoněmeckých hanzovních měst. Baltské námořní cesty byly v rukou Livonska, Švédska a Dánska. Státy měly kontrolu nad přepravovaným zbožím a často obchodníkům znemožnily zboží, především strategického charakteru, na Rus

doprovít. Sousední země nejen nepouštěly přes své území na Rus obchodníky a zboží, ale také zabraňovaly průchodu poselstev, vyslaných k velikému moskevskému knížeti a zadržovaly diplomatickou korespondenci. Například v roce 1495 zakázalo Livonsko importovat na Rus přes své území měď, olovo, litinu a kovové dráty a o tři roky později i zbraně - děla, pancíře, brnění - a ledek. V roce 1507 se Litva a severoněmecká města zavázala, že nebudou dovážet do moskevského státu barevné a ušlechtilé kovy. V roce 1509 se k nim připojilo Livonsko, které zákaz rozšířilo o olovo, měděné dráty a kotle. Zákaz byl zrušen až v roce 1514.³⁰ Napjaté politické vztahy komplikovaly plynulý přísun strategicky důležitých moderních výrobků a vzdělaných odborníků z hospodářsky vyspělejších částí západní Evropy na Rus přes území litevského velkoknížectví, polského království a Livonska.

Za vlády Ivana IV. Hrozného vyvrcholilo v moskevském státě, obdobně jako v zemích západní a střední Evropy, úsilí ústřední vlády o upevnění centralizace země a státní správy a prosazení principů absolutní monarchie.³¹ Přes decentralizační tendence a eventuální pokusy o nastolení stavovské monarchie vývoj moskevského velkoknížectví směřoval k zavedení samoděržaví, pro Rusko specifického typu autokratické vlády. Potvrzením tohoto vývoje byla carská korunovace Ivana IV., provedená počátkem roku 1547. Ivan IV. byl prvním panovníkem v ruských dějinách, který byl korunován carem. Korunovace ho pozdvihla nad starou ruskou knížecí aristokracii a postavila na roveň

³⁰ Choroškevič, A.L., *Ruskoje gosudarstvo*, s.38-39.

³¹ Více o ruském státě za vlády Ivana IV. viz Alšic, D.N., *Načalo samoděržavija v Rossii: Gosudarstvo Ivana Groznogo*. Leningrad, 1988; Skrynnikov, R.G., *Čarstvo těrrora*. Sankt-Petěrburg, 1991; Skrynnikow, R.G., *Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj*. Smolensk, 1998; Skrynnikow, R.G., *Iwan der Schreckliche und seine Zeit*. München 1992; Zimin, A.A., *Opričnina*. Moskva, 2001; Madariaga, I., de, *Ivan the Terrible: first tsar of Russia*. New Haven, 2005; Payne, R. - Romanoff, N., *Ivan Hrozný*. Praha, 2008.

západoevropským vládcům. Garantem svrchované moci moskevského cara se stala pravoslavná ruská církev a car se na oplátku stal ochráncem církevních práv a privilegií. Během první poloviny carovy vlády byly uskutečněny zásadní správní, soudní, vojenské, fiskální a církevní reformy a zformován byrokratický vládní aparát. Za reformami, upevňujícími stát a ústřední moc, stála tzv. Vyvolená rada, carův poradní orgán, ve kterém zasedali carovi nejbližší spolupracovníci a ideoví tvůrci změn, kníže Andrej Michailovič Kurbskij, mimořádně nadaný politik Alexej Fjodorovič Adašev, metropolita Makarij a carův zповědník Silvestr. Vliv těchto v mnohém výjimečných mužů byl patrný i v zahraniční politice.

Ruská mezinárodní politika dosáhla významného rozmachu. Stejně jako za vlády Ivanova otce a děda byly v popředí carova zájmu tři základní zahraničněpolitické otázky. Šlo o východní problém vztahu k tatarským chanátům, otázku přístupu do Pobaltí a anexi západoruských území, nacházejících se stále pod litevskou nebo polskou nadvládou, k moskevskému státu. V prvních letech vlády Ivana IV. byla preferována východní orientace ruské zahraniční politiky. Moskva dosáhla v polovině 16. století významných diplomatických a vojenských úspěchů. V roce 1552 si Ivan IV. vojenskou silou podrobil kazaňský chanát. Po pádu Kazaně se za vazala Moskvy prohlásil sibiřský chán. Roku 1556 se bez odporu vzdala Astrachaň. Rusko tak získalo rozsáhlá území a ovládlo dolní Povolží včetně důležitých vodních cest po Volze a Kamě. V šedesátých letech 16. století navázalo přímé diplomatické styky se středoasijskými a kaspickými státy, chivským (jurgenským) knížetem, s taškentským, samarkandským a šamachejským vládcem ve Střední Asii a také s kabardinskými knížaty na severním Kavkaze. Ve druhé polovině 16. století využili styků Moskvy se Střední Asii angličtí obchodníci při hledání nových cest do Indie a Číny.

Úspěchy na východě a zázemí reformovaného státu, poskytujícího panovníkovi politické a finanční zajištění, přiměly Ivana IV. zaměřit pozornost směrem na severozápad s cílem získat přístup k Baltskému moři, ovládnout

strategická obchodní přímořská centra a zajistit si přímé ekonomické styky se západní Evropou. Významnou roli tu jistě sehrála také obchodní blokáda Ruska, prováděná Litvou, Polskem a livonskými hanzovními městy. Roku 1558 zahájil Ivan IV. livonskou válku, která měla trvat celou čtvrtinu století. Expanze ruských vojsk se zaměřila nejdříve na nejslabšího z protivníků za západní ruskou hranicí, livonský řádový stát, stále více oslabovaný řadou vnitřních rozporů mezi rižským arcibiskupem, zdejší větví řádu německých rytířů a ekonomicky zdatnými městy. Proti moskevskému státu se však postupně postavila dále Litva, Švédsko a nakonec také Polsko. Válka měla celkem tři etapy a trvala s přestávkami až do roku 1583. Její první fáze byla pro ruské síly velmi úspěšná. V první polovině roku 1558 dobyli východní Estonsko s důležitým obchodním přístavem Narvou a původně ruskou pevností Dorpatem,³² počátkem roku 1559 byla rozdracena vojska rižského arcibiskupa a oblehnuta Riga. Livonsko zachránilo před úplným zhroucením na jaře 1559 jen příměří, které s ním Moskva uzavřela v důsledku naléhání některých členů Vybrané rady, kteří si přáli válčit raději s Tatary, chtěli napadnout krymský chanát a eventuálně také jeho spojence, osmanskou říši. To se ukázalo jako značně neprozíravé, neboť krymské tažení skončilo neúspěchem a situace na západě se změnila v neprospěch ruských dobovačných plánů.

V roce 1560 byly válečné akce v Pobaltí, kde mezitím došlo k závažným mocenským změnám, obnoveny. Nový velmistr livonského řádu Gotthard Kettler uzavřel se Zikmundem II. Augustem vilenskou smlouvu a svěřil řád a celou zemi do jeho ochrany. Livonsko jako samostatný stát se roku 1561 rozpadlo. Estonsko včetně Revalu³³ získalo Švédsko, ostrov Saaremaa (Ösel) Dánsko. Velmistr Gotthard Kettler přijal luteránskou reformaci a stal se jako leník Zikmunda II. Augusta světským knížetem v Kuronsku a Zemgalsku. Ve druhé fázi války, která trvala do roku 1578, vedla ruská vojska boje se střídavými úspěchy. Až do roku

³² Dnes Tartu, původně ruská pevnost Jurjev.

³³ Dnes Tallin.

1563 si počínala velmi dobře a poté co obsadila Polock, postoupila až k hlavnímu městu Litvy Vilnu. Zlom nastal poté, co Ivan IV. odmítl nabídku Zikmunda II. Augusta na mírová jednání. Roku 1564 utrpěli Rusové zdrcující porážku v bitvách na řece Ule a u Orše. Rychlý postup byl náhle vystřídán značnými neúspěchy, jejichž příčinou byla nepřipravenost Moskvy na vedení dlouhé války, zastaralé a nedostatečné vybavení armády a také skutečnost, že hlavním protivníkem Rusů již totiž nebylo upadající Livonsko, ale mnohem silnější litevské velkoknížectví.

Nepříznivý vývoj na livonském bojišti přiřkl Ivan IV. zradě bojarů, z nichž mnozí zaujímali odmítavý postoj proti válce v Livonsku a snažili se přesměrovat výboje jihovýchodním směrem k ovládnutí tatarských území. Po porážce na řece Ule opustil cara i jeden z jeho nejbližších spolupracovníků. Vrchní velitel ruských vojsk, bojujících v Livonsku, kníže Andrej Michailovič Kurbskij, se s částí bojarů uchýlil na Litvu a od roku 1564 válčil na litevské straně proti Rusům. Tyto události vedly k vnitropolitické krizi moskevského státu a zavedení tzv. opričniny. Velmi nekompromisní a drastické změny ve správě státu, prosazované Ivanem IV. v letech 1565 až 1572, měly za cíl výrazně posílit panovníkovu moc, odstranit veškerou opozici, nastolit samoděržaví a zároveň připravit příznivé podmínky pro vedení další války. Ve skutečnosti však měla opričnina nesmírně ničivé důsledky. Zasadila drtivý úder bojarsko-knížecí aristokracii a připravila záhubu mnoha starých šlechtických rodů, aniž by prosadila samoděržaví v plné míře. Velmi negativním důsledkem byl hospodářský kolaps země.³⁴

Také v krutých dobách zavedení opričních pořádků se v moskevském státě pohybovali cizinci, kteří ve svých dílech zachytili mnohé z tehdejších hrůz. Velmi zajímavým pramenem k dějinám politického myšlení obou politických táborů, to znamená zastánců samoděržaví na jedné a přívrženců decentralizace či stavovské monarchie na druhé straně, je do té doby ojedinělá písemná polemika mezi carem

³⁴ Více viz Picková, D., *Opričnina Ivana Hrozného jako předobraz autoritářského režimu na Rusi 16. století*. In: *Totalitarismus 4*, Plzeň, 2008.

Ivanem IV. a Andrejem Michailovičem Kurbským, vedená formou otevřených dopisů v době, kdy kníže již žil v exilu na Litvě. Ivan IV. byl bezpochyby jedním z nejvýznačnějších publicistů 16. století. Andreji Kurbskému adresoval dva dopisy, v nichž hájil nutnost posílení panovnické moci proti zrádcům a zvlí bojarů a duchovenstva.³⁵

V sedmdesátých letech došlo k několika významným událostem, které definitivně zvrátily události v na livonské frontě v neprospěch Ruska. Polsko a Litva se sjednotily roku 1569 lublinskou unií v jeden státní celek (tzv. *Rzecz pospolita Polska*). Na polsko-litevskou stranu se postavil krymský chanát a jeho protektor osmanská říše, jež zaujímaly do konce šedesátých let neutrální postoj. Roku 1571 vpadli na Rus, oslabenou zavedením opričných pořádků, krymští Tataři a naposledy v ruských dějinách vyplenili a vypálili Moskvu. Po ukončení severní sedmileté války v roce 1570 vstoupilo do bojů o Livonsko Švédsko. Polsko-litevský stát ustoupil po smrti Zimunda II. Augusta do pozadí, neboť neměl prakticky panovníka. Čerstvé polské síly se do bojů zapojily v roce 1577 po nastolení Štěpána Báthory, jehož cílem se stalo dobýt ruský stát a poté uspořádat společně s Rusy tažení proti Turkům. Ve třetí fázi války po roce 1579 vedla ruská vojska již jen obranné boje. Armáda polského krále Štěpána Báthoryho obsadila Polock a roku 1581 oblehla ruský Pskov, Švédové ovládli Narvu, důležitý přístup k Baltskému moři, který dobyli Rusové na počátku livonské války, a téměř celé Pobaltí. Ivanovi IV. nezbylo než usilovat o co nejrychlejší a pro Rusy nejpříznivější uzavření míru. V roce 1582 bylo dohodnuto za prostřednictví papežského legáta Antonia Possevina desetileté polsko-ruské příměří v Jamu Zapolském, o rok později uzavřel ruský stát příměří se Švédskem na řece Pljusse. Moskva ztratila všechny zisky v Pobaltí s výjimkou bažinatého ústí Něvy, a přišla dokonce o některá vlastní území. Země byla ekonomicky vyčerpaná a politicky rozvrácená,

³⁵ Perevezencev, S.V., *Russkaja socialno-političeskaja mysl XI - načala XX veka. Ivan Groznyj*. Moskva 2002, s.79-122, 182-196, 245-256.

oblasti kolem Moskvy se silně vylidnily

Ještě před zahájením livonské války došlo v roce 1553 k události, která měla mít velký význam pro další rozvoj a rozšíření kontaktů moskevského státu s evropským Západem. Na carském dvoře v Moskvě uvítali anglické mořeplavce a kupce, které hledání nové cesty do jihovýchodní Asie přivedlo k severním ruským břehům. Roku 1553 přistál na pobřeží Bílého moře při ústí Severní Dviny anglický koráb *Edward Bonaventure*, který byl jednou z lodí takzvané severovýchodní expedice, vyslané hledat nové námořní trasy do Číny a Indie. Velitel lodi Richard Chancellor pokračoval po souši dál do vnitrozemí a navštívil na pozvání Ivana IV. Moskvu, kde byl přijat jako vyslanec anglického krále Eduarda VI., a zahájil tak oficiální styky mezi Anglií a Ruskem. Počátkem druhé poloviny 16. století se Moskvě otevřela zcela nečekaně nová cesta do západní Evropy.

Přestože první kontakty mezi Angličany a Rusy byly dílem náhody, špatného počasí a malé informovanosti Angličanů o podmínkách plavby v Severním moři a podobě severoruského pobřeží, využily ho obě strany maximálně k vlastnímu prospěchu. Záhy bylo mezi oběma zeměmi ustanoveno pravidelné obchodní spojení přes Bílé moře, o které měli v Anglii i v Moskvě velký zájem. Angličtí obchodníci se pro cara stali vítanou protiváhou hanzovnímu spolku, který v předcházejícím období soustředil ve svých rukou monopol na ruský zahraniční obchod. Anglo-ruské obchodní vztahy se rychle rozvíjely.³⁶ Obchodní transakce však byly až na

³⁶ V době navazování anglo-ruských kontaktů Anglie nepatřila mezi hospodářsky nejvyspělejší evropské země, ale rychle se k tomuto postavení propracovávala. Měníci se situace na evropském trhu vyvolala po polovině 15. století řadu významných změn v anglickém obchodě a výrobě. V zahraničním obchodě Anglie převládá vývoz hotových manufakturních výrobků, především sukna, nad vývozem surovin (vlny). Domácí kupci ho přebrali do svých rukou, začali budovat vlastní námořní flotilu a téměř zcela z něho vyloučili zahraniční prostředníky, například hanzu. To vyvolalo na jedné straně rozvoj výroby, na druhé straně potřebu nových odbytišť a zároveň také nových obchodních cest, nezávislých na silné španělské a portugalské konkurenci. V polovině 16. století nastal úpadek vývozu anglického sukna do Nizozemí a v Evropě se celkově zmenšoval zájem o anglické produkty. Rusko, doslova hladovějící po západních výrobcích a omezené v jejich přísunu obchodní blokádou ze strany Litvy, Polska a hanzy, se tak pro Angličany stalo ideálním trhem. Anglické zboží se na ruských trzích prodávalo za dvojnásobně až trojnásobně vyšší ceny než v Evropě. Ruský stát potřeboval kromě zboží též západoevropské technické, vojenské a jiné

výjimky v rukou anglických kupců, kteří si založili jednu z prvních obchodních společností v Anglii. Moskevská společnost, která sdružovala zájemce o obchod s ruským státem, získala od Ivana IV. řadu velmi významných privilegií, které vedly k jejímu monopolnímu postavení na ruském trhu. Od sedmdesátých let 16. století ho však začali ohrožovat Nizozemci, kteří úspěšně anglickým kupcům konkurovali.³⁷ Stejně jako anglo-ruský i nizozemsko-ruský obchod se zpočátku odehrával na severu a hlavní spojnicí bylo klimaticky nevyhovující Bílé moře. Ruský zahraniční obchod, který v polovině 16. století dosáhl značného rozsahu tak téměř neměl další perspektivy rozvoje. To se dočasně změnilo poté, co Rusové zahájili roku 1558 livonskou válku a dobyli významný baltský přístav Narvu, kterou však v roce 1581 zase ztratili. Roku 1584 bylo při ústí Severní Dviny do Bílého moře v oblasti Michajlovsko-archangelského kláštera založeno město Archangelsk, které se po v konečném výsledku neúspěšném pokusu moskevského státu získat přístup k Baltu stalo na více jak století jediným ruským přístavem pro obchod s Evropou.³⁸

Anglo-ruské vztahy byly, na rozdíl od styků moskevského dvora s Habsburky, od počátku z anglické strany založeny ne na politických, ale

odborníky a Anglie mu totiž vše mohla nabídnout. K tomu viz Nakašidze, N.T., *Rusko-anglijskije otnošenija*; Ljubimenko, I.I., *Istorija trgovych snošenij Rossii s Anglijej*; Ljubimenko, I.I., *Anglijskaja trgovaja kompanija v Rossii v XVI-m veke*. SPb, 1911.; Gamel, I.Ch., *Angličané v Rossii*; Aderson, S.M., *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*. New York, 1958; Gerson, A.J., *The Organization and Early History of the Muscovy Company. Studies in the History of English Commerce in the Tudor period*. University of Pennsylvania, 1912; Picková D., *Anglo-ruské vztahy*.

³⁷ K anglo-nizozemskému soupeření na ruském trhu viz Samoljo, A.S., *Proval popytki anglijskoj kompanii zachvatit ruskij rynek v XVI - pervoj polovině XVII v.* In: Učenyje zapiski MOPI, 22, 1955; Ljubimenko, I.I., *Moskovkij rynek kak arena borby Golandii s Anglijej*.

³⁸ Založení přístavu bylo iniciováno obchodními vztahy mezi Ruskem a Anglií. Až do příjezdu Angličanů se zprávy o využití Bílého moře k obchodním účelům neobjevují a lze předpokládat, že severní mořská cesta byla jako obchodní a dopravní spojnice využívána pouze místními obyvateli. Pro svou vzdálenost a sezónní charakter byla sice nedostačující, ale s ohledem na složité mezinárodní postavení Ruska poskytovala sice ročními obdobími omezenou, ale jedinou relativně stabilní možnost, jak dopravit z Evropy na Rus potřebné zboží a suroviny. Florja, B.N., *Torgovlja Rossii so stranami Zapadnoj Evropy v Archangelske*. In: *Srednije veka*, 36, 1973.

obchodních zájmech. Car Ivan IV. se sice neustále pokoušel posunout je do politické roviny a upevnit svazek s anglickou královnou Alžbětou I. spojeneckou smlouvou, která by posílila jeho pozice v livonské válce, ale úspěchu nedosáhl. Politické spojenectví s Moskvou bylo pro ostrovní stát nejen nevýhodné a riskantní, ale i zbytečné. Uzavření spolku by vedlo ke znepřátelení si Švédska a Polska, s nimiž Anglie udržovala rozsáhlé obchodní kontakty. Anglie neměla zájem na účasti v rusko-livonské válce a ruské spojenectví ji nijak nemohlo pomoci v mocenském zápase s katolickými státy, především se Španělskem. Zatímco Ivan IV. usiloval hlavně o politické sblížení obou zemí a obchodní vztahy kladl až na druhé místo, londýnský dvůr se naopak po celou druhou polovinu 16. století snažil prvoplánově zajistit maximálně výhodné obchodní podmínky pro Moskevskou společnost a vyhnout se jakýmkoliv jednáním o politických otázkách.

Ekonomické styky mezi Rusí a Anglií ve sledovaném období byly přímo klasickou ukázkou obchodu mezi hospodářsky méně vyspělou zemí východní Evropy a západním státem, který se vydal na cestu ke kapitalistické organizaci výroby i obchodních transakcí. Z Rusi do Anglie se vyvážely převážně suroviny: vosk, dehet, dřevo na stavbu lodních stěžňů, pryskyřice, kůže a kožišiny,³⁹ konopí, len a tatarská ocel. Z potravin se exportoval med, sádlo a lůj, maso, kaviár, ryby, rybí a vorvaní tuk. Do Ruska se z Anglie dovážely především hotové manufakturní produkty. V první řadě to bylo sukno, jehož prodej vynášel anglickým obchodníkům až 40 procent zisku. Dále se do moskevského státu importovaly též nejrůznější bavlněné výrobky, hedvábí a zlatý brokát. Důležitou součástí obchodního artiklu dováženého na Rus tvořily kovy a strategické suroviny, jako bylo olovo, měď, cín, ledek, síra a výjimečně také stříelný prach. Přivážely se též drahé kovy, kterých se od masového zavedení peněžní směny Ivanem III. nedostávalo, a velké

³⁹ Členy Moskevské společnosti byli také angličtí kožišníci. Poté co byly v Anglii zavedeny zákony proti přepychu, přestali z Ruska dovážet sice kvalitní, ale z politických a náboženských důvodů v Anglii téměř neprodejně ruské kožišiny, a začali se orientovat jiné zboží nebo na obchod s Persií.

množství zahraničních mincí, jež v ruském státě plnily úlohu platidla buď v původní podobě, nebo byly přetavovány. Právo přetavovat mince získali Angličané od Ivana IV. v roce 1569. Z luxusních výrobků, určených převážně pro carský dvůr, jmenujme drahé kameny, perly, zlato a stříbro na vyšívání, kovové stolní nádoby,⁴⁰ papír, sklo, koňské postroje, léky a lékárnické potřeby, cukr, víno, koření a dokonce hudební nástroje. Je známo, že Ivan IV. si nechal přivést z Anglie varhany.

Angličané s Rusí nejen obchodovali, ale pokusili se zde také založit manufaktury na výrobu lodního lanoví z ruského konopí a dehtu a provozovat doly a hutě. První manufaktura vznikla ve Vologdě, další v Cholmogorách a v Archangelsku. V roce 1557 přijelo na Rus sedm provaznických mistrů, kteří měli založit provaznickou manufakturu v Cholmogorách. O deset let později v ní již pracovalo více jak sto dělníků, kteří byli z 80 - 90 procent domorodci. V manufaktuře ve Vologdě bylo později zaměstnáno až několik stovek dělníků. Angličtí odborníci přijížděli na určitou dobu a po jejím uplynutí se vraceli do vlasti. Angličané zřídili také hut' a slévárnu při horním toku řeky Vyčegdy v Solvyčegodsku a pokusili se organizovat výrobu potaše.⁴¹

Někteří Angličané se v zemi dlouhodobě žili. Angličtí řemeslníci, odborníci a obchodní agenti, žijící v moskevském státě, buď pracovali pro Moskevskou společnost, nebo vstoupili do carových služeb. Zahraniční odborníci seznamovali

⁴⁰ Sbírký moskevské kremelské zbrojnice (*Oružejnaja palata*) obsahují unikátní kolekci anglického stříbrného nádobí (například slánky, poháry a džbány na víno, džbány na růžovou vodu apod.) ze 16. a 17. století. V Anglii se podobné předměty téměř nezachovaly, neboť byly v době anglické revoluce přetaveny na mince. Viz Gončarenko, V. - Narožnaja, V., *Oružejnaja palata*. Moskva, 1976, s.90-91.

⁴¹ Tolstoj, J.V., *Pervyja sorok let snošenij měždu Rossijeju i Anglijeju 1553 - 1593*. SPb, 1875, s.237-238; Ljubimenko, I., I., *Moskovskij rynek kak arena borby Gollandii s Anglijeju*, s.3, 17; Ruffmann, K.H., *Das Russlandbild im England Shakespeares*. Göttingen, 1952, s.25, 33; Cheyney, E.P.A., *History of England from the Defekt of Armada to the Death of Elizabeth*. I. New York, 1948, s.316-317; Willan, T., S., *The Early History of The Russia Company*, s.55; Hroch, M. *Úloha západoevropského kupeckého kapitálu ve zprostředkování obchodu s východní Evropou*. In: *AUC, Philosophica et historica* 2, 1964, s.35-37.

místní řemeslníky s vyspělejší technikou a učili je ji využívat. V carských službách se dále nacházeli architekti, stavitelé lodí, lékaři a lékárníci a také inženýři, kteří měli vybudovat pevnosti. Ivan IV. jim poskytoval velmi lukrativní podmínky a vysoký plat. Jednotliví Angličané vstoupili do carovy osobní gardy. Ivan IV. využíval také služeb anglických tlumočnicků a poslů.⁴²

K zabezpečení svých obchodních zájmů se představitelé Moskevské společnosti snažili získat o ruském prostředí maximum poznatků, týkajících se jak bezprostředně obchodu, například koupěschopnosti ruského trhu, nabídky a poptávky, tak fungování ruského státu a života jeho obyvatelstva. Dále se zajímali o podrobné geografické poznatky a kartografické zmapování ruských oblastí, což vyplývalo z pokusů najít nové cesty do vytoužené Indie a Číny. Díky tomu zanechali Angličané pramenný materiál různorodé povahy.

Rusko-anglické obchodní vztahy, jakkoli byly vítané, však nemohly cele uspokojit ekonomické potřeby ruského státu. Severní mořská cesta nebyla využívána celoročně. Na dlouhé měsíce zamrzající přístavy na severním pobřeží strategicky nevyhovovaly. Ruský pokus domoci se vojenskou cestou přístupu do Pobaltí cele ztroskotal a velkou měrou přispěl k nástupu tzv. smuty, krize, s níž se moskevský stát potýkal na přelomu 16. a 17. století. Na druhé straně livonská válka vtáhla Rusko hlouběji do mezinárodně politických vztahů v soudobé Evropě. Diplomatická aktivita Moskvy nedosáhla nikdy předtím takových rozměrů. Přímými účastníky livonské války byly kromě Ruska a Livonska také Litva, Polsko, Švédsko a Dánsko. Mezi nepřímé aktéry patřila říše a papežský Řím. Livonská otázka se stala stálým předmětem jednání na shromážděních východoněmeckých říšských

⁴² Tolstoj, J.V., *Pervyja sorok let snošenij měždu Rossijeju i Anglijeju*, s.11-12, 25; Amburger, E., *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Rußlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1968; Dörbeck, F., *Die Anfänge der Medizin in Russland und deren weitere Entwicklung*. In: *Archiv für Geschichte der Medizin*, 2, 1909, s.34-46; Hamel, J., *Tradescant der Aeltere in Russland. Der Handelsverkehr zwischen England und Russland in seiner Entstehung*, SPb. - Leipzig, 1847; Richter, W.M., *Geschichte der Medizin in Rußland*, I., místo vydání neuvědno, 1813; Ruffmann, K.H., *Das Russlandbild im England Shakespeares*, s.33, 36-37.

státečků. V roli zprostředkovatelů mezi Ruskem a jeho protivníky vystupovali diplomaté, zplnomocnění císařem a papežskou kurií. Ivan IV. udržoval přátelské styky s Dánskem, a roku 1570 dokonce po vzájemné dohodě vytvořil v Livonsku vasalský stát v čele s bratrem dánského krále, vévodou Magnusem. Usiloval také o spojení s Tureckem. Po vymření Jagellonců se ucházel o zvolení polským králem, vyjednával v této věci s císařem Maxmiliánem I. a navrhoval rozdělení Polska mezi panovnické domy Habsburků a Rurikovců.⁴³ Jako první ruský panovník uzavřel obchodní smlouvu se západoevropským státem. Vedl diplomatickou korespondenci s anglickou královnou Alžbětou I., snažil se a ní uzavřít vojensko-politický spolek a zainteresovat jí tak na livonské válce a získat od ní vojenskou pomoc nebo později alespoň strategický materiál. Nabízel ji dynastický sňatek.

V době panování Ivana IV. neobvykle narostlo množství pramenného materiálu západoevropské provenience, popisujícího ruský stát a život v něm z nejrůznějších aspektů. Jeho autoři pocházeli ze všech zemí, které v té době vstoupily s moskevským státem do bezprostředního styku. Velký pokrok zaznamenala znalost ruského jazyka mezi cizinci, kteří do Ruska nejenom přijížděli, ale stále častěji se zde zdržovali delší dobu, a to navzdory mnohdy velmi nepříznivé vnitropolitické situaci. Důvodů bylo hned několik. Ruský stát se stal trvalou součástí politické mapy Evropy. Na Rus ještě nikdy před tím nesměřovala diplomatická poselstva ze západu v tak hojném počtu. Rusko do té doby ještě nikdy nepodniklo tak dlouhodobou a v počáteční etapě i velmi úspěšnou expanzi na území, nacházející se západně od jeho hranic, jako byla livonská válka. V Moskvě si stále naléhavěji uvědomovaly rozdíly mezi vyvinutějšími západními zeměmi a Rusí, která trpěla mnohými nedostatky, a to zvláště ve výzbroji i ve vedení armády. Nutnost modernizovat vojsko vyvolala potřebu zkušených odborníků ze západní Evropy. Kromě toho nedůvěra Ivana IV. k vlastním lidem ve

⁴³ Polská koruna měla připadnout některému z císařových synů, Litva a Livonsko panovníkovi z rodu Rurikovců.

vojenských záležitostech posilovala panovníkovu snahu získat západní žoldnéře, ze kterých se většinou stávali velitelé. Na carském dvoře byly vítáni vzdělaní cizinci, například lékaři a lékárníci. Misionářské aktivity latinské církve vedly k návštěvám katolických i protestantských misionářů, zvláště když car sám se disputacím o duchovních záležitostech nijak nebránil. Důležitou oblastí navazování vztahů byl také obchod. Mnozí ze Západoevropanů, kteří tehdy navštívili moskevský stát a sepsali z nejrůznějších důvodů zkušenosti a poznatky ze své ruské cesty, je zveřejnili tiskem.

To nemění nic na skutečnosti, že když Ivan IV. roku 1584 zemřel, zanechal zemi hospodářsky a finančně vyčerpanou a politicky rozvrácenou, v podstatě bez vhodného mužského následníka. Po tragické smrti careviče Ivana zůstali na živu dva carovi synové Ivana IV. O starším Fjodorovi se často uvádí, že byl slabomyslný. Mladší Dmitrij pocházel ze sedmého Ivanova manželství, které pravoslavná církev již neuznávala za právoplatné, kromě toho byl nezletilý. Před svojí smrtí ustanovil Ivan IV. pro svého následníka Fjodora, přestože byl již dávno dospělý, regentskou radu. Do čela státu se však postupně prosadil Fjodorův švagr Boris Fjodorovič Godunov a stal se vedoucí osobností nejprve zahraniční a později i vnitřní politiky.⁴⁴ V devadesátých letech v podstatě vládl místo Fjodora a jeho státnickou činnost lze označit za úspěšnou. Dařit se mu přestalo až poté, co byl po Fjodorově smrti sám zvolen roku 1598 carem.⁴⁵

Hlavní problém zahraniční politiky moskevského státu přetrvával i po smrti Ivana IV. Byla jím otázka získání přístupu do Pobaltí, se kterou byl spojen

⁴⁴ K vládě Borise Godunova viz Platonov, S.F., *Boris Godunov*. Moskva, 1999; Skrynnikov, R.G., *Boris Godunov*. Moskva, 1978; Skrynnikov, R.G., *Car Boris i Dmitrij samozvanec*. Smolensk, 1997; Grey, I., *Boris Godunov: The Tragic Tsar*. London, 1973; Vaigendová, D., *Boris Godunov a situace v ruském státě na přelomu 16. a 17. století*. In: *Společenské vědy ve škole* 40, 1983-84.

⁴⁵ Carevič Dimitrij zemřel ve věku devíti let roku 1591 v Ugliči, kdy se při záchvatu padoucnice pořezal nešťastnou náhodou nožem. Později se rozšířila zpráva, že byl zabit na příkaz Borise Godunova. Viz Platonov, S.F., *Boris Godunov*, s.225-245.

případný návrat ruských území ztracených v livonské válce. Roku 1590 využili Rusové příležitosti, když konečně ustoupila do pozadí hrozba koalice Polska a tehdy oslabeného Švédska, a napadli švédské državy v Pobaltí. Hlavním cílem bylo získat znovu baltský přístav Narvu, jehož obléhání řídil osobně Boris Godunov, kterému však chyběly potřebné zkušenosti, takže tato vojenská akce nedopadla pro Rusy dobře. Nicméně uzavřením příměří se Švédy získal moskevský stát nazpět část ztracených území.

Švédové se poté pokusili dohodnout s Krymskými Tatary a napadnout Rus společně. Válečné štěstí přálo tentokrát Rusům. Poslední tatarský vpád na Rus v roce 1591 skončil debaklem, neboť útočníkům se nepodařilo ani proniknout k Moskvě. Rovněž švédské tažení proti Novgorodu a Pskovu nedopadlo dobře. Moskva poté uzavřela se Švédy roku 1595 věčný mír v Tjajzině a získala nazpět všechna území, která byla přiřčena příměřími na řece Pljusse předtím Švédsku (například Ivangorod, Jam Zapolski, Koporje nebo Korelu) s výjimkou Narvy. To bylo jistě významným úspěchem Godunovovy vlády, ale Rusku to k obchodnímu přístavu na Baltu stále nepomohlo.

Příliv cizinců do ruského státu nepolevil ani za Fjodorovy a Godunovovy vlády. Do Godunových služeb přešlo značné množství cizinců, sloužících nejdříve Ivanu IV. a poté jeho synu Fjodorovi. Zatímco však Ivan IV. preferoval kontakty s Angličany, Godunov dával stejnou šanci všem Západoevropanům. Byly obnoveny aktivní diplomatické vztahy s Anglií, Francií, Německem a Dánskem. Mezinárodní postavení Ruska se ke konci 16. století pomalu zlepšovalo. Nástup smuty počátkem 17. století však tento nadějný vývoj na několik desetiletí zvrátil.

II. Západoevropané jako zdroj informací o Rusi

Kdo byli ti, kteří na konci 15. a v 16. století navštívili Rus a jejichž svědectví zprostředkovala obraz této východní země západní Evropě? Proč, kdy a jak vznikala jejich díla? Komu byla určena? Kdy a jak byla zpřístupněna veřejnosti? Jak dalece mohly být poznatky západoevropských návštěvníků objektivní? Bylo možné si podle nich vytvořit ucelený obraz o zemi, známé do té doby jen z letmých popisů náhodných návštěvníků nebo ze záznamů, pořízených na evropských panovnických dvorech podle slov ruských diplomatů a poslů? Mohli autoři zpráv čerpat i z jiných podkladů, než jim poskytovala vlastní zkušenost a pozorování?

Zdrojem nejaktuálnějších informací o cizích zemích byli ve středověku kupci. Cesty za obchodem je přiváděly i do těch nejdlehlějších částí Evropy. Většinou to byli vzdělaní lidé, kteří uměli číst, psát, počítat, hovořili několika jazyky, orientovali se podle světových stran a snad četli i v mapách. Museli být dobrými psychology a vyjednávači, ovládat umění komunikace s lidmi z nejrůznějších kultur a společenských vrstev. Nejschopnější z nich působili jako tajní agenti a plnili diplomatická poslání, často i pro více panovníků najednou. Zvláště při kontaktu s ještě nepříliš známými a probádanými zeměmi to byli právě kupci, kdo plnil úlohu prostředníků při navazování styků mezi panovnickými dvory. Žádané luxusní zboží, dodávky zbraní a vojenského materiálu často hrály významnou úlohu při upevňování a rozvoji vzájemných vztahů. Obchodní záležitosti legalizovaly pohyb kupců po cizích územích a ekonomické zájmy nutily vládců chovat se k nim slušně a poskytovat jim ochranu. Zprávy osob, zabývajících se obchodem, většinou obsahovaly podrobné informace o ceně zboží, koupěschopnosti trhu a v neposlední řadě také sdělení o politické situaci, od níž se odvíjela bezpečnost obchodních transakcí. Informace důležité pro obchod měly velký význam i pro vyzvědačskou službu. Pomáhaly orientovat se ve vnitřní politice cizích zemí, umožňovaly vytvořit si celkovou představu o síle a fungování státu,

jeho orientaci v zahraniční politice a vládnoucích dynastiích. Kupci se sdružovali do spolků, které hájily jejich zájmy doma i v cizině a poskytovaly jim ochranu. V cizích zemích vznikaly kupecké kolonie a ve městech byly zahraničním kupcům vyhrazeny zvláštní čtvrti. Většinou byly vyňaty z všeobecného administrativního a soudního systému. To poskytovalo cizincům určité bezpečí před svévolí místní správy, zároveň je však izolovalo od domorodého světa. Zahraničním cestovatelům a diplomatům poskytovaly cizinecké čtvrti zázemí a jejich obyvatelé jim svými zkušenostmi mohli pomoci při orientaci v neznámém prostředí.

Osvědčeným zdrojem informací byli křesťanští misionáři a poutníci, cestující na svatá místa, například do Palestiny. Jejich vědomosti byly sice v mnoha případech omezeny prostředím, z něhož pocházeli, ale těšili se značné volnosti pohybu a nebyli tak ostře sledováni. Na Rus proudili z východokřesťanských oblastí mniši a duchovní. Ve 14. a 15. století byli v čele mnoha ruských pravoslavných úřadů Řekové a řeckého původu byl často i metropolita. Ruští panovníci se podpoře východních souvěrců nebránili a štědře je obdarovávali. Jejich počet vzrostl po pádu Konstantinopole a zničení byzantské říše a sílil s tureckou invazí na Balkán. Na panovnický dvůr přicházeli s prosbou o finanční pomoc pro domácí církevní obce a kláštery.¹ Papežská kurie se snažila od konce 15. století využít různé diplomatické mise k obnovení jednání o florentské unii. Ruští panovníci však od té doby, co nepřijali florentskou unii, vystupovali v církevních záležitostech velmi sebevědomě. Z praktických důvodů nikdy přímo neodmítli pokusy římskokatolického Západu o sblížení v náboženské oblasti, nicméně neochvějně hájili pravost a neměnnost pravoslaví. V 16. století na Rus cestovali také představitelé protestantských církví. Útočiště se tu pokoušeli nalézt například luteráni nebo členové jednoty bratrské. Car Ivan IV. se nevyhýbal

¹ Viz Kaptěrev, N.F., *Charakter otnošenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijach*. Sergijev Posad, 1914, s.55; Priselkov, M.D., Fasmer, M.R., *Otryvki V. N. Beneševiča po istorii russkoj cerkvi XIV veka*. In: *Izvestija Akademii nauk. Otdělenije ruskogo jazyka i slovesnosti*, XXI/I, Pg., 1916.

diskusím o náboženských otázkách. Přijal zajatého dorpatského pastora Wetermanna a dovolil mu studovat v carské knihovně řecké a latinské knihy.² Debatoval také s Janem Rokytou, členem jednoty bratrské, který se na Rus dostal spolu s litevským poselstvem v roce 1570 a vedl s ním teologickou disputaci. Diskuse Ivana IV. s Janem Rokytou byla zaznamenána oběma stranami. Rokyta ji sepsal v polštině a dílo bylo publikováno v latinském překladu roku 1582.³ S papežským legátem Antoniem Possevinem hovořil Ivan IV. o pravoslaví a katolicismu. Ruský panovník přistupoval ke katolicismu a protestantismu jako k jedné herezi. Velmi otažitý vztah měl především k jezuitům. Nezdráhal se sice využít služeb Antonia Possevina při zprostředkování mírových jednání s Rzeczi pospolitou v Jamu Zapolském, ale jezuity, které Possevino zanechal u jeho dvora, izoloval nejen od místních obyvatel, ale zamezil také tomu, aby dostávali jakoukoliv korespondenci. Rozhovorů o náboženských otázkách car využíval jako prostředku k prosazení vlastních zájmů, sám ovšem nikdy neuvažoval ani o konverzi ke katolictví, ani o přijetí církevní unie. Maximálními ústupky ruských panovníků ve věcech víry byly diskuse a benevolence k vyznání „*gosti*“. Zdá se však, že Řím si tuto skutečnost neuvědomoval a věřil v reálnost pokatoličtění Rusi. Carové nikdy nebránili katolíkům, kteří přijížděli do jejich země za obchodem nebo s poselstvími ve vykonávání vlastních liturgických obřadů. Válečným zajatcům dovolili stavět pro vlastní potřebu modlitebny a kostely. Tvrdě však potírali pokusy šířit mezi místním obyvatelstvem jiná náboženská učení. Podání měli zakázáno navštěvovat cizí bohoslužby a účastnit se veřejných náboženských shromáždění. Pro působení západních misionářů nebyly v Rusku podmínky.

Členové diplomatických poselstev byli zároveň informátory o zemích, v nichž plnili své mise, nebo kterými projížděli při cestě za svými posláním.

² Platonov, S.F., *Moskva i Zapad*, s.28.

³ Bidlo, J., *Bratr Jan Rokyta u cara Ivana Hrozného (teologická disputace)*. Praha, 1903; viz též Platonov, S.F., *Moskva i Zapad*, s.28-29; Chumicheva, O., *Ivan der Schreckliche und Jan Rokyta. Der Zusammenstoß zweier Kulturen*. In: *Historisches Jahrbuch*, Freiburg-München, 2004.

Diplomaté a jejich doprovod se stýkali s hodnostáři, pohybujícími se v blízkosti panovníka. Jejich pohyb a styky však hostitelé pečlivě monitorovali. Vyslanci a poslové byli povinni po návratu vypracovat podrobnou písemnou zprávu nejen o výsledcích své mise, ale také o situaci ve státu, kam byli vysláni, případně o státech, kterými projížděli nebo se v nich z nějakých důvodů zdrželi. V nich třídili, analyzovali a hodnotili získané informace i vlastní pozorování. Kvalitní zpráva byla obsažná, ale nezabíhala do přílišných detailů, které by odváděly pozornost od podstaty sdělení. Diplomaté, kteří se později realizovali na literárním poli, většinou tuto zprávu použili jako základ pro své cestopisy a autobiografie. Obdobné zprávy zpracovávali také kupci pro své společníky nebo vedení obchodních společností.

Pro život v cizí zemi je i dnes velmi důležitá znalost místního jazyka. Pro poznání, pochopení a objektivní posouzení realit je téměř nezbytná. Kupci většinou ovládali hovorovou mluvu obyvatelstva zemí, v nichž obchodovali. V mnoha případech byli výlučně odkázáni na pomoc místních, které najímali jako sluhy, nosiče, zprostředkovatele apod. a museli se s nimi dohodovat. Někteří obchodníci byli dokonce autory prvních jazykových slovníků. Poslové a často i vyslanci, i když se mezi nimi vyskytovali jedinci s dobrými jazykovými znalostmi, se většinou při oficiálních jednáních spoléhali na tlumočníky. Jejich postavení jim umožňovalo přijít do styku s domácími písemnými prameny a využít je při sestavování zpráv a ověřování vlastních poznatků a domněnek. Přístup k dokumentům nebyl možný bez svolení představitelů místní moci a byl jistě selektivní, přesto znalost archiválií nepochybně zaručovala vyšší kvalitu získaných informací, než spoléhání se na ústní zdroje. Pokud se cizincům podařilo proniknout k ruským písemnostem, nestačila už pouhá znalost hovorového jazyka, ale musel být gramotný a umět číst i jiné, než latinské písmo.

Při sblížení cizinců s místními obyvateli hrály jazykové znalosti oboustranně významnou roli. Naskytá se otázka, zda žili na Rusi lidé znalí cizích jazyků. Pokud

ano, o koho se jednalo a znalost jakých jazyků si osvojili? Mohli Západoevropané přijít s těmito lidmi během svého pobytu do styku?

Na dvoře moskevských panovníků sloužili vzdělaní lidé. V čele ruských poselstev, která byla přijímána v 15. a 16. století na západoevropských dvorech, stáli zkušení diplomaté, jejichž zaznamenané ústní zprávy poskytovaly základní informace o zemi. Zpočátku většina diplomatů velikého moskevského knížete měla převážně ruský nebo řecký původ. Počet Řeků na panovnickém dvoře se zvýšil po sňatku Ivana III. se Zóé Palaiologovnou. K čelným diplomatům řeckého původu patřil například Jurij (Geórgios) Trachaniot. Sloužil nejdříve Ivanu III. a později jeho synu Vasiliji III.⁴ V 16. století vstupovali do velkoknížecích služeb z nejrůznějších důvodů stále častěji livonští a litevští šlechtici, znalí němčiny a latiny. Diplomaty se stávali také váleční zajatci, kteří se rozhodli pracovat pro ruského panovníka a díky jazykovým znalostem, inteligenci, případně vzdělání a dalším přednostem, se někdy dostali na velmi vysoké posty. Za Ivana IV. dosáhli vysokého postavení například livonští zajatci Johann Taube a Eilhard Kruze, kteří poté, co vstoupili do carových služeb, plnili různá diplomatická posláná.⁵ Ještě větší carově důvěře se těšili Adrian Kalb a Caspar von Elferfeldt,⁶ kteří pocházeli z Dorpatu. Fjodor Pisemskij, který byl v roce 1582 v čele poselstva vyslaného Ivanem IV. na dvůr anglické královny Alžběty I., byl rodákem z Haliče a do moskevských služeb vstoupil někdy kolem roku 1550. Později se účastnil vyjednávání v Jamu Zapolském s papežským legátem Antoniem Possevinem.

⁴ Viz Tichomirov, M.N., *Vizantija i Moskovskaja Rus*. In: *Istoričeskij žurnál*, 1945/1-2, s.9-13.

⁵ Viz Braudo, A.I., *Poslanie Taube i Kruze k gercogu Kepleru*. In: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščenija*, Moskva, 1890/10; Roginskij, M.G., *Poslanije Ioanna Taube i Eleata Kruze*. In: *Russkij istoričeskij žurnál*, Pg., 1922/8.

⁶ Viz Kobrin, V.B., *Sostav opričnogo dvora Ivana Groznogo*. In: *Archeologičeskij ježegodnik za 1959 god*. Moskva, 1960. V roce 1989 byla v Moskvě na Šabolovce, na místě někdejšího hřbitova, patřícího k cizinecké slobodě Nalivka, objevena náhrobní deska Caspara von Elferfeldt (viz Beljaev, L.A., *Licenciat při dvore Ioanna Groznogo. Nadgrobje Kaspara von Elferfeldta na drevnějšem kladbišče inozemcev v Moskvě*. In: *Russkoe srednevěkovoje nadgrobje: belokamennyje plity Moskvy i Severo-Vostočnoj Rusi XIII - XVII vv.*, Moskva, 1996).

Pisemskij ovládal latinu, řečtinu, polštinu a ruštinu a snad se naučil částečně též francouzsky a německy.⁷ Tito dvořané různého etnického původu a mnohdy pestrých osudů tvořili na dvoře Ivana IV. společně s mnichy a církevními představiteli základní skupinu lidí, znalých cizích jazyků. Určitou představu o posunu jazykových znalostí Rusů k horšímu, k němuž došlo od dob Ivana III. a Vasilije III., dává žádost bojarů na papežského legáta Antonia Possevina, aby sepsal rozdíly mezi katolicismem a pravoslavím, protože v Moskvě není nikdo, kdo by mohl přeložit texty o florentského koncilu z řečtiny do ruštiny. Jezuita, který poskytl carovi texty nejdříve v řečtině, mu poté věnoval spis přeložený do latiny. Ve výjimečných případech snad byli za osvojením potřebných znalostí posíláni Rusové na panovníkův příkaz učit se do ciziny „řečem a dovednostem“.⁸ Poslové vysílání k velikému ruskému knížeti se pohybovali v blízkosti dvořanů, lze proto předpokládat, že přicházeli do kontaktu s těmi z nich, kteří ovládali nějaký cizí jazyk.

Cizím návštěvníkům při orientaci v neznámém prostředí mohl pomoci také kontakt s jinými cizinci, kteří v zemi žili delší dobu. Měli však příležitost setkat se s krajany nebo jinými Evropany a využít jejich znalosti či styky k vlastnímu prospěchu? Západoevropští kupci se v ruských městech objevili již v 11. a 12. století. V tomto období vznikla v Novgorodu první kupecká cizinecká kolonie. Založili ji snad již koncem 11. století nebo o málo později kupci z ostrova Gotlandu, jenž byl díky své výhodné poloze důležitým severomořským a baltským obchodním centrem.⁹ Byla označována jako gótský dvůr a přináležel k ní kostel sv. Olafa. Ve

⁷ Viz Savva, V., I., *Něskolko slučajej izučeniija innostrannyh jazykov russkimi ljud'mi vo vtoroj polovině XVI veka*. Charkov, 1913, s.67.

⁸ Arseněv, A.V., *Istorija posylki pervyh russkich studentov za granicu při Borise Godunově*. SPb., 1887.

⁹ Rybina, E.A., *Inozemnyje dvory*, s.4, 15; *Handbuch der Geschichte Russlands. Bis 1613 von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum* I. Ed. Hellmann, M., Stuttgart 1981, s.468.

stejném časovém období Novgorodci vybudovali na Gotlandu vlastní kupecký dvůr. Roku 1189 uzavřel Novgorod první známou smlouvu o podmínkách obchodu s obchodníky z říšských měst, což vedlo na počátku posledního desetiletí 12. století ke vzniku německé obchodní kolonie s kostelem sv. Petra,¹⁰ kde žili kupci přijíždějící do města nejen z Německa, ale také z dalších západoevropských zemí. Po vzniku Hanzy došlo ke sjednocení novgorodských, gotlandských a německých obchodních základen. Zájmy západních kupců pak hájil dvůr sv. Petra (název vznikl podle zasvěcení kostela sv. Petra), jenž ve městě působil s výjimkou krátkého zastavení činnosti v letech 1494 - 1514,¹¹ do konce 17. století.

Tak zvaná německá obchodní kolonie v Moskvě vznikla na počátku 14. století a nazývala se Kokuj. O století později měla už vlastní hřbitov a kostel. Populace německé kolonie v Moskvě výrazně vzrostla po připojení Novgorodu a Pskova k velikému moskevskému knížectví.¹² Důvodem bylo násilné přestěhování obyvatelstva a kupců do hlavního města.

Zatímco do konce první poloviny 16. století se na Rusi usazovali Západoevropané pocházející převážně z italských a německojazyčných oblastí, po roce 1553 to byli hlavně Angličané a Holanďané. Počátky obchodních vztahů mezi italskými oblastmi a Rusí souvisely s vazbami, které udržovala ruská knížectví s Byzancí. Italská města Benátky a Janov měla obchodní kolonie na černomořském pobřeží, odkud kupci pronikali i do ruského vnitrozemí. Na Rusi se Italům říkalo „*frjagi*“ či „*frjazini*“. Na italské kořeny předků tak dodnes ukazují ruská příjmení Frjazin a Frjazov, místopisně pak názvy vesnic, ležících nedaleko Moskvy,

¹⁰ Skvajrs, J.R., *Ganza i Novgorod: jazykovye aspekty istoričeskich kontaktov*. Moskva, 2002.

¹¹ Veliký moskevský kníže Ivan III. zrušil hanzovní dvůr v Novgorodě v roce 1494, německé kupce nechal zajmout a přivést do Moskvy a jejich majetek zkonfiskoval. Roku 1514 byla však činnost dvora se souhlasem moskevského panovníka obnovena.

¹² Viz Sněgirev, I.M., *Moskva: Podrobnoje istoričeskoje i archeologičeskoje opisanie goroda*, I. M., 1875, s.120.

Frjazevo, Frjazino apod. V Moskvě zbytněla kolonie Italů, pocházejících povětšinou z Benátska, a zároveň také Byzantinců, po sňatku Ivana III. s byzantskou princeznou Zóé Palaiologovnou. Jako „němci“ byli na Rusi označováni lidé z Livonska a Litvy, hovořící německým nářečím. Později se „němci“ říkalo návštěvníkům přijíždějícím z Říše. Holand'ané se v Severním ledovém oceánu objevili poprvé v první třetině 16. století, ale první holandská loď zakotvila v ruském přístavu až v roce 1566. V letech 1566 až 1567 dva holandští kupci navštívili Moskvu a Novgorod. Od té doby představovali Holand'ané na ruských trzích pro anglické obchodníky vážnou konkurenci. Holand'ané se podíleli i na průzkumu severního pobřeží moskevského státu. Angličané na Rus pronikli přes Severní ledové moře v roce 1553 ve snaze objevit severovýchodní cestu do Číny a Indie.¹³

Car Ivan IV. podobně jako jeho děd Ivan III. a otec Vasilij III. přítomnost cizinců vítal a choval se k nim velkoryse. Hodně cizinců žilo na Rusi dlouhodobě. Někteří vstoupili do ruských služeb, jiní zde byli za obchodem. Mnozí z těch, co se zde usadili na delší dobu si s sebou přivezli rodiny nebo se na Rusi oženili a žili v souladu s domorodými zvyky, oblékali se a stravovali stejně jako místní obyvatelstvo. Nebylo jim bráněno ale ani nosit oblečení, na které byli zvyklí z domova, a dodržovat vlastní obyčeje. Cizinci se ve městech živili obchodem a hojně provozovali vinopalny a krčmy. Kromě sídelního města ruského panovníka existovaly cizinecké kolonie například ve městech Rostov, Jaroslavl, Tver, Kostroma, Vologda a Běloozersk. Ne vždy však cizinci žili ve zvláštních čtvrtích, vybraných k tomuto účelu panovníkem. Určitou benevolenci v otázce ubytování projevoval Ivan IV., za jehož vlády si pronajímali byty a domy po celé Moskvě. Soudě podle dobových pramenů, se v 16. století žilo cizincům na Rusi více jak obstojně a dosahovali vysokých zisků, aniž by museli snášet výraznější omezení ze

¹³ Více viz Picková, D., *Anglo-ruské vztahy*, s.35-58.

strany panovníka nebo byli vystaveni otevřenému nepřátelství místního obyvatelstva. V podstatě se mohli volně pohybovat, kdekoliv se jim zachtělo. Podobnou zkušenost měli také členové doprovodu cizích vyslanců. Ve společnosti představitelů místní moci se pohybovali dva až tři dny, poté byli ponecháni bez dozoru. Výjimkou byl pouze „pogrom“ na německojazyčné obyvatelstvo na konci vlády Ivana IV.¹⁴ Důvodem přepadení a vyplenění tzv. Bolvanki, jak se nazývala moskevské německé sloboda, kam bylo přesídleno německy hovořící obyvatelstvo z území, dobytých na počátku livonské války, byly ruské vojenské neúspěchy. Částečnou vinu na plenění nesla i pravoslavná církev, nespokojená se svobodou vyznání, jíž se „němci“ těšili. Kromě toho to byly také velké zisky z obchodu s vínem, které vedly k drancování německých domů.¹⁵

Váleční zajatci byli ubytováni podle tradice na předem k tomu vyhrazených místech. V letech 1575 až 1576 například v Moskvě byla kolonie válečných zajatců na řece Jauze, nedaleko obecních mlýnů, kde si postavili i vlastní protestantský kostel. Kolonii tvořilo asi padesát dřevěných domů postavených podle místního zvyku s černou kuchyní.¹⁶ Někteří zajatci byli drženi na Rusi velmi dlouhou dobou a vykonávali různé práce. Nesměli se stýkat se svobodnými cizinci bez přítomnosti státního úředníka. Porušení zákazu se trestalo. Přesto k těmto kontaktům podle svědectví cestovatelů docházelo. Konečně zajatých cizinců nebylo na ruském území jistě málo. Car Ivan IV. uplatňoval na území dobytém v livonské válce tzv. „vyvod“, násilné přesídlení tamějšího obyvatelstva do ruského vnitrozemí.¹⁷

¹⁴ Viz Platonov, S.F., *Moskva i Zapad*. s.35.

¹⁵ *Sbornik materialov po Istrii Pribaltijskogo kraja*. Riga, III., 1880, s.293-294, 303; Zimin, A.A., *V kanun groznych potrijasenij*. Moskva, 1986, s.43-54.

¹⁶ Viz Platonov, S.F., *Moskva i Zapad*. s.34.

¹⁷ V roce 1565 tak bylo například vysídleno německojazyčné obyvatelstvo města Dorpat, dobytého v livonské válce do ruského Vladimiru, Kostromy, Nižního Novgorodu a do Ugliče.

Nyní je třeba položit si otázku kdo byli, odkud pocházeli a jak důvěryhodní byli Západoevropané, kteří podali svá svědectví o pozdněstředověkém ruském státě.

II. 1. Italské prameny

Mezi nejstarší písemné zprávy o středověké Rusi patří nepochybně spisy italských obchodníků, cestovatelů a diplomatů. Za nejranější z nich, pokud nebudeme brát zřetel na krátkou kapitolu věnovanou Rusi v závěru cestopisu *Milion Marca Pola*, lze bezesporu považovat cestovní deníky dvou Benátčanů, Josaphata Barbara a Ambrogia Contariniho.

Kupec a pozdější diplomat Barbaro žil v letech 1436 až 1452 v krymské Taně,¹⁸ benátské kolonii, ležící u ústí Donu. Po návratu do Benátek plnil diplomatická posláná v tak cizokrajných zemích, jakými v té době byly Dalmácie a Albánie, a jako vyslanec navštívil dvůr perského šáha. Po návratu z Persie zaujímal Barbaro v benátské republice významné postavení. V letech 1486 až 1489 byl dokonce poradcem benátského dóžete Agostina Barbariga. Na sklonku života Barbaro popsal jak svůj pobyt v Taně, tak cestu do Persie. V této souvislosti se zmínil též o Rusi a jejím hlavním městě Moskvě, kterou měl navštívit v roce 1479.

Benátský vyslanec Ambrogio Contarini, pocházející z jedné z nejstarších a nejbohatších patricijských rodin, se na Rus dostal téměř náhodně během zpáteční cesty z Persie, kam byl poslán v roce 1473. Podle vlastních slov přijel do sídelního města velikého moskevského knížete 22. září 1476¹⁹ a důsledkem drobné nehody zde byl nucen nějaký čas nedobrovolně pobývat. V Astrachani vyslanec chtěla místní tatarská vláda totiž prodat do otroctví a od neblahého osudu ho zachránila jen vysoká půjčka, kterou mu na vyplacení poskytli ruští a tatarští kupci. Za Itala

¹⁸ Dnes Azov.

¹⁹ *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkich svjazej v XV. v.* Ed. Skrižinskaja, Je.Č., Leningrad, 1971 (dále jen *Barbaro i Kontarini*), s.201 a 225.

se u nich zaručil ruský vyslanec, který ale trval na tom, aby zůstal v Moskvě, dokud nebude dluh uhrazen. Diplomat poslal svého tajemníka pro peníze do Benátek a poté čekal čtyři měsíce na jeho návrat. Během této poměrně dlouhé doby se spřátelil jak se svým ručitelem, tak s cizinci, žijícími u velkoknížecího dvora. Okruh jeho známých tvořili většinou Řekové a Italové, kteří tu pracovali jako stavitelé, zlatníci, kovolitci nebo platnéři, a umělci. Jmenovitě se Contarini spřátelil se zlatníkem Trifonem, který pocházel z Dalmácie, z města Kattaro,²⁰ a seznámil se s boloňským stavitelem Aristotelem Fioravantim. Většina cizinců, s nimiž se stýkal, se na Rus dostala společně se Zóé Palaiologovnou. Moskvu opustil Contarini po splacení dluhu 21. ledna 1477. Contariniho zápisky,²¹ jejichž základem byly autentické prožitky a poznatky, jsou nesporně jedním z důvěryhodných zdrojů informací o Rusi v 15. století.

Barbaro a Contarini se seznámili s hlavním městem velikého moskevského knížectví v době vlády jedné z nejvýraznějších osobností ruského středověku, sjednotitele ruských knížectví a zakladatele centralizovaného ruského státu, Ivana III. Vyprávění v jejich cestovních denících má v mnoha aspektech shodné rysy. Někteří badatelé se dokonce domnívají, že Barbaro osobně Rus nikdy nenavštívil a považují tu část textu, v níž se zabývá ruskými reáliemi, za pouhou kompilaci Contariniho práce.²² Vyprávění o Rusi a Moskvě umístil až na samý konec líčení cesty do Tany, a to bez zjevné souvislosti, spíše jako samostatnou část práce. Na rozdíl od předchozího plynulého popisu působí tento text dojmem letmých poznatků, získaných z doslechu, než jako záznam vlastních zážitků.

²⁰ Dnes Kotor.

²¹ *Viaggio di Messer Ambrosio Contarini, Ambasciadore di Venetia ad Ussuncassan, Re di Persia, Venetia 1487.* Později vyla práce Ambrogia Contariniho společně s cestopisem Josaphata Barbara v době, kdy již ani jeden z autorů nežil. *Viaggi fatti da Venetia, alla Tana, in Persia, in India et in Constantinopol, Venetia, 1541, 1543 a 1545.*

²² K podobnosti Barbarova a Contariniho textu viz Skrižinskaja, Je.Č., *Barbaro i Kontarini o Rossii*, s.96-109.

Barbaro se jakoby mimochodem zmiňuje při popisu Tjumeně, Astrachaně a Saraje, že nahoru po proudu řeky Volhy leží Moskva a že z ní každý rok připlouvají do Astrachaně lodě, aby tu Rusové nakoupili sůl. Popis Rusi je v porovnání s předcházejícím textem mnohem méně konkrétní a neucelený, ruské realie jsou líčeny jen nahodile. Obsažnější je pouze vyprávění o Moskvě, které však vykazuje mnoho shodných rysů s popisem Contariniho. Zajímavá je také skutečnost, že v pasáži o Rusi nepíše Barbaro v první osobě, jak činí jinde.

Barbaro psal svůj cestopis až na konci života,²³ kdy se již mohl seznámit s vydanou prací Contariniho. Středověcí literáti často opisovali díla jiných autorů, aniž by uvedli zdroj svých poznatků. Ten bylo naopak nutné uvést, pokud byl autor uznávanou autoritou. Contarini byl Barbarovým současníkem a podobně jako on sloužil v diplomatických službách benátské republiky, stěží mohl být o mnoho starších kolegou chápán jako autorita. Zařazení zmínky o Rusi a Moskvě mohlo být motivováno zvýšeným zájmem Benátčanů a Italů o tuto neznámou zemi, vyvolaným sňatkem byzantské princezny Zóe Palaiologovny s velikým knížetem mokevským Ivanem III. v roce 1472. Úkolem této práce však není zjišťovat, zda Barbaro skutečně osobně Rus navštívil, nebo koncipoval svůj text pouze na základě přečteného či slyšeného. Důležité je studovat obě práce současně a komparací získat nové poznatky o Rusi 15. století.

Ve srovnání s výše uvedenými relacemi nezůstává bez zajímavosti záznam řeči ruského vyslance Georgije Perkamoty, kterou pronesl 28.července 1486 na vévodském dvoře v Miláně. Diplomat řeckého původu, pocházející z Konstantinopole, sem byl vylán Ivanem III., protože milánské vládnoucí kruhy měly tehdy zájem o dobré styky s Moskvou. Proto se také zajímaly o poměry na Rusi. Perkamotův proslov, který byl pod názvem *Nota et continentia de le cose et*

²³ S psaním Barbaro začal na jaře roku 1479 a dílo dokončil až v letech 1488 - 1489, tedy mnoho let po svém návratu.

signore de Rossia uchován v dvorním archívu Sforzů,²⁴ je jedním z nejstarších popisů středověké Rusi, které byly v té době dostupné v západní Evropě. Informuje o vymezení hranic a rozloze země, jejím podnebí, přírodních podmínkách, hospodářství a způsobu života obyvatelstva.

Shodnou okolností ani tvůrci několika dalších italských zpráv na Rusi osobně nepobývali, ale čerpali z dosti důvěryhodných zdrojů, takže je v této práci nelze pominout. Jedním z těchto děl je *Libellus de Legatione Basilii magni Principes Moscoviae ad Clementem VII Pontificum maximum*,²⁵ jenž sepsal lékař, historik, životopisec a nocerský biskup Paulus Iovius podle líčení ruského diplomata a tlumočnicka Dmitrije Gerasimova.

Paulus Iovius se narodil 19. dubna 1483 v severoitalské Lombardii v rodině notáře, která pocházela z malého ostrova Isola Comacina. Po otcově smrti v roce 1500 se o rodinu staral Paulův bratr Francesco, pozdější známý italský humanista a historik. V roce 1511 ukončil Iovius lékařská studia na univerzitě v Padově a o dva roky později se odstěhoval do Říma. Vzdělaný a schopný mladík s nemalými literárními ambicemi se záhy stal oblíbencem papeže Lva X. V roce 1517 získal místo osobního lékaře u kardinála Giulia de Medici, kterému oddaně sloužil i poté, co se nastoupil na papežský stolec jako Kliment VII. Oba muže spojoval odpor k reformnímu hnutí, které si přáli potlačit. Po smrti Klimenta VII. byl Iovius zbaven

²⁴ Více viz Gukovskij, M.A., *Soobščeniye o Rossii moskovskogo posla v Milan (1486 g.)*. In: *Voprosy istoriografii i istočnikovoveděniya istorii SSSR*, Moskva - Leningrad, 1963, s.652-655. V této práci se nachází ruský překlad projevu. Italský originál viz Barbieri, G., *Milano e Mosca nella politica del Rinascimento*. Bari, 1957, s.64.

²⁵ *Libellus de Legatione Basilii magni Principes Moscoviae ad Clementem VII Pontificum maximum, in dua situs regionis antiquis incognitus, religio gentis, mores et causae legationis fidelissime referuntur*. Romae, 1525; viz též Rutenburg, V.I., *Italjanskije istočniki o svjazjach Rossii i Italii v 15. v.* In: *Issledovanija po otěčestvennomu istočnikovoveděniyu*. Moskva - Leningrad, 1964, s.358-364.

novým papežem Pavlem III. v roce 1549 biskupského úřadu a usadil se ve Florencii. Tady 11. prosince 1552 zemřel. Ioviovy ostatky byly uloženy v proslulé florentské bazilice San Lorenzo, která byla rodinným kostelem Medicejských.

Paulus Iovius patřil mezi přední vzdělance své doby. Po celý život udržoval úzké vztahy s významnými humanisty. Byl autorem řady literárních děl, v nichž se věnoval širokému okruhu témat, historii, medicíně, životopisům významných současníků i luštění starých napsů. Jako italský humanista byl nadšeným obdivovatelem a milovníkem umění a jeho sbírky jako vůbec jedny z prvních v Itálii obsahovaly i předměty dovezené z Nového Světa. Nejvíce však preferoval vojenskou historii, snad proto, že byl očitým svědkem italských válek mezi francouzským králem Františkem I. a císařem Karlem V. a osobně zažil plenění Říma německými lancknechty.

Dmitrij Gerasimov, jehož slova proměnil Iovius na počátku své kariery v jeden z nejpoblárnějších spisů své doby o Rusi, žil pravděpodobně po většinu svého života v Novgorodě. V mládí studoval v Livonsku, kde se naučil latinsky a německy. Díky svým vynikajícím jazykovým znalostem si získal pozornost velikého knížete Vasilije III. a začal pro něj pracovat nejen jako překladatel, ale také jako diplomat. Roku 1525 byl vyslán v čele moskevského poselstva na dvůr papeže Klimenta VII. Jeho mise byla odpovědí na předcházející návštěvu papežova vyslance v Moskvě, jejímž cílem bylo uzavřít církevní unii a získat v moskevském státě spojence proti Turkům. Veliký kníže však neměl zájem ani o jeden z těchto plánů. Gerasimov tak dostal za úkol pouze potvrdit vzájemné přátelské vztahy mezi moskevským dvorem a papežskou kurií ovšem bez od jakýchkoliv závazků. Ioviova Knížka o poselství velikého knížete moskevského Vasilije k papeži Klimentu VII. byla po dlouhou dobu považována za jeden z mála hodnověrných zdrojů informací o Rusi. V podstatě byla prvním spisem o ruské geografii, jenž byl zveřejněn v západní Evropě, a rychle se stala populární. Proto byla mnohokrát

vydávána a překládána do jiných jazyků.²⁶ Po celé 16.století byla cenným zdrojem informací pro kartografy. Obsahovala nové, do té doby neznámé, zeměpisné a etnografické údaje, které se Iovius snažil konfrontovat s tehdy dostupnými znalostmi o východní Evropě. Na základě jeho textu byly opraveny některé omyly, které přetrvávaly od dob antických geografů Ptolemaia a Strabóna až do počátku novověku. Italský kartograf Batista Agnese sestavil podle něho mapu moskevského státu,²⁷ Iovia citoval ve svém díle i Siegmund von Herberstein.

V době, kdy Iovius pracoval na tomto díle, byl již zkušeným literátem a k informacím, které získal od Dmitrije Gerasimova, přistupoval patrně odpovědně. Na samém počátku vylíčil, co předcházelo vyslání moskevské mise do Říma a stejně tak přijetí poselstva u papežské kurie se všemi podrobnosti o jeho italském pobytu. Text neoplývá květnatostí a neobsahuje běžné rétorické obraty. Poněkud sporné se zdá být tvrzení, že Rus se touží podrobit papeži. Po tomto úvodu následuje záznam Gerasimovy řeči o moskevském velkoknížectví. Jeho součástí je popis zeměpisných hranic, obyvatelstva, hlavního města včetně zmínky o italských stavitelích, kteří ho budovali, a některých dalších ruských a tatarských měst, pramenů řeky Volhy, zemědělství, obchodu, soudnictví, armády, obyčejů prostých lidí a zvyků u carského dvora, vztahu Rusů k ženám, nezapomíná se ani na velikého knížete a jeho rodinu. V pasážích o pravoslavné víře, církvi a obřadech se autor projevil jako přesvědčený zastánce katolicismu, ale své názory neprosazoval na úkor zprostředkovaných informací.

Ani další autor Alberto Campense nikdy na Rusi osobně nepobýval. Pocházel z Nizozemí a do Itálie odešel společně se svým přítelem, utrechtským rodákem Adrianem Florenszoonem Boeyensem, pozdějším papežem Hadriánem VI. Dopis,

²⁶ Například italský překlad vyšel v letech 1550 a 1559, německý roku 1557 a 1560, anglický v roce 1555.

²⁷ Berg, L.S., *Očerki po istorii russkikh geografičeskich otkrytij*. Moskva - Leningrad, 1946, s.11.

pojednávající o Moskovii, který adresoval papeži Klimentu VII.,²⁸ sestavil, jak sám uvádí, podle výpovědí svého otce a bratra, kteří dlouhou dobu žili v této daleké zemi společně s dalšími kupci a měli možnost dobře poznat mravy, obyčej a jazyk místního obyvatelstva. V listu se nenachází žádná zmínka o Ioviově textu, což vede k domněnce, že vznikl ještě před rokem 1525, tedy na samém počátku Klimentova pontifikátu. Hlavním důvodem k jeho napsání byla pravděpodobně nejen snaha pohnout Klimenta VII. k jednáním o církevní unii s pravoslavnou Rusí, o níž se tehdy proslýchalo, že je jejímu uzavření nakloněna, ale také zcela pragmatický pokus upozornit na vlastní osobu, a upevnit tak své postavení na dvoře nového papeže. Text dopisu je poměrně rozsáhlý. Kromě vysvětlení motivů, které vedly k jeho napsání, a pasáží o Rusi, obsahuje návrhy, jak dosáhnout uzavření unie a jaké vlastnosti by měl mít papežský legát, poslaný k velkoknížecímu dvoru. Campense se též pokouší shrnout mezinárodní kontakty Vasilije III. s císařem Karlem V. a sousedními zeměmi, zvláště s polským královstvím. O Campenseho nevelkých znalostech ruských reálií nebo jejich nepochopení svědčí značný počet chyb v místopisných pasážích. Mnohem realističtěji je vylíčen moskevský dvůr, rozsah moci velikého knížete a jeho vztah k sousedním státům. Text na mnoha místech připomíná *Tractus de duabus Sarmatiis Asiana et Europiana et de contentis in eis*, sepsaný polským historikem, geografem a profesorem univerzity v Krakově Maciejem z Miechowa, který byl poprvé publikován v roce 1517.²⁹ Po

²⁸ *Lettera d'Alberto Campense, che scrivo al beatissimo padre Clement VII in torno alle cose di Moscovia e dello stato de Moscoviti et como quanta facilita si rederrubbero alla ubedienza della Santa Chiesa Romana*. Venetia, 1543. *Bibliotěka inostrannych pisatělej o Rosii*. 1. Ed. Semjonov, V.I., SPb., 1836 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kampenze/frameset.htm>.

²⁹ Maciej Miechowski (Matthias de Miechow, Miechowita, *1457, †1523) byl od roku 1485 profesorem krakovské univerzity a později, v letech 1501 až 1519, zastával funkci jejího rektora. Byl též lékařem a geografem, ale proslavil se především svými historickými pracemi, z nichž nejdůležitější je kronikářské dílo *Chronica Polonorum* (první vydání v Krakově v letech 1519 a 1521). Kromě něho napsal také spis pojednávající o Rusi *Tractatus de duabus Sarmatiis Asiana atque Europiana et de contentis in eis*. (*Cracoviae, 1517*), které bylo záhy přeloženo do němčiny (*Traktat von den beiden Sarmatie und anderen anstoßenden Landen in Asia und Europa*. Augsburg,

fotografické stránce není přínos Campensovy zprávy velký, přesto je toto dílo ž by
důležitým svědectvím o zájmu, kterému se Rus v této době v Římě těšila. v té

Původ spisu, jenž byl dřívější historiografií připisován benátskému vyslanci jsou
Marcu Foscarinimu,³⁰ který navštívil Moskvu v roce 1557 s nabídkou zřídít novou m je
obchodní cestu, po níž by se vozilo zboží z Indie přes Astrachaň a Moskvu do ílech
Benátek, není zcela jasný. Foscariniho autorství bylo později zpochybněno a také
zpráva připsána jako kompilát anonymovi. Text je zajímavý z několika důvodů. st a
Autor po poněkud rozvlácném úvodu popisuje klimatická pásma, zeměpisné a bývá
etnografické poměry v ruském státě, floru a faunu, nerostné bohatství. Podrobně ivou,
líčí ruská města Moskvu, Novgorod, Vladimir a povodí Volhy a uvádí vlastní vána
domněnku o původu „Muskovitů“. Jeho rozsáhlý zájem se dále týká vzhledu ejích
obyvatel, jejich jazyka, způsobu života, lovu, výroby nápojů, vztahu k ženám a kám,
svatebních zvyků. Všimá si také ruské náklonnosti k alkoholu a hazardním hrám. Se hoto
zaujetím vypráví o všem, co se týká pravoslavného náboženství, jeho shodných a
rozdílných rysů s katolickou věroukou a obřady. Zpráva končí charakteristikou ch a
nezinárodně politického postavení moskevského státu, současné politické situace atřil
v Evropě a v Asii a popisem suchozemské cesty do Indie. Jeho
Terini
ko a
dním
daří

[518). Novodobé edice: Miechova, M. z, *Opis Sarmacji aziatyckiej i europejskiej*. Wroclaw - Warszawa - Kraków - Gdynia, 1972; Mechovskij, M., *Traktat o dvuch Sarmatijach*. M.-L., 1936.

³⁰ Originál rukopisu Foscarinho zprávy je uložen ve Vatikánské knihovně. Publikován byl až Maria
v 19.století v edici *Historica Russiae Monumenta* pod dvěma názvy: *Narratio historica de adno-*
Moschovitico Imperio a Foscarino oratore Veneto facta a Discorso della Moscovia do Marco
Foscarino, almeno attributo a lui (Historica Russiae monumenta. I. Ed. Turgeněv, A.I., SPb., 1841,
*lok. č. CXXXV, s.144-161). Adelung ho uvádí pod názvem *Relazione degli grandissimi stati,*
ricchezze, forze, religione, governo, ordini militari antichi e moderni del Potentissimo Imperadore
et Gran Duca di Moscovia, et un Discorso del mondo di ritornare le speziarie al traffico de´
*Italiani, anche contro volonta de´ Spagnuoli et Portoghesi. (Adelung, F., *Kritisch-literarische**
Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind, I. St.-Petersburg,
1846 s.194). Doněsenije o Moskovii vtoroj polovine 16 veka. Ed. Ogorodnikov, V.I., Moskva, 1913 -
v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>. revue*

Zpráva, připisovaná Foscarinimu, je v mnohém kompilátem z Ioviova díla, ze kterého autor očividně hojně čerpal.³¹ Na druhé straně neobsahuje nic, co by odkazovalo na znalost Herbersteinova spisu. Nachází se v ní řada zeměpisných a historických nepřesností, většinou snadno dohledatelných v Ioviově popisu Rusi. Zároveň uvádí nové detaily, které mohl autor vypořádat během svého pobytu na Rusi. Přestože nepatří mezi pramenou základnu, která má prvořadý význam pro poznání ruských dějin, umožňuje její znalost vytvořit si představu o kvalitě obecných informací, kolujících v té době v Itálii o zemi, která přestávala být pro Západoevropany terra incognita. Zajímavý je také fakt, že její autor se snažil navázat obchodní spojení s Indií přes ruské země, podobně jako se o to pokoušeli angličtí obchodní agenti.

Dalším spisem, u kterého není zcela jasné autorství, je zpráva připisovaná benátskému vyslanci Francescu Tiepolovi,³² který měl pobývat v Moskvě kolem roku 1560. V ruských pramenech však chybí o tomto poselstvu jakákoliv zmínka a ani pátrání po bližších údajích o autorovi v italských archivech nebylo úspěšné.³³ Podle názoru některých badatelů text vznikl jako kompilace několika již dříve vydaných zpráv a jméno autora bylo vymyšleno, aby zpráva vypadala věrohodněji.³⁴ Autor sice neuvedl žádný zdroj svých poznatků, ale jeho líčení připomíná text

³¹ Jasinskij, A.N., *Doněsenie o Moskovii Marka Foskarini.*, s.37-38.

³² Šest známých rukopisů Tiepolovy zprávy uvádí Adelung, F., *Kritisch-literarische Übersicht*, s.224-226. Disponují jimi knihovna Barberini v Římě, Vatikánský archiv, Vatikánská knihovna a knihovny v Paříži, Vídni a Berlíně. Další tři jsou majetkem benátské knihovny sv. Marka. Rukopisný text byl objeven také ve sbírkách ruského Historického ústavu Akademie věd (viz Anninskij, S.A., *Rassužděnije o dělach moskovskich Frančesko Tiepolo*. In: *Istoričeskij Archiv*, 3, Moskva, 1940). Dále viz *Historica Russiae monumenta*, dok. č. CXXXVI s.162-172 (podle rukopisu uloženého ve Vatikánském archivu).

³³ Magrini, A., *Relazione della Moscovia attribuita al serenissimo sier Francesco Tiepolo, fatta l'anno 1560*. Venezia, 1877, s.39.

³⁴ Anninskij, S.A., *Rassužděnije o dělach moskovskich Frančesko Tiepolo*. In: *Istoričeskij Archiv*, 3, Moskva, 1940. Barchet, G., *Relazione della Moscovia di Alberto Vimina 1657*. Milano, 1861, s.67.

Ioviův a ještě více Herbersteinův. Z jeho díla prokazatelně hojně čerpal, aniž by se o něm zmínil. Další inspirací byly spisy Barbarovy, Contariniho a dalších, v té době známých autorů píšících o Rusi. Fakta, vybraná z jednotlivých zdrojů, jsou logicky řazena, oprostěna od subjektivních pocitů, názorů a zkušeností. Cílem je nejen shrnout a zobecnit poznatky nashromážděné v předcházejících dílech zapadoevropských autorů o geografii, ekonomice a politice současné Rusi, ale také formulovat důvody, proč je této zemi potřeba věnovat zvýšenou pozornost a aktivně se o ni zajímat. Autor se tak zcela záměrně na prvním místě zabývá přírodními podmínkami a zdroji ruské země, možnostmi obchodu, dopravou, výhodami vojenské spolupráce, obranyschopností státu apod. Historii je věnována pozornost spíše okrajově s výjimkou genealogie dynastie velikých knížat a jejich kořenů. Svou podstatou se text blíží politicko-ekonomickým svodkám, sestavovaným dnes běžně úředníky ministerstev zahraničních věcí. Z tohoto hlediska je třeba k němu také přistupovat.

Z hlediska autentičnosti a obsažnosti, založené na vlastních zážitcích a zkušenostech, je velmi důležitý spis Rafaela Barberiniho.³⁵ Barberini patřil k významné římské rodině, která vlastnila velkou obchodní firmu v Ankoně. Jeho synovec Maffeo se dokonce stal papežem a přijal jméno Urban VIII. Barberini často a rád cestoval, většinou v obchodních záležitostech. Navštívil Řecko a orientální země, v roce 1564 pobýval ve Flandrech, kde navázal spojení s jedním z antverpských obchodních domů.³⁶ Poté se rozjel na Rus v naději, že se mu podaří

³⁵ Moderní edice viz *Relazione di Moscovia scritta da Raffaello Barberini (1565) a cura di Maria Giulia Barberini e Idalberto Fei Sellerio editore, Palermo, 1996; Sibir v izvestijach zapadno-jevropskich putěšestvennikov i pisateľej* - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>.

Viz též Adelung, F., *Kritisch-literarische Übersicht*, s.233-239; Čarykov, N., *Poselstvo P. Menezija*, SPb., 1906, s.4, 40; *Putěšestviye v Moskoviju Rafaela Barbarini v roce 1565*. In: *Syn otěčestva*, III/7, 1842.

³⁶ Tscharykow, N., *Le chevalier Raphael Barberini chez le Tsar Ivan le Terrible, 1564*. In: *Revue d'histoire diplomatique*, 1904, s.256.

získat pro partnera v Antverpách obdobná carská obchodní privilegia, jaká byla udělena anglickým kupcům z Moskevské společnosti.³⁷

Jeho spis má formu dopisu otci, kterého podrobně informoval o průběhu své cesty na Rus, životě zdejšího obyvatelstva, přijetí u moskevského cara, jednotlivých ruských městech a řekách, zavední knihtisku, produktech, které Rusové vyrábějí a prodávají, ale také o obchodních ambicích Angličanů a zboží, které by Italové měli na Rus dovážet. Barberini sice považuje Rusy za „velké barbary“, ale viděné popisuje bez předpojatosti, zajímá se o detaily, líčení má rychlý spád a nechybí mu vtip. Velmi krátké je oproti tomu sdělení, které Barberini adresoval staršímu bratru Francescovi 21. července 1568. Psal v něm o své cestě na Rus a o velkých nadějích, jež do ni vkládal. Po návratu z Moskvy byl požádán vyslancem císaře Karla V. na moskevský dvůr, hrabětem Nugarolou, o písemné svědectví o jeho pobytu na Rusi. V té době již existoval podrobný dopis, adresovaný otci, a tak ho obchodník a cestovatel, který neměl času nazbyt, jen trochu upravil a poskytl žadateli. Rukopis textu byl poprvé publikován Rafaelovým vnukem Nicolou Barberinim v roce 1658.³⁸

Zařazení díla Alexandra Gvaniniho mezi prameny italské provenience se zdá být poněkud sporné, platí jen s ohledem na jeho původ. Alexander Gvanini³⁹ se narodil v roce 1538 v severoitalské Veroně. Roku 1550 přijel společně s otcem do Polska a později vstoupil do služeb posledního z polských králů, pocházejícího z jagellonské dynastie, Zikmunda II. Augusta jako vojenský inženýr. Vzdělaný Ital se živě zajímal kromě vojenství také o zeměpis, politiku a etnografii a měl i literární ambice. Kromě italštiny a latiny ovládal ještě několik jazyků, němčinu,

³⁷ O Barberiniho intrikách na moskevském dvoře v neprospěch Angličanů viz Picková, D., *Anglo-ruské vztahy*, s.62.

³⁸ *Viaggi di Moscovia degli anni 1633, 1635 e 1636 etc.* Viterbo, 1658, s.191-222.

³⁹ Též Gwagnini, Gwagninus.

polštinu a nejspíše také litevštinu a ruštinu. Vrcholem jeho kariéry bylo získání postu vojenského velitele města Vitebsku. Život dožil v hodnosti rotmistra královského vojska v Krakově. Zemřel v roce 1614. Gvanini je autorem zajímavé práce, věnované moskevskému velkoknížectví, která byla publikována pod dlouhým názvem *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae regnum Poloniae, Letyaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussian, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*.⁴⁰ Sám však v moskevském státě nikdy nebyl. Text vznikl podle vyprávění polských kupců, obchodujících s Rusí, a na základě studia literárních děl, letopisů a dobových pramenů. Stěžejními díly, z nichž autor vycházel, byla Herbersteinova kniha a práce pomořanského šlechtice a cestovatele Alberta Schlichtinga *De moribus et imperandi crudelitate Basilij Moschowiae Tyranni brevis Enarratio*, který podle vlastních slov žil na Rusi po nějakou dobu jako válečný zajatec⁴¹.

Schlichting napsal svoji práci jako zprávu pro Zikmunda II. Augusta. Text prozrazuje znalost díla Contariniho, Campenzeho a Barberiniho. Kromě historicko-zeměpisného popisu Rusi informoval Schlichting polského panovníka o tyranii Ivana IV., kterého vylíčil jako Antikrista v lidské podobě. Pokusil se také vysvětlit, proč mohlo k takovým hrůzám na Rusi dojít. Ruské obyvatelstvo a Rus hodnotil z hlediska humanistických ideálů západní Evropy a jeho hodnocení nevyznělo příznivě. Nicméně kniha dává dobrou představu o tom, jak bylo na Rus

⁴⁰ Gwagninus, A., *Sarmatiae Europaeae descriptio, quae regnum Poloniae, Letyaniam, Samogitiam, Russiam, Massoviam, Prussian, Pomeraniam, Livoniam, et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur*. Krakov, 1578; Gvanini, A., *Opisanie Moskovii*. Ed. Šičalina, Ju.A., Moskva, 1997 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>.

⁴¹ O osobě Alberta Schlichtinga se dochovalo jen málo zpráv, z nichž většina pochází od samotného autora. Schlichting byl pravděpodobně zajat Rusy v roce 1564 při dobytí litevské pevnosti Ozerišče a žil v zajetí asi sedm let. Pocházel z Pomořanska, kromě němčiny ovládal i slovanský jazyk. Soudě podle dobrého vzdělání, které se projevilo při psaní zprávy v latině, a citací klasických autorů, byl nejspíše příslušníkem nižší aristokracie. V Moskvě pracoval jako tlumočnický sluha pro Arnolda Lenzeie, vlámského lékaře Ivana IV. Více viz Richter, V.M., *Istorija mediciny v Rossii*. I. Moskva, 1820, s.285.

v tomto období na západě nazíráno. Do Říma se Schlichtingův spis dostal prostřednictvím polského papežského nuncia, kterého papež Pius V. hodlal poslat jednat na Rus o spojenectví proti Turkům. Mise se však nikdy neuskutečnila. Po přečtení zprávy papež od jednání s „barbary a divochy“ odstoupil. Gvanini upravil Schlichtingův text a využil ho podobně jako Herbersteinovi poznatky. Jeho dílo si záhy po vydání získalo značnou oblibu a dočkalo se mnoha vydání.⁴²

Dalším italským obchodníkem a nejspíše i tajným agentem, který zanechal písemné svědectví o Rusi, byl Giovanni Tedaldi z Florencie. Z historické anonymity vyzvedl Tedaldiho francouzský historik Paul Pierling, který otiskl jeho rukopis v příloze jednoho ze svých děl a zmínil ho i v textu.⁴³ Podle Possevina pobýval Tedaldi na Rusi v letech 1551 až 1565 minimálně desetkrát nebo dvanáctkrát a zemi procestoval od Narvy až po Astrachaň. Soudě podle dobových dokumentů, nebyl neznámou postavou v diplomatických kruzích. V roce 1564 doporučil jeho služby benátské vládě papežský nuncius při polském královském dvoře. Possevino se prý setkal s Tedaldim, když mu již bylo sedmdesát osm let. Italové spolu besedovali o způsobech dopravy, schůdnosti cest a vzdálenostech, o nástrahách, ale i výhodách zimního období pro cestování, platidlech, oděvu, náboženských otázkách i osobnosti Ivana IV. Tedaldi poskytl Possevinovi informace také o Čerkesech a jejich náboženství. Kupcovo svědectví, přestože je v některých aspektech, například co se týče vzdáleností apod., nepřesné, poskytuje mnoho zajímavých informací, které většinou odpovídají zprávám jiných Západoevropanů nebo ruským pramenům. Tedaldi jako první uvedl správný název cizinecké moskevské čtvrti - Nalivka. Je nejspíše původním zdrojem informací o darech,

⁴² Práce vyšla zřejmě poprvé roku 1571, opakovaně v Bazileji v roce 1582 a v letech 1584 a 1600 ve Frankfurtu nad Mohanem. Viz též *Novoje izvestije o vremeni Ivana Groznogo*. Ed. Malein, A.I., Leningrad, 1934.

⁴³ Pierling, P., *Un nonce du pape en Moscovie*. Paris, 1884, s.81- 85,169 - 179; Pierling, P., *Papes et tsars*. Paris, 1890, s.206-209; Šmurlo, E., *Izvestija Džovanni Tedaldi o Rossii vremeni Ivana Groznogo*. In: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščenija*, 1891/5-6 s.45-56.

kteřé věnoval Ivanu IV. český bratr Jan Rokyta, a o podmínkách, za nichž se Rusové, zajatí Turky, začali učit italsky. V Tedaldiho vyprávění se vůbec často objevují různé individuální osudy. Tedaldi soucítil s carem a do jisté míry ospravedlňoval jeho kruté zacházení s podanými. Prý na toto téma hovořil s Ivanem IV., který ho přesvědčoval, že je jeho svatým právem, daným od Boha, trestat zlé a odměňovat dobré skutky. Roli v celkem kladném hodnocení Ivanovy osobnosti tu jistě muselo hrát i jeho přátelské chování a laskavé zacházení, kterého se kupci dostalo při jeho pobytech v Moskvě. Tedaldi upozorňoval na carovu vstřícnost vůči cizím kupcům, skutečnost, že neuzavřel zemi cizincům a snažil se o sblížení s západoevropskými státy. Poukazoval ale i na to, že Ivan IV. si sice cenil pomoci západních řemeslnických mistrů, ale někdy jim navzdory původním slibům bránil v návratu do vlasti. Měl pro to ovšem formální omluvu - polský král jim přece bránil v průjezdu jeho zemí. Skoro jakoby si vzal za úkol uklidnit papežského legáta, obávajícího se strastiplné cesty divokou a barbarskou zemí. Současně nepopíral ruskou touhu proniknout za každou cenu k Baltu, a tím snad připravoval vyslance na složitosti mírových jednání.

Nejobsažnějším a nejucelenějším pramenem italské proveniencí vztahujícím se k ruským dějinám a reáliím, které bylo napsáno přímým návštěvníkem Rusi, je nepochybně dílo tajemníka jezuitského řádu a papežského legáta Antonia Possevina, který zde pobýval v letech 1581 až 1582. Possevino psal své dílo jako zkušený a zralý muž, což významně ovlivnilo jeho obsah. Autor je dostatečně objektivní a znalý věci, jeho práci lze oprávněně považovat za jednu z nejvýznamnějších.

Kdo byl Antonio Possevino? Budoucí horlivý jezuita a úspěšný diplomat se narodil roku 1534 v Mantově v rodině zámožného zlatníka. Již v dětství byl připravován pro církevní kariéru a od roku 1550 se vzdělával v Římě. Byl mladším současníkem Ignáce z Loyoly a jako přesvědčený zastánce silné papežské moci a nadšený katolík vstoupil ve věku dvaceti pěti let do jezuitského řádu. V roce 1560

se zúčastnil vojenského tažení proti protestantům v Savojsku. O pět let později se podílel na schůzce francouzské královny Kateřiny Medicejské, jejího nezletilého syna Karla IX. a španělského krále Filipa II., na níž se jednalo o společném postupu proti odpadlíkům od katolické víry. Stal se jedním ze zanícených zakladatelů jezuitských kolegií ve Francii a pomohl jezuitům prosadit se na pařížské univerzitě. Později se stal prvním rektorem kolegia v Avignonu. V roce 1568 publikoval svoje první literární dílko, spis *Miles Christianus*, který jeho představení hodnotili jako vzorový. V letech 1572 až 1578 působil v Římě jako tajemník generála jezuitského řádu. Papež Řehoř XIII. svěřoval Possevinovi důležitá diplomatická posláná, týkající se formování protiturecké koalice a boje s protestanty. Prvním velkým úkolem byla cesta na dvůr protestantského švédského krále Jana III., který uvažoval z politických důvodů o konvertování ke katolictví. Possevino byl při této příležitosti jmenován apoštolským legátem a vikářem všech severních zemí. Jeho vikariát zahrnoval také nábožensky smíšenou Litvu, o jejíž pokatolictění papežská stolice dlouhodobě usilovala, a pravoslavné Rusko. Mise se nakonec nesešla s úspěchem a švédský panovník zůstal věrný protestantismu, ale Possevino si získal přátelství jeho syna, budoucího polského krále Zikmunda III. V té době navštívil také Krakov, Varšavu a Vilno a setkal se se stávajícím polským králem Štěpánem Báthorym. Do Říma se vrátil v roce 1580 s pověstí muže, který se dobře orientuje ve složitých poměrech severovýchodní Evropy, protestantském prostředí i záležitostech Litvy a moskevského státu.

Roku 1581 přijelo k papežskému dvoru moskevské poselstvo, vyslané carem Ivanem IV., se žádostí o zprostředkování míru mezi Rusí s Polskem. Díky své pověsti byl tímto úkolem pověřen právě Possevino. Jezuita na Rus odjížděl i s tajným posláním přimět ruského vládce, aby přistoupil na ujednání florentské unie, nebo přímo konvertoval ke katolické víře. Z Říma odjel Possevino společně s ruským poselstvem 16. března 1581. Doprovázeli ho dva členové pražské jezuitské koleje, Jan Pavel Campani, v letech 1574-1580 rektor jezuitské

akademie, a Čech Ondřej Modestin.⁴⁴ Cestou do Moskvy Possevino jednal s polským králem Štěpánem Báthorym a ujasňoval si polské stanovisko k uzavření příměří. Dne 18. srpna dorazil do Starici, kde pobýval Ivan IV. Po jednáních s carem a jeho bojary odjel do polského tábora, kam dorazil počátkem října 1581. Ve vesnici Kiverova Gora nedaleko Jamu Zapolského bylo 30. ledna 1582 po složitých vyjednáváních uzavřeno mezi moskevským státem a Rzeczí pospolitou příměří na dobu deseti let. Possevino se vrátil 16. února do Moskvy a zabýval se možnostmi zprostředkovat rusko-švédský mír. Současně se bez velkého úspěchu snažil přimět cara k jednání o církevních otázkách.⁴⁵

Po skončení ruské mise navštívil Possevino na přelomu let 1582 až 1583 krátce Uhry. Tady dokončil pojednání o moskevském státu, Livonsku a Sedmihradsku. Potom žil v Krakově, ale pro nemístnou horlivost byl odvolán papežskou kurií do Prus, kde vykonával osvětovou činnost. Po smrti papeže Řehoře XIII. byl roku 1585 jmenován zástupcem provinciála v Rzeczí Pospolité a o dva roky později rektorem padovské akademie. Čestný důchod mu umožnil věnovat se plně literární činnosti a v letech 1593 až 1606 postupně publikovat svá díla. Zemřel 26. února 1611 ve Ferrare.

Zkušenosti ze své nejdůležitější mise, kdy se zúčastnil mírových jednání v Jamu Zapolském a zároveň navštívil polský a ruský panovnický dvůr, a získané poznatky o ruských realitách a dějinách zúročil Possevino v obsáhlém spisu

⁴⁴ Na rozdíl od původního předpokladu, že jeden z jezuitů zůstane na dvoře ruského panovníka, se Ondřej Modestin vrátil v červnu 1582 do Prahy a Jan Pavel Campani byl jmenován představeným polské jezuitské provincie. Viz Fechtnerová, A., *Čeští misionáři v Rusku*. In: *Miscellanea*, Praha, 1988/5, s.209.

⁴⁵ Více o ruské misi Antonia Possevina viz Godovikova, L., N., *Moskovskoe poselstvo A. Possevino*. In: *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universitěta*, 5, Moskva, 1970; viz též Delius, W., *Antonio Possevino und Ivan Groznyj: Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Union und der Gegenreformation des 16. Jahrhunderts* Stuttgart, 1962; Černá, L., *Papežská kurie a moskevský stát ve světle činnosti jezuity Antonia Possevina*. FF UK, Praha, 1992.

Moscovia, který vyšel poprvé tiskem roku 1586 ve Vilně.⁴⁶ Dílo sestává z pěti knih. První se nazývá *O moskevských záležitostech, vztahujících se k náboženství*. Obsah však daleko přesahuje autorem vytyčený rámec náboženské problematiky. Počáteční obecné pojednání o církvi a církevní hierarchii a porovnání pravoslavné a katolické liturgie volně přechází v líčení problémů, které mohou vyvstat před papežskými posly při jejich ruském pobytu. Possevino se pozastavuje nad tím, že Ivan IV. považuje za heretiky nejen luterány, ale také katolíky a pokouší se jeho názor vyvrátit. Tato část *Moscovie* je silně prodchnuta myšlenkou na pokatoličtění Rusi. Autor nezastírá, ale naopak zdůrazňuje složitost a náročnost tohoto úkolu, zvláště s přihlédnutím k neochotě ruského monarchy disputovat o náboženských otázkách. Possevino dospěl k názoru, že Ivan IV. chtěl navázat přátelské vztahy s papežem Řehořem XIII. jen proto, aby dosáhl jeho prostřednictvím ukončení zdlouhavé livonské války s co nejpříznivějším výsledkem. Neměl ve skutečnosti vůbec v úmyslu jednat o sblížení katolické a pravoslavné církve, florentské unii či dokonce přestoupení na katolickou víru. Na Rusi sice existovaly katolické kostely, sloužící cizincům, především kupcům, ale car svým podaným zakázal účastnit se tu obřadů. Přesto se Possevino myšlenky na pokatoličtění Rusi nikdy nevzdal a doporučoval papeži, aby navzdory obtížím posílal nadále na Rus katolické misionáře. Pro tento případ zformuloval několik rad, jak by katoličtí duchovní, vyslaní papežskou kurií měli postupovat, jak se chovat během pravoslavných svátků, přistupovat k ikonám a obracet se k metropolitovi, aby proti sobě nepopudili pravoslavné věřící a neztratili v jejich očích důstojnost. Zároveň vyslovil názor, že základem pro šíření katolické víry a poevropštění Rusi by mělo být vytvoření vrstvy inteligence, vzdělané v západním duchu. K realizaci Possevinových myšlenek však rozhodně chyběly na Rusi nezbytné předpoklady.

⁴⁶ *Possevini A. Moscovia*. Vilnae, 1586. O rok později byla Possevinova práce vydána v Kolíně nad Rýnem a v Antverpách. V roce 1592 vyšla opět v Kolíně nad Rýnem a v témže roce v italském překladu ve Feraře. V této práci citováno dle Possevino, A. *Istoričeskije sočiněnija o Rossii XVI. v.* Ed. Godovikova, L.N. Moskva, 1983 (dále jen *Possevino*).

Centralizovaný stát s vlastní ideologií a pevnou panovnickou mocí by nikdy nedopustil ztrátu duchovní samostatnosti, po níž by záhy mohla následovat ztráta politické a ekonomické nezávislosti.

Tyto omyly nemění nic na historické hodnotě Possevinova díla. Papežský legát se aktivně zajímal o život Rusů a carské rodiny a všímal si i takových detailů, jakými byl například oděv cara nebo jeho synů. Se zaujetím vylíčil vnitropolitickou situaci země. Popsal a zhodnotil způsob správy státu a věnoval se soudnímu a trestnímu systému. Všímal si postavení cizinců na Rusi, jejich vztahů s místními obyvateli na jedné straně a na druhé straně toho, jak pravoslavní Rusové, ať již oficiální kruhy nebo prostí lidé vnímají odlišné náboženství Západoevropanů. Objektivně komentoval rozdíly mezi východní a západní liturgií a byl přesvědčen, že nejsou tak významné, aby se nedaly překlenout.

Druhá kniha *Moscovie* je obšírnější než první. Obsahuje 19 kapitol, ve kterých autor zmapoval zemi z geografického hlediska, popsal města a pevnosti a zabýval se ruskou zahraniční politikou. Z hlediska této práce jsou zajímavé především místopisné pasáže, v nichž je pozornost věnována mimo jiné každodennímu životu ve městech a na vesnicích, a část zabývající se stavem moskevského státu. Zvláště podrobně je popsána Moskva, sídelní město ruského panovníka. Possevinově pozornosti neunikly nízké celní poplatky, činící ruský trh atraktivní pro cizí obchodníky. S nevelkým nadšením ovšem konstatoval, že přes Severní ledový oceán a Vologdu svobodně přicházejí do země Angličané.

I v této knize se Possevinova pozornost obrátila na carskou rodinu. Jezuita se snažil vylíčit charakter Ivana IV. a jeho povahové vlastnosti. Zdůrazňoval jeho sebevědomí a z něho vyvěrající přesvědčení o pravoslaví jako jediné pravé víře. Jednu kapitolu věnoval tragické smrti následníka trůnu Ivana. Toto svědectví je velmi cenné především proto, že ruské prameny, které si nelibují v podrobnostech, pouze konstatují holý fakt carevičovy smrti rukou otce. Také zde se Possevino vrátil k myšlence pokatoličtění moskevského státu a zevrubně rozpracoval plán

nového poselstva včetně návrhu počtu poslů, jejich národnostního a věkového složení a počtu tlumočnicků. Vycházejí z osobní zkušenosti, doporučil také, jaké dárky by měli poslové přivést s sebou a jak by se měli oblékat. Ke knize je připojen Possevinem uspořádaný přehled spisů, které se zabývají problematikou schizmatu.

Třetí, čtvrtá a pátá kniha *Moscovie* obsahují záznam Possevinových besed s Ivanem IV. o náboženských otázkách,⁴⁷ diplomatickou korespondenci, vážící se k událostem z let 1581 až 1582 a protokoly o jednání v Jamu - Zapolském. Dále jsou připojeny dvě knihy či komentáře, připsané papeži Řehoři XIII.

Podobně jako někteří další západoevropští autoři Possevino nevycházel při líčení ruských reálií pouze z vlastních zkušeností, ale rovněž z děl svých předchůdců, zabývajících se Rusí. Jako své zdroje sám uvádí práce Herbersteinovy, Kobenzelovy, Ioviovy, Campenzeovy, Gvaniniovy, dopisy papežů Lva X., Klimenta VII., Pia VI., Řehoře XIII., zprávy poslů polského a litevského panovníka Zikmunda II. Augusta a prameny, které mu byli zpřístupněny při jeho pobytu u Ivana IV. ve Starice. Zajímavým zpestřením Possevinova díla jsou interpretace jeho rozhovorů se Štěpánem Báthorym ve Vilně a v Polocku, se švédským králem Janem III., poslem císaře Maxmiliána II. Janem Kobenzelem, ruským poslem Istomou Ševriginem a samozřejmě s Ivanem IV.

Jako celek je *Moscovia* pramenem univerzálního charakteru, podávajícím ucelený a mnohvrstevnatý obraz ruské společnosti poslední třetiny 16. století. Possevino objektivně informuje o způsobu života obyvatel s důrazem na města,

⁴⁷ Přestože Ivan IV. chtěl využít prostřednictví Possevina pouze k uzavření co možná nejvýhodnějšího příměří, papežský legát svůj úkol vyjednáváním v Jam-Zapolském neomezoval. Spatřoval v nich pouze jakousi předeheru k vlastnímu poslání přesvědčit pravoslavného panovníka, aby konvertoval ke katolicismu. Poprvé tuto otázku Possevino nadhodil již v roce 1581 během měsíčního pobytu ve Starice, kde ho Ivan IV. několikrát přijal. Stejný úkol sledovali i jezuité, které zanechal po odjezdu do Jam Zapolského u carského dvora. Když se Possevino v polovině února 1582 vrátil do Moskvy, pokusil se znovu o náboženskou disputaci, ale Ivan IV. se jakýmkoliv rozhovorům na toto téma bránil. Neústupný Possevino se nakonec domohl tří besed o náboženství. Uskutečnily se 21. a 23. února a 4. března téhož roku. Viz *Possevino*, s.76-87.

obchod, církev a diplomatický protokol. Vychází nejen z vlastních pozorování, ale i ze studia písemných pramenů. Faktograficky bohaté dílo sloužilo později mnohým autorům, píšícím o Rusi, jako jeden ze stěžejních pramenů. Moderní historiografie čerpá z Moskovie především informace k livonské válce a závěrečnému období vlády Ivana IV.

Krátké pojednání o svém pobytu na Rusi sepsal také další z řádných členů papežského poselstva, vedeného Possevinem, jezuita Jan Pavel Campani.⁴⁸ Campani pocházel z Itálie, ale žil dlouhou dobu v Čechách a plynule hovořil slovanskými jazyky. Jeho text vznikl na základě Possevinovy zprávy o průběhu poselstva z 28. dubna 1582, určené generálovi jezuitského řádu Claudiu Aquavivovi, a vlastních poznámek.⁴⁹ Poprvé byl publikován v roce 1584 v jakési jezuitské „ročence“, vydávané pro potřeby řádu. Veřejnosti se stal dostupným až v roce 1882, kdy jej zveřejnil Paul Pierling, jeden z předních historiků, zabývajících se osobností Antonia Possevina.⁵⁰ Podle Possevina získal Campani většinu uváděných poznatků od polského vyslance, který v době jejich pobytu Rus několikrát navštívil. Dílko překvapuje zajímavými údaji o ekonomice, běžném životě Rusů a jejich zvycích. Je však psané spíše tendenčně a „Moskovity“ líčí jako divochy a barbary, žijící podle pravidel, která jsou pro kulturního a vzdělaného Západoevropana naprosto nepochopitelná a nepřijatelná. Mnohé myšlenky a fakta, uvedená Campanim, využil později Possevino ve svém díle, ale upravil je a přepracoval v souladu se strukturou, obsahem a myšlenkovými schématy svého díla.

⁴⁸ Těž Joannes Paulus Campanus.

⁴⁹ Edice: Possevino, A. *Istoričeskije sočiněnija o Rossii*, s.189-213. Viz též Godovikova, L.N., *Sveděnija o Rossii XVI v. Paolo Kampani*. In: *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universitěta*, 6, Moskva, 1969.

⁵⁰ *Antonii Possevini Missio Moscovitica, ex annuis litteris Societatis Jesu excerpta et adnotationibus illustrata curante Paulo Pierling*. Parisiis, 1882.

II. 2. Prameny německé provenience

Nejstarší svědectví o Rusi, zprostředkované habsburskému dvoru Slezanem Nikolaem Poppelem, který navštívil Moskvu v roce 1486 a 1489, buď nebylo zaznamenáno nebo se nedochovalo či doposud v archivech čeká na svého objevitele. Navzdory existenci jiných západoevropských pramenů, vztahujících se k období vlády Ivana III., nezbývá než této absence litovat. Porovnání zápisků italských cestovatelů a diplomatů se záznamem autentických Poppelových zážitků by bylo jistě více než zajímavé.⁵¹

Návštěvníci však nebyli jediným zdrojem poznatků habsburského dvora o Rusi. V této souvislosti je třeba zmínit spis vídeňského biskupa Johanna Fabriho, v němž zaznamenal poznatky získané od ruského poselstva, vracejícího se roku 1525 ze španělského dvora římského císaře Karla V. přes jižní Německo zpět na Rus.

Johannes Fabri⁵² se narodil v roce 1478 ve švábském městě Leutkirchu v rodině kováře Petra Heigerlina. Nadaný chlapec studoval na univerzitách v Tübingenu a Freiburgu latinu, řečtinu, starohebrejštinu, církevní a občanské právo a teologii. Ještě během studií, která úspěšně ukončil v roce 1511, přijal kněžské svěcení. Později vstoupil do dominikánského řádu. V mládí udržoval přátelské styky s Erasmem Rotterdamským a dopisoval si se švýcarským humanistickým teologem a náboženským reformátorem Ulrichem Zwinglim. Později se přiklonil na stranu protireformace a vystupoval ostře proti všem reformním snahám. Na toto téma napsal mnoho děl. Roku 1521 si arcivévoda Ferdinand Habsburský vybral Fabriho za poradce a později z něho učinil svého osobního

⁵¹ K Poppelově soukromé cestě do Ruska a následující diplomatické misi viz Picková, D., *Dvě cesty Nikolaa Poppela do Moskvy (Příspěvek k problematice navázání rusko-habsburských vztahů koncem 15.století)*. In: Slovanský přehled LXXXIV, 1998/2.

⁵² K osobě Johanna Fabriho viz Angst, A., *Heigerlin oder Schmid? Der Familienname des in Leutkirch geborenen Wiener Bischofs und Kontroverstheologen Dr. Johannes Fabri (1478-1541)*. In: Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte, 3, Rottenburg-Stuttgart, 1984.

zpovědníka. V roce 1530 získal Fabri post vídeňského biskupa. Zemřel roku 1541 ve Vídni.

Fabri se s vyslanci velikého knížete moskevského Vasilije III., knížetem Ivanem Ivanovičem Zasekinem - Jaroslavským a Semjonem Borisovičem Trofimovem, setkal v roce 1525 během jejich zastávky na dvoře arcivévody Ferdinanda.⁵³ S pomocí ruského tlumočnicka Vlase Ignatěva,⁵⁴ hovořícího latinským a německým jazykem, získal informace o uspořádání ruského státu, jeho obyvatelstvu a pravoslavné církvi. Doplnil je poznatky ze starších dostupných pramenů a výsledný text publikoval pod názvem *Epistola de Moscovitarum juxta mare glaciale religione, seu de dogmatibus Moscorum*.⁵⁵ Fabri uvádí geografický popis Rusi a jejích měst, zabývá se způsobem života a zvyky obyvatel a jejich jazykem, zajímá ho obchod, pěstované plodiny a lovená zvířata, vojenské záležitosti, mincovnictví. Největší pozornost věnuje logicky církvi, církevní hierarchii a náboženským otázkám. Tato tematika v podstatě tvoří téměř dvě třetiny Fabriho vyprávění.

O významu Fabriho dílka, považovaného současníky za jeden z nejhodnověrnějších zdrojů informací o Rusi, svědčí skutečnost, že jeden jeho výtisk obdržel před svou druhou moskevskou cestou přímo od arcivévody Ferdinanda Habsburského jeho diplomat Siegmund von Herberstein, aby ověřil pravdivost uvedených údajů. Sám se později stal autorem práce, která je

⁵³ O ruském poselstvu k císaři Karlu V. viz více: Lurje, Ja.S., *Otkrytije Anglii ruskimi v načale XVI v.* In: *Geografičeskij sbornik*, 3., M.-L., 1954; Meneses, A. L., de, *Las primeras embajadas rusasen Ispana (1523, 1525 y 1527)*. In: *Cuadernos de Historia de Espana*, 1946; Uebersberger, H., *Österreich und Russland*, s.184-199; Zimin, A.A., *Rossija na poroge novogo vremeni: Očerki političeskoj istorii Rossii pervoj treti XVI v.* Moskva, 1972, s.260-261, 302-304.

⁵⁴ Též Vlasij Ignatov.

⁵⁵ *Ioannis Fabri, Lencurchensis, Episcopi Viennensis, Epistola de Moscovitarum juxta mare glaciale religione, seu de dogmatibus Moscorum ad Seren: Principem Ferdinandum, Archiducem Austriae, d. XVIII, sept. 1525 dat.* Tubingae, 1525.

považována za jeden z nejhodnotnějších a nejdůvěryhodnějších pramenů poznatků o Rusi 16. století.

Důležitým zdrojem informací o Siegmundovi von Herbersteinovi je jeho vlastní životopis.⁵⁶ Budoucí úspěšný diplomat habsburských císařů se narodil 23. srpna 1486 ve Vipavě⁵⁷ v Kraňsku⁵⁸ ve zchudlé rodině staré štýrské šlechty, která mu stěží mohla zajistit živobytí. Vyrůstal ve slovanském prostředí a od dětství hovořil jazykem „bílých Chorvatů“ (Slovinců). Znalost slovanské mluvy a kultury Herbersteinovi zřejmě později pomohla přijímat bez předsudků zvyklosti jiných etnik. O Herbersteinově dobré znalosti slovinštiny svědčí, že když začal v roce 1499 studovat na vídeňské univerzitě, nazývali ho spolužáci pro tuto jazykovou zběhlost hanlivě „*Sclaf*“ (Slovan). Herberstein se na univerzitě věnoval studiu latiny, historie, práva a teologie. V roce 1502 získal titul bakalář a záhy vstoupil do armády. Účastnil se bojů s Maďary a Benátčany. Za vojenské zásluhy byl císařem Maxmiliánem I. v roce 1514 povýšen do rytířského stavu.

O dva roky později vyměnil nadějný mladík vojenskou kariéru za diplomatickou. Ve službách císaře Maxmiliána I. odcestoval do Dánska. Jeho další diplomatickou misí byla cesta do Moskvy. Přestože byl teprve na začátku své kariéry, pověřil ho císař koncem roku 1516 úkolem nabídnout velikému knížeti Vasilijovi III. nastolení všeobecného míru mezi křesťany a realizaci křížové výpravy proti Turkům. To bylo velmi obtížné poslání, protože Moskva v té době válčila s Litvou a očekávala od Maxmiliána I. vojenskou pomoc, která byla dohodnuta v rámci rusko-habsburské smlouvy z roku 1514, namířené proti polskému králi a litevskému velkoknížeti Zikmundovi I. Starému. Mezitím však

⁵⁶ *Selbstbiographie Siegmunds Freiherrn von Herberstein 1486 -1553*, In: *Fontes rerum austriacarum*. I.I. Ed. Karajan, T.G. von, Wien 1855, s.67-396.

⁵⁷ Též Wippach.

⁵⁸ Historická země Kraňsko se nacházela v severozápadní části Balkánského poloostrova při horním toku řeky Sávy, na pomezí Slovinska, Itálie a Rakouska. Od roku 1336 území vlastnili Habsburkové, kteří ho roku 1364 povýšili na vévodství. Dnes je toto území součástí Slovinska

došlo roku 1515 ve Vídni k dohodě mezi císařem a jagellonskými panovníky Zikmundem I. a českým a uherským králem Vladislavem II. a Maxmilián I. se potřeboval obtížného závazku zbavit, a navíc zprostředkovat mezi Moskvou a Litvou mírové jednání. Tímto úkolem pověřil Herbersteina, který se na více než půl roku odebral do Moskvy a snažil se splnit svěřené poslání. Tentokrát byla jeho mise neúspěšná. Když se diplomat vrátil do Vídně, měl poznatky z první ruské cesty zaznamenané v cestovních denících. Další Herbersteinova moskevská cesta se uskutečnila v roce 1526, ve službách rakouského arcivévody Ferdinanda Habsburského. Cíle poselstva byly obdobné jako v roce 1517. Diplomát měl vystupovat jako prostředník mezi Polskem a Moskvou a uzavřít spojenectví proti Turecku. V tomto případě se Herbersteinovo diplomatické úsilí setkalo s větším úspěchem než poprvé.⁵⁹ V období let 1515 až 1553 se Herberstein zúčastnil celkem šedesáti devíti diplomatických misí. Procestoval celou Evropu, navštívil nejen Rusko, ale také Turecko. Úspěšný diplomat, považovaný ve své době za jednoho z nejzkušenějších a nejaktivnějších politických činitelů říše, zemřel 28. března 1566.

Rerum Moscoviticarum Commentarii,⁶⁰ do nichž Siegmund von Herberstein vložil své poznatky a zkušenosti, získané během dvou ruských pobytů, jsou na svou dobu výjimečným dílem. Ucelené a obsažné práce se věnují širokému okruhu témat, politice, historii, zeměpisu, náboženství, způsobu života obyvatel,

⁵⁹ Více o Herbersteinových moskevských misích viz Picková, D., *První moskevská mise císařského diplomata Siegmunda von Herberstein (1517)*. In: *Staletí objevů, diplomacie a válek*, (Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1 - 2003, Studia Historica LV.), Praha, 2005; Uebersberger, H., *Österreich und Russland*, s.106-129.

⁶⁰ Poprvé bylo Herbersteinovo dílo vydáno v latinském originále (*Rerum Moscoviticarum Commentarii Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein*) ve Vídni v roce 1549, italská verze roku 1550. Následovaly další edice v Basileji v letech 1556, 1563 a 1567 a německý překlad ve Vídni roku 1557 a 1567 v Praze. V českém jazyce vyšla kniha s Hosiovým *Vypsáním krajin země Ruské* v Praze roku 1590 a 1602. V této práci byla využita edice Gerberštejn, S., *Zapiski o Moskovii*. Ed. Maleina, A.I. - Nazarenko, A.V. - Choroškevič, A.L., Moskva, 1988, jejíž překlad přihlíží nejen k originálu textu, ale také k dalším vydáním (dále jen *Herberstein*).

obyčejům a mravům ruské společnosti první poloviny 16. století. Velký význam pro koncipování takto pojatého díla měla Herbersteinova znalost jazyka a jeho schopnost konverzovat a číst ruské texty v originále.

Poznatky pro své Zápisky čerpal Herberstein z mnoha zdrojů. Z ruských písemností to byly například letopisy, které sám označuje jako „*Annales russes*“, ale bohužel přesněji nespecifikuje. Podle některých badatelů šlo pravděpodobně o letopisný svod, pocházející z let 1497 a 1518, Jermolinské letopisy a Pověst vremennych let.⁶¹ Dále se podle všeho seznámil také s textem Suděbníku Ivana III., životy ruských svatých Olgy a Vladimíra a dalšími prameny. K těmto písemnostem získal přístup nejspíše díky přátelství s moskevským metropolitou Daniilem. Osobní styky s hlavou ruské pravoslavné církve mohly být také důvodem, proč Herberstein zařadil do své práce velké množství materiálu o ruské církvi. Podklady pro vyprávění o událostech počátku 16. století získal pravděpodobně od jejich přímých účastníků, především knížete Michaila Lvoviče Glinského⁶² a vojenského velitele Ivana Čeljadina⁶³, kterého navštívil v době jeho zajetí ve Vilně.

⁶¹ Florovskij, A.V., *Kakim letopisnym tekstom polzovalsja Gerberštejn?*, In: Učen. zap. Vysšej školy g. Oděssa, 2, 1922; Kloss, B. M., *Dejatel'nost' mitropoličej knigopisnoj masterskoj v 20 - 30-ch gg. XVI. v. i proischoždenie Nikonovskoj letopisi.* In: *Drevněrusškoje iskusstvo. Rukopisnaja kniga.* Moskva, 1972, str. 318-337; Limonov, J.A., *Kulturnyje svjazi*, s.149-167.

⁶² Kníže Michail Lvovič Glinskij se narodil na Litvě v pravoslavné rodině tatarského původu. Sám se však později obrátil ke katolické víře. Počátkem 16.století zastával v litevském velkoknížectví velmi prestižní post dvorského maršála. Své postavení však ztratil, když se postavil do čela protijagellonského povstání a po jeho porážce utekl do Moskvy, kde mu Vasilij III. mu udělil pozemkový majetek. V době čtvrté rusko-litevské války (1512-1522) lavíroval mezi oběma tábory, takže ho Rusové nakonec zajali a uvrhli v Moskvě do vězení, z něhož mu až po mnoha letech pomohla jeho neteř Jelena Vasiljevna, která se v roce 1526 provdala za velikého knížete Vasilije III. Viz též Finkel, L., *Michał Gliński*, (Ateneum Wileńskie 3), Wilno 1925; Krom, M.M., *Mež Rusju i Litvoj*, kap. *Mjatelj Glinskich. Pravoslavnyje knaza i rusško-litovskije vojny pervoj treti XVI v.*, s.119-131.

⁶³ Ruský vojenský velitel Ivan Čeljadin bojoval ve čtvrté rusko-litevské válce a byl zajat v bitvě na řece Orše, v níž byli Rusové 8.září 1514 na hlavu poraženi litevským vojskem. Poté byl se svými dvěma druhy vězněn ve Vilně, kde ho navštívil Herberstein, který se zde zastavil cestou do Moskvy.

Herberstein však nevyužil pouze ruské prameny. Své poznatky konfrontoval též se zdroji informací, dostupnými v západní Evropě. Ve své práci se odvolává se na Mikuláše Kusánského⁶⁴ a Antonia Vida, jejichž kartografické materiály použil pro vytvoření vlastní mapy Rusi, na díla Alberta Campenseho, Paula Iovia a vídeňského biskupa Johanna Fabriho, jehož informace, obsažené v díle *Epistola de Moscoviticarum juxta mare glycide religione, seu de dogmatibus Moscorum* měl dokonce během své druhé mise zkonfrontovat s ruskou realitou. Také to do jisté míry vysvětluje stěžejní pozornost, kterou věnoval pravoslavné církvi a náboženským otázkám. Dále pečlivě ověřoval údaje z knihy *Tractus de duabus Sarmatiis Asiata et Europiana et de contentis in eis* Macieje z Miechowa. Pasáže, které považoval za sporné, se pokoušel uvést na pravou míru při rozhovorech s Rusy⁶⁵ a porovnáním s dostupnými ruskými písemnými prameny. Jako jeden z prvních autorů tak aplikoval ve vztahu k používaným zdrojům kritický a komparativní přístup.

Rozsah Herbersteinova díla a především jeho přístup k získaným poznatkům o historii, zeměpisu, vnitropolitickém uspořádání a zahraničních vztazích ruské říše, církvi a náboženství, kultuře, zvycích a obyčejích, a jejich interpretaci činí ze Zápisků o moskevských záležitostech jeden z nejobektivnějších západoevropských pramenů, zabývajících se Rusí. Jsou napsány věcně a bez předsudků, plynoucích z pocitu vlastní kulturní výjimečnosti a nadřazenosti Západoevropana nad východoslovanským živlem. Nelze však zapomínat, že Herberstein byl především úředníkem, hájícím zájmy svých chlebodárů,

⁶⁴ Tzv. *Tabula Cusani* vyšla tiskem roku 1491. Východní Evropu však zobrazovala podle fantaskních představ antických autorů.

⁶⁵ S tlumočníkem Vlasem Ignatěvem, který později překládal rozhovory s ruskými posly, vedené a zaznamenané Fabrim, se Herberstein osobně seznámil již během prvního moskevského pobytu v roce 1517. Viz Aleksejev, M. P., *Moskovskij podjačij Jakov Poluškin i italo - ispanskij gumanist Pedro Martir*. In: *Kulturnoje nasledije Drevnej Rusi*. Moskva, 1976; Sinicyna, N.V., *Maksim Grek v Rossii*. Moskva, 1977, s.62-66; Zimin, A.A., *Rossija na poroge novogo vremeni*, s.323-324.

habsburských panovníků. To je důvodem, proč jeho pohled objektivního a nestranného pozorovatele občas zastiňují názory a pocity diplomata, jež naráží na zatvzelenost a neústupnost Rusů, kteří za každou cenu prosazují vlastní zájmy a odmítají jednat o čemkoliv jiném, co s nimi přímo nesouvisí. To však nemění nic na skutečnosti, že Zápisky jsou jako celek dílem zkušeného a s ruskými realitami dobře obeznámeného pozorovatele, jehož hlavním cílem bylo předložit veřejnosti ucelený obraz skutečnosti bez příkras a zatemnění a že z Herbersteinova spisu čerpaly celé generace příštích západoevropských autorů informace o ruské historii, etnografii a zeměpisu.

Herberstein nebyl jediným císařským vyslancem na moskevský dvůr, který zanechal o své misi písemné svědectví. Dochovaná díla dalších diplomatů sice nedosahují významu Herbersteinových Zápisků, přesto jsou zdrojem mnoha zajímavých informací o Rusi.

Řadí se mezi ně i téměř neznámý spis *Relatione Sulla Moscovia* Francesca da Collo, příslušníka staré aristokratické rodiny.⁶⁶ Collo se narodil v roce 1480 v italském Coneglianu. Po ukončení studií si zvolil diplomatickou dráhu a v císařských službách pobýval ve Francii, Neapoli, Římě, Madridu, Miláně a v Benátkách. Jako profesionální diplomat byl roku 1518 vypraven císařem Maxmiliánem I. záhy po Herbersteinově návratu z první ruské cesty na moskevský dvůr Vasilije III. Jeho mise, kterou měl splnit společně s Antoniem dei Conti, měla obdobné poslání jako předcházející poselstvo, sjednat mezi znepřátelenými panovníky Ruska a Polska věčný mír nebo alespoň dlouhodobější příměří a začlenit ruský stát do připravované protiturecké koalice evropských zemí. Dosáhnout kladného výsledku bylo v podstatě stále nereálné, přestože Collo přednesl před velkým knížetem výmluvný projev, v němž barvitě vylíčil turecké nebezpečí,

⁶⁶ Franciscus de Colla, v ruských pramenech Frenčjuška de Kolla. K jeho osobě viz Aleksejev, M.P., *Sibir v izvestijach inostrannyx putěšestvenikov i pisatel'ej*. I., Irkutsk, 1932, s.83-86; Poe, M., *A People Born to Slavery: Russia in Early Modern European Ethnography, 1476-1748*, Cornell University Press, 2000, s.21-22, 26, 121, 142, 157, 168, 185; Picková, D., *Habsburkové a Rurikovci*, s.188-189, 190-192.

hrozící Evropě. Nakonec se podařilo sjednat alespoň uzavření rusko-polského příměří na dobu jednoho roku.

Císař da Collu pověřil na Rusi ještě jedním úkolem. Podobně jako později Herberstein měl ověřit údaje o Rusi, uvedené v díle Macieje Miechowského. Diplomat strávil na Rusi celých šest měsíců. Ruskou hranici překročilo poselstvo v červnu 1518 a na zpáteční cestu se vydalo v lednu 1519. Po celou dobu si vedl deníky, na jejichž základě vypracoval po návratu na císařský dvůr úřední zprávu o průběhu své mise u velikého moskevského knížete. K ní byl přiložen spisek s názvem *Relatione sulla Moscovia*, v němž Collo zachytil své poznatky geografického a etnografického charakteru a informace o způsobu života a obyčejích místního obyvatelstva.

Collovo svědectví je nepochybně jednou z nejranějších písemných zpráv o ruském státě z doby vlády Vasilije III., ale díky opožděnému vydání mu nebyla věnována náležitá pozornost. Cesta ke zveřejnění *Relatione sulla Moscovia* byla velmi dlouhá. Spis nebyl zpočátku zřejmě publikován proto, že se z větší části jednalo o úřední zprávu, určenou výhradně císaři. Teprve po mnoha letech našel Collův synovec Latinus dávno po strýcově smrti v roce 1571 mezi jeho listinami obsáhlý latinský rukopis a přeložil ho do italštiny. Italský překlad vyšel tiskem roku 1603.⁶⁷ Zůstal však ve stínu již mnohokrát vydaných a velmi populárních Herbersteinových Zápisků. Přitom je až neuvěřitelné, kolik informací Collo, neznalý místního jazyka a ve všem se spoléhající na tlumočníka a vlastní úsudek, shromáždil. Text je přímo nabyt zajímavými podrobnostmi o životě dvořanů,

⁶⁷ *Trattamento di pace tra il Re Segismondo I di Polonia, e il Gran Basilio Sovrano di Moscovia avuto dai Signori Francesco da Collo Cavaliere Gentiluomo di Conegliano, e Antonio dei Conti Cav. Gentiluomo Padovano Oratori della Maesta di Massimiliano I, imperatore l'anno 1518, scritta per lo medesimo Sig. Cav. Francesco, con la Relazione di quel viaggio, e di quei paesi Settentrionali de' Monti Rifei e Iperborei, della vera origine del flume Tanai e della Palude Meotide; tradotte; di latino in volgare, novamente data in luce.* Padova, 1603. Moderní edice: Frančesko da Kollo, *Doněsenije o Moskovii. Italjanec v Rossii XVI veka.* Ed. Simčín, O., Moskva, 1966.

zvyčích, panujících na velkoknížecím dvoře a ceremoniálech. Diplomat si zapisoval vše, čeho byl svědkem, jeho pozornosti nic neuteklo. Zaznamenal průběh oficiálních setkání s představiteli ruského státu před příjezdem do sídelního města, slavnostní přijetí Vasilijem III. v Moskvě, popsal hostiny, oblečení velikého knížete a šlechty, únavné návštěvy bojarů v domě, kde byl ubytován, a s nimi související pitky a hodování, zařízení domů a hodovních sálů, nádobí, podávané pokrmy a nápoje, lov na lišky, zajíce a vodní ptactvo. Dále popsal města, která na Rusi navštívil, a cesty, vedoucí do hlavního města. Na konci své zprávy uvedl geografickou charakteristiku země. V některých ohledech polemizoval s poznatky, uvedenými v Traktátu Macieje Miechowského, se kterým se dokonce při návratu z Moskvy přes Polsko setkal osobně a zaznamenal průběh tohoto setkání.

Dalšími z císařských diplomatů, kteří zanechali zprávu o pobytu na Rusi, byli císařský rada Daniel von Buchau a politik a diplomat Hans Kobenzel von Prosseg. K ruskému carskému dvoru přijeli z pověření císaře Maxmiliána II. koncem roku 1575. Buchau zavítal do Moskvy poté ještě jednou v roce 1578.

Daniel von Buchau se narodil roku 1546 ve Lvově. Slovanské prostředí a jazyk mu proto nebyly cizí. Jako poradce císařského apelačního soudu v Čechách znal také češtinu. Po návratu ze své první ruské mise sestavil pro císaře zprávu s názvem *Moscoviae Ortus et Progressus*.⁶⁸ V její první kapitole se věnoval genealogii ruských panovníků a počátkům livonské války. V dalších se pak postupně zabýval náboženstvím, průběhem audiencí u Ivana IV. a protokolem přijímání cizích vyslanců, snažil se vysvětlit význam carského titulu a výslovnost ruských písmen, zmínil se také o uzavírání sňatků, ruských zákonech, způsobu života

⁶⁸ *Načalo i vozvyšeniye Moskovii*. Ed. Tichomirov, I.A., Moskva, 1877 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text1.phtml?id=1144> a <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>. Viz též *Adelung, F., Kritisch-literarische Übersicht*, s.188-196; *Zapiski o Moskovii Ioanna Perštejna i princa Daniila fon-Buchau*. Ed. Bagal' j, D. Kyjev, 1879.

obyvatel a jejich zvyčích, mincovnictví a zemědělství. Buchau sestavil svou zprávu na základě vlastních pozorování a vyprávění důvěryhodných osob. Kromě toho měl přístup k rusky psaným dokumentům. Ve zprávě zmiňuje ruské knihy a letopisy, ale použité písemnosti blíže nespecifikuje. Zpráva obsahuje některé zajímavé detaily, které nejsou jinde k dispozici. Týká se to především náboženských a lidových zvyků, zemědělství a způsobu života místního obyvatelstva. Spis Daniela von Buchau vyšel tiskem až v roce 1668.⁶⁹

Hans Kobenzel von Prosegg sepsal kratší zprávu, která se v podstatě až na několik detailů shoduje s obsahem textu Daniela von Buchau.⁷⁰

Další zpráva⁷¹ je podle údajů, uvedených v názvu, připisována Janu z Pernštejna, vyslanci císaře Maxmiliána II. k moskevskému dvoru v roce 1575. Jediný Jan z Pernštejna, který by mohl přicházet v úvahu, sice působil jako císařský diplomat a vyslanec, ale nikdy nebyl vyslán do Moskvy. Kromě toho se narodil roku 1561 a v roce 1575 mu bylo pouhých 14 let. Na druhé straně některé z rukopisů uvádějí jako autora Filipa z Pernštejna a poselstvo na Rus datují rokem 1579.⁷² Z hlediska obsahu jsou texty rozdílné jen nepatrně. Pravděpodobným se zdá být vysvětlení, že zprávu napsal někdo, kdo sám na Rusi nepobýval a jméno

⁶⁹ *Moscoviae ortus et progressus. Auctore Daniele Printz a Buchau, August. Imper. Maximiliani et Rudolphi consiliario, nec non bis ad Iohannem Basilidem, Magnum Ducem Moscoviae Legato extraordinario.* Gubenaе, 1668. Další vydání jsou datována roky 1679 a 1687.

⁷⁰ *Pismo Ioanna Kobencelja o Rossii XVI veka.* Ed. Dombrovskij, V.F., In: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščenija*, 1842/9 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>. Viz též *Doněsenije Ioanna Kobencelja 1576 g.* (Matěrialy k istorii moskovskogo gosudarstva v XVI i XVII stoletijach. IV.). Ed. Veržbovskij, F., Varšava, 1901.

⁷¹ *Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta.* I., Ed. Turgeněv, A.I., SPb., 1841, s.255-264.

⁷² Tři z rukopisů této sporné zprávy jsou uloženy ve Vatikánské knihovně, jeden vlastní berlínská knihovna.

vyslance použil pro větší hodnověrnost. Text výrazně připomíná spisy Daniela von Buchau a Hanse Kobenzela, které nejspíše posloužily jako zdroj pro jeho napsání.⁷³

S obdobím vlády posledního Rurikovce cara Fjodora jsou spojena císařská poselstva, vedená slezským šlechticem Mikulášem Varkočem⁷⁴ z Dobšic. Vyslanec Rus navštívil celkem třikrát. První mise se uskutečnila roku 1589. Jejím obsahem bylo jednání o protiturecké koalici a případné ruské finanční pomoci na boj s Osmany⁷⁵, polské otázky a nástupnictví na polském trůně. Varkoč později ve své zprávě⁷⁶ popsal průběh jednání, ceremoniály, doprovázejících příjezd poselstva a audience u cara. Pečlivě zaznamenal průběh jednání s tehdejším nekorunovaným vládcem země Borisem Godunovem. Diplomata si byl velmi dobře vědom postavení, které Fjodorův švagr zaujímal u dvora. Varkočova zpráva líčí situaci na ruském panovnickém dvoře po smrti Ivana IV. a zmiňuje také obsah závěti zesnulého

⁷³ Bodjanskij, O., *Doněsenije o Moskovii Ioanna Pernštejna, posla imperatora Maksmiliana pri moskovskom dvore v 1575 godu*. Moskva, 1876; *Zapiski o Moskovii Ioanna Perštejna i princa Daniila fon-Buchau*. Ed. Bagal' j, D. Kyjev, 1879, s. 3-9.

⁷⁴ Též Mikuláš Warkotsch.

⁷⁵ Varkoč poté přivezl císaři Rudolfovi II. jako příspěvek na boj proti osmanské říši zlaté ingoty, oceněné na tři miliony guldenů.

⁷⁶ Varkočova zpráva o této misi byla dlouho publikována jen fragmentárně. Adelung ve své práci *Kritisch-literarische Übersicht* popsal obsah originálu, uchovávaného ve Vídeňském státním archivu (s.402-414) Zkrácenou verzi zprávy, určenou španělskému králi Filipu II. Habsburskému, objevil ruský historik E.F. Šmurlo v jednom španělském archivu a publikoval ji roku 1915 (*Rossija i Italija*. In: Sbornik istoričeskich matěrialov i issledovanij, kasajuščichsja snošenij Rossii s Italiej, 3/2, Ptgr., 1915, s.352-372). Hlavní pozornost v ní byla věnována protiturecké lize, na druhé straně se vůbec nevěnovala a problému polsko-habsburských vztahů. Ve Vídeňském státním archivu byl později nalezen ještě jeden originál německy psané zprávy, viz *Otčet o 21 prisuždenii nagrad grafa Uvarova*. SPb, 1880, s.117-118. Španělský překlad německy psané zprávy objevil v knihovně Karlovy univerzity v Praze (Univerzitní knihovna, Praha, Roudnické rukopisy, sign. VI., Ed.9) Josef Polišenský a zveřejnil jak španělský originál textu, tak jeho český překlad. *Poselství z Prahy do Moskvy 1589. La Misió de Praga a Moscú 1589*. In: Ibero-Americana Pragensia. Supplem. 1., Praha, 1975; *Relace o poselství z Prahy do Moskvy roku 1589*. In: Československo-sovětské vztahy, 2, 1973; viz též Laptěva, L.P., *Doněsenie avstrijskogo posla o pojezdke v Moskvu v 1589 godu*. In: Voprosy istorii, 6, Moskva, 1978.

cara. Varkočova druhá a třetí mise v letech 1593 a 1594 měla v podstatě stejný cíl, jednání o případné ruské pomoci v boji s Tureckem.

Kromě zprávy sestavené vyslancem osobně se dochoval cestovní deník Stephana Heysse,⁷⁷ cestujícího na Rus v doprovodu Varkoče v roce 1593.⁷⁸ V deníku je den po dni zaznamenáno, jak pokračovala cesta poselstva, popsána krajina, zvyky, obřady a oděv Rusů. Velká pozornost je věnována zařízení a výzdobě carského kremelského paláce. Heyss uvedl podrobný výčet darů, které Rudolf II. poslal Fjodoru I. a také darů, kterými cara obdarovali členové císařského poselstva. Stejně podrobně jsou vyčísleny dary věnované Borisu Godunovi a jednotlivým dvořanům. V deníku jsou zaznamenány také dary, které car poslal císaři. Heyss věnoval velkou pozornost osobnosti Borise Godunova, a to včetně jeho oděvu a šperků, jež měl na sobě, obydlí, v němž přijal diplomaty, apod. Samostatně jsou v deníku stručně pojednána některá témata, související s pravoslavným náboženstvím, například křest a přijímání nebo způsob uzavírání sňatků, a také popsáno sídelní město Moskva. Přes určitou povrchnost vypovídají Heyssova pozorování mnohé o tehdejší každodenní ruské realitě a svým způsobem jsou jedinečným svědectvím o životě v moskevském státě na konci 16. století.

II. 3. Anglické prameny

Nejobsažnějším, nejrozsáhlejším a nejpodrobnějším pramenným materiálem o Rusku druhé poloviny 16. století je nepochybně anglické provenience. Materiály většinou

⁷⁷ Též Stefan Heuss, v ruském textu *Gejs* nebo *Gizen*.

⁷⁸ Heuss, S., *Beschreibung der Raiss in die Moskaw, so Herr Niclas Warbotsch, damals Röm. Khay. Gesandter gethan Anno 1593. den 22 July*. In: *Sammlung bisher noch ungedruckter kleinen Schriften zu ältern Geschichte und Kenntnis des russischen Reiches*. Ed. Wichmann B. N. von, Berlin, 1820, s.128-200. V této práci citováno dle *Opisanije putěšestvija v Moskvu posla rimskago imperatora Nikolaja Varkoča, 22 ijulja, 1593 goda*. (Čtenija imperatorskogo Obščestva Istorii i Drevnostěj Rossijskich pri Moskovskom Universitětě). Ed. Šemjakin, A., Moskva, 1875 (dále jen *Heyss*). Viz též Gerasimov, G.I., Rogožin, N.M., *Projezzaja po Moskovii. Rossija XVI-XVII vekov glazami diplomatov*. Moskva, 1991, s.139-167.

cestopisného a memoárového charakteru, jsou dílem anglických diplomatů, cestovatelů a především zaměstnanců obchodní Moskevské společnosti. Zprávy přinášejí rozmanité informace, a umožňují tak vzájemnou konfrontaci údajů. Zájem současníků o tato díla dokládá fakt, že velká většina jich byla publikována záhy po svém vzniku Richardem Hakluytem v mnohosvazkové edici *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*.⁷⁹

Odpověď na otázku, proč právě prameny anglické provenience patří k nejpodrobnějším zdrojům informací o zemi, která byla v Anglii až do druhé poloviny 16. století prakticky neznámá a proč jsou anglické spisy bohaté na hodnověrné faktografické údaje, je nasnadě. Jejich autoři, agenti a zaměstnanci Moskevské společnosti, byli podle jejich stanov povinni seznámit se s poměry ve státě, v němž působili, poznat zvyky a život obyvatelstva a v běžném životě se řídit místními občanskými a církevními zákony. Vedení Moskevské společnosti požadovalo, aby sledovali vše, co by mohlo napomoci rozvoji obchodu a vést ke zvýšení zisků. Angličané, pobývající na Rusi, věnovali pozornost druhům exportovaného a importovaného zboží, cenám a platidlům, celním poplatkům, mírám a váhám, ale i přírodním podmínkám a přírodnímu bohatství, zvyklostem ruských lidí, ovlivňujících jejich jednání.⁸⁰ Zvědavost zaměstnanců společnosti nebyla jejich soukromou záležitostí, ale jednou z pracovních povinností. Kromě toho agenti společnosti často plnili i diplomatická posláná u carského dvora. Cílem Moskevské společnosti byla ochrana a rozšíření obchodních privilegií členů společnosti v moskevském státě. Část zisku z prosperujícího obchodu plnila královskou pokladnu, proto byly zájmy společnosti a panovnického dvora úzce propojeny. Mnozí agenti společnosti proto byli zároveň diplomaty. Měli tak

⁷⁹ Edice *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* vyšla poprvé v roce 1589. Rozsáhlé reedice pocházejí z let 1903-1905 (12 dílů) a z roku 1907 (6 dílů), ale nejsou k dispozici v našich knihovnách.

⁸⁰ Tolstoj, J.V., *Pervyja sorok let snošenij měždu Rossijeju i Anglijeju*, s.7-8.

možnost proniknout nejen do obchodních kruhů, ale přímo k panovníkovi, seznámit se se zvyky a obyčeji vládnoucích vrstev, navázat kontakty a potřebná přátelství, která jim zpětně ulehčovala komunikaci s místními obyvateli. Například, když na podzim roku 1555 dorazili do Moskvy Richard Chancellor a Georg Killingworth s několika dalšími Angličany, ujal se jich přátelsky naladěný d'jak Michail Vasiljevič Viskovatý, který jim během pobytu radil, jak postupovat v různých záležitostech a seznamoval je s ruskými kupci.⁸¹ Samozřejmě to bylo podmíněno přízní cara Ivana IV., kterou Angličanům projevoval. Ruský vládce doufal v užší politický svazek s Anglií a dopřával agentům a zaměstnancům Moskevské společnosti a Angličanům vůbec mnohem větší volnost než cizincům, přicházejícím z jiných zemí. Anglickým kupcům bylo dovoleno svobodně obchodovat po celé Rusi s výjimkou Kazaně a Astrachaně a až do roku 1572 byly osvobozeni od placení celních poplatků ze svého zboží. Od roku 1572 platili jen polovinu běžného cla z dovezeného zboží, ale domy, které vlastnili byli od placení daní nadále osvobozeni.

Carští zástupci ani úředníci se nesměli vměšovat do obchodů uzavíraných Angličany s ruskými kupci. Přestupky a provinění Angličanů řešil pouze car a veškerý majetek i životy zaměstnanců Moskevské společnosti se nacházely pod jeho ochranou. Moskevská vláda také hradila ztráty, které by vznikly případným vyloupením anglických lodí a byla povinna zajistit navrácení zboží, které by bylo při případném ztroskotání vyvrženo na ruský břeh. Moskevská společnost si směla vybudovat obchodní sklady v ústí Severní Dviny, kupovat domy a najímat místní dělníky, vozky a lodníky. Kromě toho Angličané, kteří později své zkušenosti, pozorování a zážitky sepsali, buď Rus navštívili několikrát nebo zde dlouhodobě žili. Například Richard Chancellor byl na Rusi dvakrát (1553, 1555), Anthony Jenkinson v letech 1557 až 1571 čtyřikrát, Thomas Randolph zde pobýval v letech 1568 až 1569, Jerome Bowes v letech 1583 až 1584, Giles Fletcher

⁸¹ Viz Gamel, I., Ch., *Angličané v Rossii*, s.51.

v letech 1588 a ž 1589 a Jerome Horsey na Rusi žil téměř nepřetržitě v letech 1573 až 1591.⁸²

Smysl pro realitu v anglických pramenech mohl do jisté míry ovlivnit praktický přístup, typický pro příslušníky anglikánské církve, a jistá oproštěnost od předsudků při střetu s novým a neznámým. Otázkou zůstává, zda se angličtí autoři spoléhali výlučně na vlastní pozorovací schopnosti, zkušenosti a vnímání ruské reality, nebo byli alespoň částečně obeznámeni s díly jiných Západoevropanů, kteří Rus navštívili a své poznatky publikovali. V dochovaných anglických pramenech se o žádném z těchto děl zmínka nedochovala. Nezbyvá než se dohadovat, zda vycházeli například z Herbersteinova díla, které bylo v roce 1550 přeloženo do italštiny a doplněno o mapu italského kosmografa Giacoma Gastalda s vyznačeným Ledovým mořem a řekami Severní Dvinou, Mezení, Pečorou a Obem. Byla tedy veřejnosti dostupná několik let před tím, než se na svou objevnou cestu vydala severovýchodní expedice Hugha Willoughbyho. Herberstein ve svém díle mimo jiné zaznamenal vyprávění Rusů o plavbě severní mořskou cestou, hlavně pak plavbu mezi ústím Severní Dviny a norským přístavem Vardö. V knize uvedl i několik zpráv domorodců o Pečoře a Obu. Dále vyšlo již dříve tiskem významné dílo Paula Iovia, které bylo rovněž zdrojem poznatků o ruské geografii. Italský kartograf Batista Agnese sestavil mapu moskevského státu právě podle Iovia, který obecně zformuloval ideu severovýchodní plavby směrem do Tichého oceánu a uvedl předpoklad, že lze doplout do Číny východním směrem od ústí Severní Dviny. Obě díla se záhy po svém vydání stala velmi populárními a v Evropě celkem dostupnými. Podle názoru mnoha badatelů je znal přinejmenším přímý iniciátor Willoughbyho expedice, Sebastian Cabot a jeho prostřednictvím

⁸² Horsey připlul k ruským břehům ve službách Moskevské společnosti v roce 1573. Plnil však různá diplomatická posláná pro ruského cara, s nimiž byly spojeny krátkodobé pobyty v Anglii.

s nimi snad byli seznámeni i velitelé severovýchodní expedice včetně Richarda Chancellora.⁸³

Již první anglické zprávy, pojednávající o Rusi sestavené Richardem Chancellorem a jeho souputníkem Clementem Adamsem jsou překvapivě hodnotné. Chancellorovo pojednání *The book of the Great and Mighty Emperor of Russia and Duke of Moskwia* je dodnes významným pramenem k ruským dějinám.⁸⁴ Mladý vědec a učitel Clement Adams sepsal zprávu o Willoughbyho expedici a Chancellorově cestě do Moskvy a jeho tamním pobytu nazvanou *Anglorum navigatio ad Moscovitas* latinsky.⁸⁵ Pasáže líčící Chancellorovu moskevskou anabázi jsou totožné s dopisem, který Chancellor napsal svému strýci Frothinghamovi. Význam Chancellorova i Adamsova spisu spočívá v podrobném vysvětlení počátků vztahů mezi Anglií a Rusí z pohledu současníků a přímých účastníků událostí historického významu. Oba popisují audienci u Ivana IV., dvorní ceremoniály a nestranně zachycují život obyvatel v Anglii dosud neznámé země, aniž by zdůrazňovali přednosti svých krajanů, jak to později dělal například jejich krajan Jerome Horsey. Zprávy jsou bohaté na detaily a mají značnou vypovídací hodnotu.

⁸³ Více viz Nakašidze, N., T., *Rusko-anglijskije otnošenija*, s.57; Puls, H., *Die Beziehungen zwischen England und Russland im 16. und 17. Jahrhundert unter Berücksichtigung des zeitgenössischen englischen Schrifttums über Rußland*, dis. práce, Hamburk, 1941, s.9.

⁸⁴ Hakluyt, R., *The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*. Ed. Beeching, J., New York 1987, s.60-66. Vzhledem k tomu, že v této edici nebyly publikovány kompletní texty autorů, cituji Chancellorův spis a práce dalších Angličanů dle *Anglijskije putěšestvenniki v moskovskom gosudarstve v XVI veke*. Got'je, Ju.V., Moskva, 1937, s.55-66 (dále jen *Anglijskije putěšestvenniki*).

⁸⁵ Clemens, A., *Anglorum Navigatio ad Moscovitas*. In: *Rerum Moscoviticarum auctores varii, unum in corpus nunc primum congesti*. Francofurti. Aubrium, 1600, s.142-151; *Pervoje putěšestvije angličan v Rossiju v 1553 godu*. Ed. Tarnava-Boričevskij, I. In *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščenija*, 1838/10- v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>.

Nezbývá než litovat Chancellorovy tragické smrti a s ní spojené ztráty zápisků z jeho druhé moskevské cesty.⁸⁶

Zvláštní kapitolu mezi prameny anglické provenience tvoří dílo Stephena Borrougha, který se z pověření Moskevské společnosti vydal v roce 1556 na lodi podél ruského pobřeží a dostal se až k ústí řeky Pečory a dále k Vajgači a ostrovu Novaja Zemlja a objevil průliv do Karského moře. Borroughovy deníky⁸⁷ obsahují velmi přesné a cenné zeměpisné poznatky a popisy přímořského osídlení. Jako první zaznamenal zvyky severských kmenů, Loparů, Samojedů a Něnců. O národnostech žijících na ruském severu bylo do té doby v západní Evropě známo jen málo se na pravdě zakládající informací pocházejících z doslechu, které ve svých dílech uveřejnili Maciej Miechowský a Siegmund Herberstein. Zajímavé jsou pasáže o setkáních s ruskými mořeplavci a úvahy o jejich vztahu k Angličanům. Význam Borroughových deníků mezi podobnými díly spočívá i v oproštěnosti od tendenčního líčení Rusi jako exotické země s děsivými klimatickými podmínkami, zvláštními zvyky a podivnými oděvy.

Jednou z nejvýraznějších osobností anglo-ruských vztahů druhé poloviny 16. století byl bezesporu Anthony Jenkinson, autor cestopisu, zveřejněného pod názvem *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*.⁸⁸ Jenkinson patřil k druhé vlně anglických návštěvníků. Na rozdíl od doby, kdy na Rusi pobýval Chancellor, ruského cara již neuspokojovaly pouhé obchodní vztahy mezi zeměmi, ale pokoušel se uzavřít s Anglií politický svazek.⁸⁹ Zájmy Angličanů se však vůči Rusi nezměnily.

⁸⁶ Chancellor doprovázel na zpáteční cestě ze své druhé ruské výpravy v roce 1556 do Anglie prvního ruského vyslance Osipa Grigorjeviče Něpěje. V jedné listopadové noci se u skotského pobřeží utrhla loď z kotvy a narazila do skalisek. Chancellor, jeho syn a sedm členů výpravy se utopili. Více viz Picková, D., *Anglo-ruské vztahy*, s.51-52.

⁸⁷ Hakluyt, R., *The Principal Navigation*, s.71-75; *Anglijskije putěšestvenniki*, s.96-124.

⁸⁸ Hakluyt, R., *The Principal Navigation*, s.77-88, 91-101. V této práci citováno dle *Anglijskije putěšestvennik*, s.67-80, 167-215.

⁸⁹ Více viz Picková, D., *Anglo-ruské vztahy*, s.70-80.

Nadále se snažili zajistit si co nejvýhodnější podmínky k obchodování a právo na zkoumání ruského vnitrozemí, iniciované snahou proniknout do Indie a Číny.

Jenkinson když přijel na Rus jako agent Moskevské společnosti rozhodně nebyl nezkušeným nováčkem. Ještě před tím, než se vypravil roku 1556 do Moskvy, procestoval západní a jižní Evropu, Malou Asii a severní Afriku. Moskevská společnost Jenkinsonovi svěřila flotilu čtyř lodí, které v květnu 1557 odvážely z Anglie zpět na Rus prvního ruského vyslance do Anglie Nepěje. Spolu s ním cestovali kupci, aby zkoumali možnosti ruského trhu a možnosti dalšího podnikání. Jenkinson během pobytu v Moskvě záhy upoutal pozornost Ivana IV., který si ho oblíbil a vyhověl jeho žádosti prozkoumat cestu do Číny po souši. Povolil mu cestovat ruským územím po řece Volze a vybavil ho ochrannými a doporučujícími listy pro vládcе sousedních zemí. S podporou Ivana IV. cestoval Jenkinson z Astrachaně do Střední Asie, kde navštívil Chivu a Bucharu, do níž putovaly obchodní karavany, vypravené z Číny. Během své druhé ruské cesty měl Jenkinson za úkol zajistit Moskevské společnosti právo vozit zboží přes Persii do všech indických oblastí a sousedních zemí. Zároveň byl pověřen zajistit průzkum ruského severu. Jenkinson pronikl až do Derbentu a navštívil Kabin, sídelní město sefevidských vládců. Šach Tehmásp jej však považoval za vyzvědače a cestovatel si jen tak tak zachránil svobodu a život. Povolení k bezcelnímu obchodu získal jen od širvánského vládcе, jehož země byla jedním z hlavních výrobců hedvábí. Jenkinson na základě svých poznatků nedoporučil Angličanům obchod se Střední Asií, která byla příliš nestabilní v důsledku válek mezi kočovnými kmeny, které narušily i spojení mezi Bucharou a Čínou. Mnohem pozitivněji hodnotil obchodní možnosti v Persii.

V Moskvě dosáhl nejen toho, že Ivan IV. potvrdil Moskevské společnosti její výsady, ale ještě je rozšířil. Car však zároveň vyzdvihl své požadavky, které měly ryze politický charakter. Otevřeně požadoval uzavření přímého vojenského a politicko-mocenského svazu Ruska a Anglie. Neochota Alžběty I. k jednáním o

politických otázkách vedla k určité přestávce v Jenkinsových cestách na Rus. Nakonec byl do Moskvy vyslán na naléhání samotného cara i anglických kupců ve značně kritickém roce 1571. Car byl rozezlen neochotou Alžběty I. uzavřít politické spojení, a zároveň bylo sídelní město vypleněno krymskými Tatary. Jenkinson nakonec uspěl - Ivan IV. vrátil Moskevské společnosti její privilegia a oznámil, že otázku spojení zatím ponechá stranou. Po návratu do Anglie odešel Jenkinson v roce 1572 na odpočinek. Zemřel roku 1611 ve věku osmdesáti jedna let.

Během svých čtyř ruských pobytů v letech 1557 až 1571 procestoval tento vnímavý pozorovatel, obchodník a schopný diplomat neuvěřitelně rozlehlé území. Jako diplomat sloužil nejen anglické koruně, ale i ruskému carovi. Jeho činnost v Rusku se dotýkala snad všech závažných problémů tehdejších vztahů mezi oběma státy. Jenkinson tak měl všechny podmínky pro sepsání obsažného a věcného díla a jeho cestopis je skutečně nejen významným pramenem k anglo-ruským vztahům, ale i bohatým zdrojem informací o životě v Rusku, Střední Asii a Iránu.

Podobně významné dílo představuje práce diplomata Sira Thomase Randolpha.⁹⁰ K ruskému carovi byl vyslán Alžbětou I. v roce 1568 po třetím pobytu Jenkinsona. Diplomát měl za úkol posílit postavení Moskevské společnosti, uspořádat její obchodní záležitosti a pokud možno se vyhnout všem politickým požadavkům ze strany Ivana IV. Zpočátku nebyl v Moskvě, kde v té době nastala těžká doba opričniny, přijat příliš srdečně. Ivan IV. v něm však nakonec našel zalíbení a vyslanec podobně jako před ním Jenkinson byl zván k carovu stolu, k soukromým rozhovorům i na tajné noční schůzky. Svou misi ukončil úspěšně. Ivan IV. potvrdil a doplnil výsady Moskevské společnosti, která se nadále těšila z výhod monopolního práva na plavbu severní mořskou cestou a obchod na Severní Dvině.

⁹⁰ Hakluyt, R., *The Principal Navigation*, s.125-128; *Izvestija angličan o Rossii XVI v.* In: Čtenija v imperatorskom oščestve istorii i drevnostěj Rossijskich. 4, ed. Seredonin, S.M., Moskva, 1984 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Randolph/text.phtml?id=11700>.

Angličané dokonce získali právo zajímat cizí lodě, které by jejich výsadu porušily. Randolphovi se podařilo překazit i úklady interloperů a bývalých zaměstnanců Moskevské společnosti, kteří poškozovali anglické obchodní zájmy. Nadále se Angličané těšili výsadě přetavovat v Moskvě, Novgorodě a Pskově mince na používaná platidla a bylo jim dovoleno postavit provaznickou manufakturu ve Vologdě a zpracovávat železnou rudu ve Vyčegdě. Členové Moskevské společnosti a jejich majetek podléhaly podle carova rozhodnutí výlučně jeho pravomoci. Do vlasti odcestoval Randolph v doprovodu ruského vyslance Andreje Grigorjeviče Sovina.

Spolu s Randolphem přijel do Moskvy jako vyslancův sekretář básník George Tuberville.⁹¹ Z jeho pera vzešly tři zprávy, formované jako básně, které adresoval svým přátelům Spenserovi, Parkerovi a Danciemu.⁹² Tuberville, toužící po dobrodružství, se těžko smířoval s průběhem mise, která zpočátku neměla úspěch. Půl roku musel společně s ostatními čekat v Moskvě na carovu audienci v podmínkách blížících se domácímu vězení. Před tím Angličané museli strávit dlouhé tři měsíce na ruském severu, než získali povolení k cestě do hlavního města. Proto Rus nelíčí příliš lichotivě. Nicméně jeho postřehy ze života místního obyvatelstva, o klimatu a přírodních podmínkách nejsou bez zajímavosti. S velkou pečlivostí popisuje oděv Rusů a dokonce správně používá názvy jednotlivých kusů šatstva. Zvláště se věnuje oblečení vyšších vrstev. Stejně tak stojí za pozornost pasáže, věnované ruským stavbám, zařízení ruského domu, způsobu přípravy pokrmů a zaujetí pro šachy a kostky. Kupodivu větší část svých básní věnuje životu

⁹¹ Haukins, J.E., *The Life & Works of George Turberville*. Lawrence, Kansas, 1940; Rolling, H.E., *New Facts about G. Turberville*. In: *Modern Philology*, XV., 1918, s.513- 538.

⁹² Tubervilleova poselství byla poprvé publikována v roce 1587, viz Tuberville, G., *Tragical Tales*. London, 1587. Viz též Gorsej, D., *Zapiski o Rossii XVI-načalo XVII v. Moskva*, 1991. Ed. Sevast'janova, A.A., Moskva, 1991 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tuberville/frametext.htm>.

na vesnici. Přestože Tubervill pobýval v zemi v době vrcholící opričniny, nezmiňuje se o ní ani slovem.

Nelze opominout Tubervillovu znalost Herbersteina díla, které dokonce doporučuje jako nejlepší zdroj poznatků o Rusi. Je pravděpodobné, že kniha ho doprovázela i na jeho cestě. V podstatě jsou ale Tubervillovy básně kuriozitou, dokreslující mnohotvárnost a rozsah pramenného materiálu anglické provenience, vztahujícího se k Rusi druhé poloviny 16. století.

Není pochyb, že Randolph a jeho doprovod se stýkali s místní anglickou komunitou. Absence těchto témat je však zřejmá u Tubervilla i ve zprávě vyslance Randolpha.

Dalším významným pramenem je dílo Jerome Horseye, autora tří spisů pojednávajících o Rusi a několika dochovaných dopisů, věnovaných ruským záležitostem.⁹³ O životě Horseye se vyjma údajů, které sám uvádí, nedochovalo příliš mnoho zpráv. Víme, že se narodil kolem roku 1550. Na Rus přicestoval roku 1572 jako faktor Moskevské společnosti a získal si důvěru Ivana IV. Důvodem byla zřejmě jeho dobrá znalost ruštiny. Car využíval Horseyových služeb při jednáních s Anglií. Poprvé odplul do Anglie z pověření Ivana IV. v roce 1580, aby anglické vládě zprostředkoval carovu žádost o poskytnutí strategického materiálu, potřebného pro vedení livonské války. Mise skončila úspěšně a Horsey se v roce 1581 vrátil na Rus s třinácti loděmi, naloženými sírou, ledkem, střelným prachem, olovem a mědí. Celou anabázi s notnou dávkou humoru později popsal a nevynechal

⁹³ Dvě z Horseyových prací publikoval ještě za jeho života Richard Hakluyt ve své edici *Principal Navigations*. Kompletně vyšlo jeho dílo až v 19. století. Bond, E.A., *Russia at the Close of the XVIth Century. Comprising the Treatise „Of the Russe Commonwealth“ by dr. Giles Fletcher, and „The Travels“ of sir Jerome Horsey*. London 1856; Gorsej, D., *Zapiski o Rossii XVI-načalo XVII v*. Moskva, 1991. Ed. Sevast'janova, A.A., Moskva, 1991 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>. Dále viz Kolobkov, V.A., *Memuary Džeroma Gorseja o Rossii XVI v*. In: *Issledovanija pamjatnikov pismennoj kultury v sobranijach i archivach otděla rukopisej i redkich knig: Vospominanija i dněvniki*, Leningrad, 1987, s.122-141; Kolobkov, V. A., *Dejatělnost' Džeroma Gorseja v Rossii*. In: *Vestnik leningradského univerzitéta*, 2/9, 1987; *Putěšestvie v Moskoviju Eremeja Gorseja*. Moskva, 1907.

ani takové pikantnosti jako tajné noční schůzky s ruským panovníkem, společné vymýšlení, jak co nejlépe ukryt dopis pro královnu do dvojitého dna polní láhve, naplněné vodkou a tu schovat v hřívě koně, i poznámku Alžběty I. k podivnému zápachu doručeného dopisu. Výsadní postavení si Horsey udržel i v počátcích vlády Ivanova syna Fjodora. V říjnu 1585 byl Horsey znovu vyslán novým carem do Anglie a v červnu příštího roku se vrátil s poselstvem Alžběty I. Na příkaz cara Fjodora v červenci opět odplul do Anglie. Když v srpnu 1587 připlul znovu do Anglie jako vyslanec Borise Godunova čekalo ho chladné uvítání. Moskevská společnost ho obvinila, že podrývá její zájmy a obchodem, který samostatně provozuje, se nejen na její úkor obohacuje, ale škodí anglickým zájmům jako takovým. Věc měl vyšetřit nejvyšší královský soud. Horsey se na přelomu let 1587 a 1588 znovu objevil v Moskvě. Jak se na Rus dostal, nebylo doposud vysvětleno. Také tady na něho čekalo nepříjemné překvapení. Byl obviněn z neplacení dluhů soukromníkům i carské pokladně a bylo mu zakázáno nadále privátně obchodovat. V roce 1589 byl Horsey poslán nazpět do Anglie společně s dalším Angličanem, diplomatem Gilesem Fletcherem. Na Rus se vrátil ještě jednou ve službách anglické panovnice v dubnu 1590. Jeho cesta však skončila naprostým fiaskem. Jako špion byl internován v Jaroslavlí a jeho průvodní dopisy stejně jako královna korespondence byly zpochybněny. Horsey definitivně opustil zemi v roce 1591. Také on se dožil vysokého věku a zemřel v roce 1626.

Ve svých vzpomínkách vykreslil obraz Ruska z období téměř dvaceti let. Zajímavá je jeho zmínka o přátelství s carovým dvořanem, knížetem Ivanem Fjodorovičem Mstislavským,⁹⁴ jehož prostřednictvím prý měl přístup i k písemným pramenům, podle jeho slov k „*tajným kronikám*“. Horsey je však ve svém díle blíže

⁹⁴ Ivan Fjodorovič Mstislavskij byl jeden z velkých vojevůdců poloviny 16. století. V době opričniny stál v čele zemščiny. Později zaujímal významné postavení v okruhu cara Fjodora Ivanoviče. Boris Godunov donutil Mstislavského vstoupit do kláštera, kde zemřel. Viz Zimin, A. A., *Opričnina Ivana Groznogo*. Moskva, 1964, s.463-464.

nekonkretizoval a nezbyvá než spekulovat, zda vůbec nějaké ruské písemnosti ve svém líčení využil.

Horseyho souputník z roku 1589, diplomat Giles Fletcher přijel na Rus jako anglický vyslanec v listopadu 1588, aby zajistil výsadní obchodní práva Moskevské společnosti, která byla postupně omezována na úkor kupců jiných národností, a vyřešil nepříjemný spor, ke kterému došlo mezi anglickými kupci a místními obyvateli. Do Moskvy přicestoval v období velkých mrazů, na které později jen nerad vzpomínal. Podobně chladná byla také jednání, která Fletcher vedl na carském dvoře. Vyslance přísně střežili, vláda neuznala jeho diplomatické výsady a nepřijala ani přivezené dary. Fletcher si situaci rozhodně neulehčil, když odmítl používat ceremoniální titulaturu cara při audiencích a nakonec citoval slova provinivšího se obchodníka, že hlavním iniciátorem problémů byl jeden z předních ruských úředníků d'jak Andrej Ščekalov. Mise skončila neúspěchem. Fletcher sice získal pro anglické kupce povolení používat volžskou obchodní cestu, ale ne už výsadu bezcelního obchodu. Do Anglie odjel v létě 1589. Zemřel zřejmě roku 1623.

Podrážděnost neúspěšného diplomata se do určité míry odrazila i v jeho spisu *Of the Russe Commonwealth*, věnovaném jak jeho cestě, tak ruským realitám.⁹⁵ Diplomat porovnával rozdílnosti státní správy moskevského státu a anglického království. Rusko pro něj ztělesňovalo obraz tyranie a nesvobody. Anglický státní správní systém naopak popisoval jako protiklad despocie. Poté co se Moskevská společnost seznámila s textem, ze strachu z odvety ruské vlády žádala královnu o zákaz publikování a dosáhla ho. Kniha tak sice vyšla v roce 1591, ale byla hned na to zkonfiskována a téměř všechny její exempláře zničeny. V první části své práce Fletcher informuje o geografii a přírodních podmínkách ruské

⁹⁵ Fletcher, G., *Of the Russe Common Wealth*. London, 1591; Bond, E.A., *Russia at the Close of the XVIth Century*. Fletcher, G., *Of the Russe Commonwealth*. Cambridge, Mass., 1966 (faksimile); *Sibir v izvestijach zapadno-jevropejskich putěšestvennikov i pisatel'ej* - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>.

země. Ve druhé charakterizuje státní zřízení a ve třetí se věnuje ekonomickým podmínkám a každodennímu životu na Rusi. Z ucelenosti a jasné koncepce textu je dobře patrné Fletcherovo právnické vzdělání.⁹⁶ Bohatost textu vypovídá o jeho pozorovacím talentu, nepředstíraném zájmu o problematiku a smyslu pro detail. Tak komplexní dílo by však nemohlo vzniknout, kdyby autor nečerpal ještě z jiných pramenů, než byla jeho osobní zkušenost. Otázkou zůstává, z čeho Fletcher vycházel. V úvahu připadá Herbersteinovo dílo. V té době bylo snadno dostupné a čerpala z něho většina autorů, věnujících se ruskému státu. Fletcher však mohl těžit mimo to ze zkušeností Jerome Horseye, s nimž se společně vracel do Anglie. Horsey se zdá být nejpravděpodobnějším zdrojem většiny Fletcherových aktuálních poznatků o Ivanu IV. a Borisu Godunovovi. Muži spolu strávili značné množství času, a to nejen na cestě. Horsey pomáhal Fletcherovi během jeho jednání s carskými úředníky. Fletcherovo dílo představuje cenný studijní materiál, i když některá jeho tvrzení jsou tendenční a sporná a je třeba k nim přistupovat značně kriticky. Fletcherův text je jedním z prvních písemných svědectví o situaci v ruském státě bezprostředně po smrti Ivana IV.

K dílům, popisujícím Rus na konci vlády Ivana IV., patří také zápisky sira Jerome Bowese,⁹⁷ jenž přijel do Ruska roku 1583 z pověření královny Alžběty I. Měl nejen zajistit a upevnit výhody, kterým se těšila Moskevská společnost v severských ruských přístavech, ale byl kromě toho zplnomocněn jednat s carem o uzavření ofenzivního a defenzivního svazu mezi oběma zeměmi. Výběr posla však nebyl šťastný. Bowes byl ukázkovým příkladem namyšleného cizince, přijíždějícího do cizí země s přesvědčením o vlastní kulturní výjimečnosti. Místo objektivního

⁹⁶ Fletcher byl doktorem občanského práva a magistrem teologie.

⁹⁷ *Izvestija angličan o Rossii XVI v.* - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bauth/text.phtml?id=85>. Viz též Tolstoj, Ju.V., *Posledně je posolstvo angliiskoj koroľevy Jelisavety k carju Ivanu Vasiljeviču. Ser Jeremej Bous.* Russkij vjestnik, 36/11, Moskva, 1861.

svědectví o zemi a událostech, kterým byl autor přítomen, jsou jeho zápisky spíše výčtem urážek, kterých se mu mělo v cizí zemi dostat, a stížností na hrubé chování místního obyvatelstva, doplněný přehnanou samochválou vlastní osoby. Bowes se nedokázal sžít s ruským prostředím, ani si tu získat přátele. Carova přízeň mu sice zajišťovala, že se s ním snažilo okolí vycházet co nejlépe, ale v dvorských kruzích byl nenáviděn a oblibu si nezískal ani mezi krajany. Po náhlém skonu Ivana IV., k němuž došlo 18. března 1584, vyslanec Rus po dvou měsících za značně pohnutých okolností opustil. Vyslancovy zápisky nicméně mají jistou hodnotu pro pochopení formování určitého stereotypu vnímání ruské skutečnosti jistým okruhem Západoevropanů.

II. 4. Další cizojazyčné prameny

Autory většiny stěžejního pramenného materiálu, vztahujícího se k Rusi 15. - 16. století a pocházejícího z pera Západoevropanů, jsou italští a angličtí diplomaté a obchodníci a císařští vyslanci. Pro úplnost je však třeba zmínit ještě několik prací, které se tomuto zařazení vymykají, nicméně jsou rovněž důležitým zdrojem poznání. K nejstarším zprávám cestovatelů, pobývajících na Rusi, patří dozajista paměti vojenského zvěda, lyrického básníka, válečníka a jednoho z prvních dvaceti čtyř nositelů řádu Zlatého rouna Guilleberta de Lannoy.⁹⁸ Flanderský rytíř, žijící v letech 1386 až 1462, byl skutečným dobrodruhem a za svůj dlouhý život procestoval ve službách burgundských vévodů nejen Evropu, a to včetně Čech, ale i Egypt, Palestinu, Sýrii, navštívil Jeruzalém, dvůr byzantského

⁹⁸ *Velikaja Rus rycarja de Lannoa*. Ed. Kudrjavceva, O., In: *Rodina* 2003/12 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>. Více viz Bertrand, A., *Un seigneur bourguignon en Europe de l'Est: Guillebert de Lannoy (1386 - 1462)*. In: *Le Moyen Age*, 1989/2, s.293-309; Nejedlý, M., *Na dobrodružných stezkách. Zvědové pozdního středověku*. 1. In: *Historický obzor*. 19, 2008, s.242-256. Podle informací ve výše uvedeném článku byl vytvořen speciální česko-francouzský mediavelistický tým, jehož úkolem je vydat český překlad Lannoyova spisu *Voyages et ambassades* s kompletním komentářem. Pracovní verze překladu je dostupná v diplomové práci Svátek, J., *Dílo Guilleberta de Lannoye jako historický pramen*. FFUK, Praha, 2007.

císaře a středomořské ostrovy. V letech 1413 až 1414 se dostal do Novgorodu a v roce 1421 projel napříč jihovýchodními oblastmi Rusi cestou do Turecka a Palestiny. Lannoyův popis Novgorodu a Pskova je značně obsáhlý. Projevuje se na něm, že jeho autor byl především vyzvědačem, shromažďujícím poznatky o zemích, jenž navštívil. Novgorod a Pskov se dostaly do středu jeho zájmu pro nedobré vztahy s Livonskem. Není jasné, v jaké roli vystupoval v Novgorodu, ale soudě podle toho, jak popisuje své přijetí, hostinu uspořádanou na jeho počest a materiální zabezpečení, které mu Novgorodci poskytli, se nejspíše vydával za vyslance nebo dokonce nějaké diplomatické posláni plnil. Podle údajů v jeho memoárech mu byl při cestě do Novgorodu nápomocen livonský magistrer provincilis řádu německých rytířů. Pskov navštívil Lannoy podle svých slov inkognito, převlečen za kupce. V roce 1421 projížděl ruskými zeměmi ve službách burgunského vévody a francouzské a anglické koruny při plnění diplomatického posláni.

Dílo *Voyages et ambassades de Guillbert de Lennoy*⁹⁹ vypovídá v podstatě o celém životě tohoto zajímavého a odvážného muže. Má podobu deníkových záznamů a Lannoy osobně prý nikdy memoáry sepsat ani publikovat nechtěl. Deníky měl do výsledné podoby uspořádat po rytířově smrti jeho kaplan. Pokud by tomu tak i bylo, provedl Lannoy předtím pravděpodobně korekturu svých zápisků. Zdůrazňování faktu, že sám autor nechtěl zanechat potomkům písemné vylíčení svých činů, dojmů a zážitků se zdá být ale spíše pouhou floskulí, odpovídající dobovému trendu, jenž velel pohrdat světskou slávou a okázale se jí zříkat.

Čtivé Lannoyovo vyprávění, týkající se ruských cest, poskytuje mnoho zajímavých informací, nicméně není oproštěno od předpojatosti a neobjektivnosti, s jakou urozený dvořan, hlásící se k „pravé“ křesťanské víře, přistupoval

⁹⁹ *Voyages et ambassades de Guillbert de Lennoy*, ed. C.-Ph. Serrue, Mons, 1840; *Euvres de Ghilbert de Lannoy, voyager, diplomate et moraliste*. ed. Ch. Potvin, Louvain, 1878. *Velikaja Rus rycarja de Lannoa*. Ed. Kudrjavceva, O., In: *Rodina* 2003/12 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>.

k východním schizmatikům. Kromě toho Lannoy neznal žádný slovanský jazyk a na Rusi se nezdržel zvláště dlouhou dobu. Jeho prvořadým zájmem bylo získat informace o vojenské síle Novgorodu a Pskova a politickém uspořádání ruských měst, tedy svým způsobem provést zpravodajský průzkum pro vojenské účely. Nicméně díky Lannoyovu zájmu o opevnění a vojenskou techniku se dochoval i unikátní popis Novgorodu.

Téměř dvě století dělí dobu vzniku Lannoyova textu od roku 1586, kdy francouzský námořník Jean Sauvage de Dieppe navštívil Rus a zaznamenal vůbec první francouzskou námořní plavbu do této země.¹⁰⁰ Jeho spis je sice krátký, ale hutný. Sauvage vylíčil především Archangelsk, založený teprve v roce 1584, a popsal jeho tehdejší podobu a zdejší obchod.

Z hlediska pochopení ruského diplomatického protokolu, který se ustálil během 16. století a na jehož dodržování Rusové při styku s evropskými diplomaty neochvějně trvali, je důležitá zpráva, kterou o své moskevské misi sepsal vyslanec švédského krále Jana III. finský biskup Paul Juusten.¹⁰¹ Vyslanec přijel na Rus v roce 1569 a domů se vrátil až v roce 1571. Diplomatická mise k Ivanu IV. měla za úkol urovnat vzájemné spory mezi švédským a moskevským panovnickým dvorem a navázat diplomatické styky na úrovni jednání navzájem si rovných vládců. Počátkem 16. století se Švédsko odtrhlo od Kalmarské unie a v roce 1523 se švédským králem stal Gustav I. Vasa. Ruská velkoknížata však nadále považovala panovníky z dynastie Vasa za pouhé volené místodržitele a odmítala s nimi jednat

¹⁰⁰ Sauvage de Dieppe, J., *Memoire du voyage qu'a fait lehan Sauvage de Dieppe en Russie, a Saint-Nicolas et Michel-Archange, l'an 1586, au mois de juin*. Paris, 1855; *Zapiska o putěšestvii v Rossiju Žana Sovaža Deppskogo, v 1586 godu*. In: *Ruskij vestnik*, I./1., Moskva, 1841, s.34-44. K osobnosti Jeana Sauvage viz Worth, D.S., *The French Captain's Russian*. In: *Russian Linguistics*, 5/3, Springer Netherlands, 1981.

¹⁰¹ Kajanto, J., *The Tragic Mission of Bishop Paul Juusten to Tsar Ivan the Terrible: The Itinerary of the Delegation to Moscow*. Helsinki, 1995; Kovalenko, G.M., *Pavel Justin. Poselstvo v Moskoviju*. SPb. 2000. Viz též Dencker, R., *Der finländische Bischof Paul Juusten und seine Mission in Russland*. In: *Zeitschrift für Ostforschung*, 11/2, 1962; Graham, H., *Paul Juusten's Mission to Muscovy*. In: *Russian History*, 13/1, 1986.

jako se sobě rovnými bez prostřednictví novgorodských naměstníků.¹⁰² Paul Juusten se měl pokusit protokol zvrátit, obejít novgorodské zprostředkování a jednat přímo s Ivanem IV. Výsledky však byly pro švédské účastníky mise katastrofální. Poté co Juusten odmítl jednat s novgorodským místodržitelem a domáhal se audience u cara, byli Švédové v Novgorodě v září 1569 zatčeni. Rusové vyslance a jeho doprovod oloupili a drželi v nevyhovujících podmínkách až do konce ledna následujícího roku. Poté byli Švédové pod ozbrojeným doprovodem posláni do Moskvy. Audience u cara se ale nedočkali. Místo toho byli v září 1570 dopraveni do Muromu a drženi tam více než rok. Z Muromu je v zimě buď na konci roku 1571 nebo počátkem roku 1572 odvezli zpět do Novgorodu. Tady se konečně setkali s Ivanem IV., který špatné zacházení vysvětlil mimo jiné neúctou, s jako bylo na švédském dvoře přijato v roce 1567 ruské poselstvo. Diplomaté 19. ledna 1572 s jeho dovolením odjeli po třiceti měsících nuceného pobytu na Rusi konečně nazpět do Švédska. Příběh neúspěšné Juusteny mise drastickým způsobem potvrzuje neochvějné trvání ruských panovníků na dodržování diplomatického protokolu, často zmiňované v dílech západoevropských diplomatů. Juusten po návratu detailně popsal na základě záznamů, které si vedl v cestovních denících, průběh celé anabáze včetně výčtu všeho, co mu na Rusi bylo ukradeno. Výčet ztrát poskytuje dobrou představu o cestovní výbavě diplomatů. Urážky, které muselo poselstvo snášet, byly v podstatě karikaturou slavnostního přijímání cizích vyslanců. V dílech západoevropských diplomatů je popisováno špatné nakládání s tatarskými posly. Juustenovo svědectví je však v podstatě ojedinělou zprávou, jak v případě nelibosti cara mohlo být naloženo s představiteli evropského státu. Navzdory detailnímu líčení všeho, co se nepříjemného a vynuceného pobytu poselstva týkalo, zůstal vzdělaný církevní hodnostář jakoby nedotčen vnitropolitickými poměry a událostmi, k nimž v té době došlo. V jeho zprávě chybí

¹⁰² Více viz Kazakova, N.A., *O položenii Novgoroda v sostavě Russkogo gosudarstva v konce XV - pervoj polovině XVI v.* In: Rossijska na put'ach centralizacii, Moskva, 1982, s.158; Sacharos, I.P., *Diplomatičeskie obyčaji drevnej Rossii.* In: Syn Otčestva, 9, Moskva, 1852, s.12.

zmínky o vrcholící opřičnině, nejspíše nevěděl ani o požáru Moskvy roku 1571. Jeho práce přesto představuje dokument značné vypovídací hodnoty.

Zprávy o Rusi z pera Seveřanů jsou poměrně vzácné. Další výjimku představuje *Cesta na Rus* dánského vyslance Jacoba Ulfeldta, který pocházel z jedné z nejstarších dánských aristokratických rodin. Během studií se Ulfeldt vzdělával v jazycích, historii a teologii. V roce 1556 vstoupil do služeb dánského krále Kristiána III. a v době severní sedmileté války se Švédskem byl námořním důstojníkem a později pracoval jako úředník v armádě. V roce 1570 začala Ulfeldtova diplomatická kariéra. Úspěšná jednání, která vedl s anglickými vyslanci ve věci dánsko-anglického sporu o plavební právo Severním mořem při murmanském pobřeží, byla nejspíše důvodem jeho jmenování do čela diplomatické mise, vypravené na Rus roku 1578 s cílem dojednat rusko-dánské příměří.¹⁰³ Ulfeldtovi se nepodařilo dosáhnout žádných ústupků. Po návratu domů v roce 1579 byl obviněn z naprostého selhání a překročení udělených kompetencí a král Frederik II. odmítl uznat platnost smlouvy, podepsané v Alexandrovské slobodě. Ulfeldova politická kariéra tak skončila. Teprve po králově smrti roku 1588 se Ulfeldt pokusil u nové vlády rehabilitovat. Sepsal krátkou latinskou zprávu a knihu o své ruské cestě, v níž formou cestovního deníku vysvětloval a ospravedlňoval své konání ve funkci vyslance, hájícího dánské zájmy, a okolnosti, které ho k takovému jednání vedly. Jeho žádost práci zveřejnit však byla říšskou radou zamítnuta s pohrůžkou, že pokud neposlechne, bude uveřejněno přesné znění instrukcí, které jako vyslanec od Frederika II. obdržel, celá záležitost předána k posouzení jeho nástupci králi Kristiánovi IV. a vyvolána soudní pře, která by mohla mít pro Ulfeldta mnohem horší následky než dřívější trest. Ulfeldt zemřel na svém rodovém panství roku 1593, aniž by se dočkal rehabilitace.

¹⁰³ Ščerbačev, Ju.N., *Dva poselstva pri Ivane IV Vasileviče*. In: *Russkij vestnik*, 190/7, 1887.

Cesta na Rus vyšla poprvé tiskem až v roce 1608 jako dílo neznámého autora.¹⁰⁴ Teprve roku 1627 byla publikována jako Ulfeldtovo dílo. Roku 1680 byla přeložena do dánštiny. Podle posledních badatelských výzkumů vznikly ještě před napsáním Ulfeldtovy práce dvě kratší zprávy, z nichž vyslanec pravděpodobně čerpal.¹⁰⁵ Oba dokumenty byly nejspíše na rozdíl od Ulfeldtova díla napsány hned po návratu z Rusi. Jsou to cestovní deníky Ulfeldtova sekretáře a kněze Andree N. Fionica a tlumočnicka Henricha Oluffseny. První je velmi obsáhlý a tématicky zaměřený především na církevní otázky, druhý má podobu krátkých zpráv, které se vztahují k jednotlivým dnům pobytu, a má jasnou chronologickou strukturu. Ulfeldt se však o nich sám nezmiňuje. Ulfeldtův text je zajímavý již tím, že nebyl napsán jako zpráva diplomata, informujícího po skončení mise panovníka o jejím průběhu, ani jako memoáry, uchovávané autorovy skutky pro potomstvo, ale na obhajobu postupu při jednáních s Rusy. Ulfeldt vylíčil strastiplnou cestu poselstva, které po plavbě po moři pokračovalo válkou zpustošeným Livonskem a muselo často nocovat pod širým nebem. Situace se nezlepšila ani po přejezdu ruských hranic. Vyslanci se vryla do paměti města a vesnice, vypleněná opričníky a všudypřítomná strašlivá bída. Ulfeldt zaznamenal také různé aspekty každodenního života a zvyky ruského obyvatelstva. Zajímavé je líčení lidových zábav, kejklířů a herců.

Ulfeldovo hodnocení Rusi vyznělo velmi nepříznivě. To však nemění nic na tom, že *Cesta na Rus* obsahuje řadu cenných poznatků pro historii. Je však třeba k ní přistupovat obezřetně, s ohledem na to, že je nejen záznamem autentických

¹⁰⁴ *Jacobi, Nobilis Dani, Frederici II Regis legati, Hodoeporicon Ruthenicum, nunc primum editum cum figuris aenis, ex bibliotheca Melchioris Helminsfeldi Goldasti.* Francofurti, 1608; Rasmussen, K., *Jacob Ulfeldts Rejse i Rusland 1578.* Kbh., 1978. V této práci citováno dle Ulfeldt, J., *Putěšestvie v Rossiju.* Ed. Choroškevič, A.L., Moskva, 2002 (dále jen *Ulfeldt*). Viz též Adelung, F., *Kritisch-literarische Übersicht*, s.273-284.

¹⁰⁵ Lind, Dž.Ch., *O rukopisnom nasledii datskogo posolstva 1578 goda v Rossiju. Sravnitel'nyj analiz trech putěvnych opisanij posolstva Jakoba Ulfeldta.* In: Ulfeldt, J., *Putěšestvie v Rossiju*, s.33-77.

dojmů a zážitků cizince, neznalého místního jazyka a poměrů a pohybujícího se v kulturně odlišném prostředí, ale že jejím hlavním posláním je politicky rehabilitovat autora v očích krajanů. Specifické je i to, že Ulfeldt patřil k první generaci Dánů, vychovaných v luteránském duchu¹⁰⁶ a jeho názory a polemiky a vůbec pohled na ruské prostředí vypovídají i o samotné dánské mentalitě tohoto období.¹⁰⁷

II. 5. Cizinci ve službách ruských panovníků

K samostatné skupině pramenů patří zprávy cizinců, kteří vstoupili do služeb ruských panovníků, respektive cara Ivana IV. Někteří z nich se na Rus dostali nedobrovolně jako váleční zajatci, ale přizpůsobili se situaci a zařídili si v cizí zemi pohodlnou existenci, nebo dokonce dosáhli významného postavení. K této skupině patřili opričníci Johann Taube a Eilhard Kruse, kteří pocházeli z Livonska a hlásili se ke šlechtickému stavu. Z válečných zajatců se během několika let vypracovali do postavení diplomatů a byli nápomocni při ruských jednáních s velmistrem livonského řádu Gotthardem Kettlerem a odbojným bratrem dánského krále Frederika II. vévodou Magnusem. Když ruská vojska na livonských bojištích začala prohrávat, uprchli v roce 1571 ke dvoru polského krále Zikmunda II. Augusta. O rok později napsali spis *Erschreckliche greuliche und unerhorte Tyranny Iwan Wasilowictz jtzo regierenden Grossfürsten in der Muscow*,¹⁰⁸ sestávající ze dvou obsahově odlišných částí. První je věnována ruským

¹⁰⁶ V roce 1527 zavedl říšský sněm v Odensee v Dánsku reformaci. V roce 1536 byla reformace utvrzena na říšském sněmu v Kodani prohlášením luterského vyznání za státní náboženství.

¹⁰⁷ Viz Rasmussen, K., *Das Hodoeporicon Ruthenicum von Jacob Ulfeldt — eine Quelle zur russischen oder zur danischen Geschichte?* In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*, Wolfenbüttel, 1982.

¹⁰⁸ *Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze*. Ed: Roginskij, M.G., In: *Russkij istoričeskij žurnal.*, 8, s.10-59 - v této práci citováno dle http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/text.html?id=1470. Viz též Adelung F. *Kritisch-literarische Übersicht*, s.270-271; Braudo, A.I., *Poslanie Taube i Kruze k gercogu Ketleru (bibliografičeskaja zametka)*. Žurnal Ministěrstva Narodnogo Prosvěščeniya, 271, Moskva, 1890;

poměrům a jsou v ní líčeny především zločiny, kterých se dopustil car Ivan IV. po iv, zavedení opričniny na bojarech a prostém obyvatelstvu země. V této části práce do absentují jakékoliv zeměpisné údaje či svědectví o životním způsobu a zvycích žt Rusů. Její počátek je situován do roku 1564, kdy se zajatí Livonci dostali na Rus, a a končí událostmi roku 1571, svatbou Ivana IV. s Marfou Sobakinou a careviče íá. Ivana s Jevdokijí Saburovou. Popisuje se zde ustanovení opričniny, tažení cara z proti Novgorodu a Pskovu, spor Ivana IV. s metropolitou Afanasijem a jeho a následný nucený pobyt v klášteře a vraždu, zničení Moskvy tatarskými hordami. ní Podstatnou část vyprávění tvoří svědectví o popravách osob, které se ruskému 30 panovníkovi znelíbily. Zajímavý je detailní popis oděvu opričniků a způsobu života it Ivana IV. v Aleksandrovské slobodě. Taube a Kruse zaznamenali většinou události, 10 u kterých nebyli očitými svědky, ale o nichž se pouze doslechli. Jako celek má <a první část jejich práce, věnovaná vnitropolitickým poměrům na Rusi v období m opričniny značnou vypovídací hodnotu. Druhá část je věnována Tatarům a Tatarsku. Autoři v ní popisují tuto zemi z geografického hlediska, všímají si kultury ní a způsobu života obyvatelstva. ch

Dalším z cizinců opričniků, kteří zanechali důležité svědectví o době Ivana iv IV., je Heinrich von Staden.¹⁰⁹ Pocházel z měšťanské rodiny z Vestfálska, kde se to narodil roku 1542. Na Rusi pobýval v letech 1564 až 1576. Nejdříve sloužil jako ch tlumočnick Ivana IV. a tuto službu byl odměněn statkem v zemštině. Jako cizinec "5 směl spravovat krčmu a vařit a prodávat alkoholické nápoje, čehož bohatě la

Dmitrijev, L.A., *Vnov najděnnoje sočiněnije ob Ivaně Groznom*. In: Trudy otděla drevněrusskoj literatury, 18, 1962, s.374-408; Got'je, Ju.V., *Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze*. In: Russkij istoričeskij žurnál, 8, 1922; Roginskij, G., *Poslanije Ioganna Taube i Elberta Kruze kak istoričeskii istočnik*. In: Russkij istoričeskij žurnal, 8, Moskva, 1922; Schiemann, T., *Johann Taube und Eilhard Kruse. Zwei Verräter*. In: Characterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts, Hamburg-Mitau, 1887; Taube, M.A., *Iogann Taube, sovetnik cara Ivana Groznogo*. In: Novyj žurnál, 71, Moskva, 1963. la se

¹⁰⁹ Epstein, F., *Heinrich von Staden*. In: Westfälische Lebensbilder, 2, 1931; Ostrovskij, D., *Vnov otkrytoje opisanije Rosii XVI veka*. In: Istoričeskij vestnik, 5, 1905; Polosin, I., I., *Genrich Štaden. O Moskve Ivana Groznogo*, Moskva, 1925. ct

využíval. Zároveň obchodoval s kožišinami. Když byl později jeho statek převeden do opričniny, stal se opričníkem a v roce 1570 se zúčastnil kárné expedice proti Novgorodu. Staden zformoval vlastní oddíl, se kterým přepadal kláštery a usedlosti zemštiny a vykrádal je. Na pochod proti Novgorodu se podle vlastních slov vydal s jedním koněm. Vrátil se s dvaceti sedmi jezdeckými koňmi a dalších dvacet dva koní táhlo saně s lupem. Po návratu do Moskvy majetek dále úspěšně rozmnožoval, a to až do útoku krymských Tatarů v roce 1571, kdy zažil vyplenění a požár Moskvy. Svou finanční situaci se později pokusil vylepšit provozováním mlýnu na řece Volze v Rybinsku. Později obchodoval na ruském severu s kožišinami. V roce 1576 na palubě jedné z holandských obchodních lodí opustil Rus a odjel do Nizozemí. Zlom v jeho evropské anabázi znamenal setkání s lucelsteinským knížetem Georgem Hansem, pro kterého napsal někdy v letech 1577 až 1578 *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*¹¹⁰ a vypracoval plán vojenského tažení do Ruska severní mořskou cestou.

Staden zaznamenal všechny události, kterých byl na Rusi svědkem a jichž se tak či onak účastnil. Současně čerpal ze svědectví současníků a ruské ústní tradice dvorského a lidového prostředí. Drsné líčení nájemného žoldáka, který prodával svůj um a schopnosti za vidinu zbohatnutí a byl ochoten pro hmotné zabezpečení udělat ledacos, je unikátní právě pro svou syrovost a neochotu jakkoliv přikrášlovat skutečnost. Dokonce i při popisování země se Staden drží autobiografické formy a píše v první osobě. Stadenovy *Zápisky* poskytují ucelený pohled na běžný život carova služebníka a vojáka, ve všem závislého na libovůli svého pána. Text je bohatý na drobné detaily a postřehy, týkající se každodennosti, které se téměř nevyskytující v jiných dílech. Přes určitou roztříštěnost a chronologické nepřesnosti je práce důležitým svědectvím o

¹¹⁰ Staden, H., von, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*. Hamburg, 1930. V této práci citováno dle Štaden, G., *Zapiski němca - opričnika*. (Russkaja istoričeskaja bibliotěka) Ed: Šokareva, S.Ju., Moskva, 2002 (dále jen *Staden*).

vztazích mezi opričninou a zemštinou, lidovými a urozenými vrstvami ruské společnosti, o postavení a způsobu života moskevské cizinecké kolonie a o obchodování s přímořskými oblastmi na severu země. Staden zachytil nejrůznější stránky života na Rusi a vykreslil jejich charakteristické črty. Pasáže, kde popisuje odpor zemštiny proti zlovůli opričníků do určité míry mění pohled na toto období ruských dějin. Pouze ve Stadenových zápiscích najdeme popis opričnického dvora, postaveného na řece Neglinné, který shořel při tatarském útoku na Moskvu. Stadenovy *Zápisky* si rozhodně zaslouží pozornost.

III. Životní styl a kultura každodenního života pozdně středověké Rusi očima Západoevropanů

Široký průřez jednotlivými sférami života ruské společnosti poskytuje bohatou látku pro studium životního stylu a kultury každodenního života. Ty v kontextu s historickými skutečnostmi tvoří nedílnou součást studia dějin kultury jako vědní disciplíny, zabývající se kulturou v nejširším slova smyslu.¹ Na rozdíl od klasického historického bádání jsou dějiny kultury poměrně mladou vědní disciplínou. Statut teorie a dějin kultury není doposud v rámci společenských věd jasně kodifikován a předmět není pevně stanoven a je neustále diskutován. Dosud neexistuje ani jednotná koncepce dějin kultury každodenního života, které jsou života jsou povšechně řazeny do duchovní a hmotné kultury společnosti. Bádání o každodenním životě jako součásti dějin kultury je většinou zaměřeno na obydlí, potravu, oděv, práce v domácnosti, předměty každodenní potřeby, způsoby trávení volného času, zábavu, rodinné vztahy apod.

Všední život jednotlivých společenských skupin západoevropského obyvatelstva se ve středověku lišil a nejinak tomu bylo na Rusi. Nejdůvěryhodnější popis z pera cizinců se proto nepochybně vztahuje na prostředí, které mu bylo osobně blízké a v němž se bezprostředně pohyboval. Západoevropští diplomaté podrobně popsali carský dvůr, průběh audiencí a oficiální události, na které byli zváni, například hostiny a různé slavnosti. Velkou pozornost věnovali hlavnímu městu velkého moskevského knížectví, které v té době nebylo jen sídlem ruských panovníků, ale také významnou obchodní křižovatkou. Na zdejších tržištích se prodávalo kromě

¹ K dějinám kultury viz *Europäische Schlüsselworte. 3. Kultur und Zivilisation*, Mnichov, 1967; Gurevič, A.J., *Kategorie středověké kultury*. Praha, 1978; Le Goff, J., *La Civilisation de l'Occident médiéval*, Paris, 1965; Mandlerová, J., *Problém kulturních dějin v české buržoazní historiografii v 80. a 90. letech 19. století*. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století, 1, 1972. Viz též kapitola *Teorie dějin kultury* v práci J. Petráně, *Dějiny hmotné kultury*. I/1, Praha, 1995, s.11-101.

ruských výrobků zboží dovezené z Persie, Buchary a Řecka. Vedle ruských kupců zde obchodovali Tataři, Arméni, Řekové a příslušníci dalších národností. Západoevropští návštěvníci se pokusili zprostředkovat obraz hlavního města a popsat jeho opevnění, významné světské a církevní stavby, topografii a v neposlední řadě život a zvyky Moskvanů. V porovnání se západoevropskou skutečností považovali Rus s jejími východními vlivy za mnohem barbarštvější než jiné země, hlásící se ke křesťanství. Bez výjimky se ve zprávách objevuje několik základních témat - hořekování nad krutými zimami, strach z cestování divokou zalesněnou a jen řídko obydlenou krajinou, kde poutníka ohrožovali lupiči a dravé šelmy, v zrádných mokřinách a bažinách dotěrný hmyz a ve stepích a pouštích nedostatek vody, líčení špatných charakterových vlastností obyvatelstva, stížnosti na opilství Rusů a způsoby při stolování. Téměř všichni Západoevropané se současně pozastavovali nad úrodností půdy rovinaté krajiny, nízkými cenami a množstvím základních potravin, tedy masa a obilí. Obdivovali nesmírné bohatství moskevských knížat a děsili se jejich obrovské moci nad poddanými. V úžas je přiváděla ruská schopnost přežít v těch nejbídnějších podmínkách a zachovat si při tom hrdost na svůj původ. Popisy ruských reálií Západoevropany jsou velmi živé a bohaté na podrobnosti. Při setkáních s místními skutečnostmi však občas bránily jazyková bariéra, neznalost historických souvislostí a obyčejů správné interpretaci viděného. Pro úplné porozumění některým zvyklostem bylo zapotřebí více než jedné návštěvy cizí země. Zprávy cizinců, pobývajících na Rusi několikrát nebo dokonce zde delší dobou žijících, jsou mnohem ucelenější a hodnověrnější než sdělení, založená na krátkodobé zkušenosti. Ve vztahu k poznání životního stylu a kultuře každodenního života ruské společnosti v období pozdního středověku jsou však cenné zprávy všech cizinců. V samotných ruských pramenech se informace o této problematice nedochovaly a Západoevropané se neúmyslně stali jedinými zpravodaji o běžném životě pozdně středověké Rusi.

III. 1. Cestování

První zážitky cizinců po překročení ruských hranic byly spojeny s odlišným rázem přírody severovýchodní Rusi a různými složitostmi cestování, ovlivněnými střídáním ročních období. Cizinci shodně popisovali drsné podnebí země s nesmírně krutou a dlouhou zimou, kdy je půda pokrytá vysokými vrstvami sněhu a tvrdá jako skála. Pro velmi krátké jaro byly typické vodní toky, rozvodněné v důsledku tání sněhových závějí a dešťovými srážkami, a rozbahněné cesty. Následovalo horké a suché léto a krátký deštivý podzim. V podstatě žádné roční období neshledali Západoevropané vhodným k pohodlnému cestování. Svým následníkům pouze doporučovali vybrat ze špatných řešení to méně špatné. Na jaře a na podzim byly cesty natolik rozbahněné, že se stávaly neprůjezdnými. V létě cestovatele obtěžoval prach, vířený koly vozů a koňskými kopyty. V lesích číhala divoká zvířata. Barvitě je popsal například Foscarini. V ruských „lesích žijí lité šelmy a v těch oblastech, které jsou na stranu Pruska, žijí velcí a velmi silní medvědi a jakási zvířata, připomínající býky: říkají jim zubří. V lesech žijí také zvířata připomínající jeleny ...losy ...množství divokých obrovských vlků s černou srstí, jiné druhy medvědů a nespočetně dalších zvířat.“² Zima, nejdelší roční období na Rusi, odrazovala cestovatele mrazivým chladem a spoustou sněhu. Pro cestování však byla díky dobré sanici, která vedla i po hladinách zamrzlých jezer a někdy i řek, nejvhodnější. O Rusku v zimním období napsal Ital Contarini, že se „odlišuje neuvěřitelnými mrazy, takže lidé deset měsíců v roce zůstávají doma.“³

Západoevropané, diplomaté nebo obchodníci, kteří cestovali na Rus po souši, museli projet přes polské a litevské území. V Krakově, pokud tam cizinci přijeli v zimním období, se u kočárů vyměňovala kola za lyže. Vznikala jakási obdoba saní. Potom se pokračovalo do litevského Vilna. Odtud vedly do Moskvy dvě cesty. Delší,

² Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frameset.htm>).

³ Barbaro i Kontarini, s.204 a 228.

ale pohodlnější přes Livonsko a Novgorod, kratší a obtížnější přes Minsk, Borisov, Oršu a Smolensk dále na Vjazmu a Možajsk. Herberstein poprvé cestoval z Vilna do Polocku a poté do Novgorodu.⁴ Na cestu se vydal v březnu a musel projíždět neschůdným litevsko-moskevským pohraničím s hlubokými lesy, bažinami, jezery a prudkými řekami. Krajina byla zpustošená vojenskými pútkami a téměř neobydlená. Vyslanec se obával nejen nástrah přírody, ale i přepadení, a to jak z litevské, tak z ruské strany. Ve své práci popisuje jak poselstvo muselo několikrát tábořit venku a spát na sněhu. Cesta z Vilna do Novgorodu trvala podle Herbersteina dvacet dva dny a přesun z Novgorodu do Moskvy týden. Mnohem rychleji než na voze, kočárem nebo na saních se podle něho dalo cestovat na koni. Herbersteinův sluha zvládl dorazit z Novgorodu do Moskvy v koňském sedle za sedmdesát dvě hodiny. Císařského vyslance rychlost jeho přesunu velmi udivila, protože ruské koně podle něho zdaleka neodpovídali běžnému západoevropskému standardu. Byli drobní a dostávalo se jim špatného zacházení.

Angličané, kteří do země připlouvali od druhé poloviny 16. století přes Severní ledový oceán a Bílé moře, putovali po přistání v některém ze severomořských přístavů (roku 1584 byl na severním pobřeží založen jako hlavní přístav Archangelsk) dále do Moskvy přes Cholmogory a Vologdu. Jenkinson si při této příležitosti zaznamenal si, že „mezi Vologdou a Moskvou je čtrnáct poštovních stanic, tzv. jamů; po sečtení vzdáleností mezi nimi obnáší celá cesta pět set verst.“⁵ Jamy přetrvaly do 15. a 16. století z dob mongolské kurýrní služby, která byla zavedena ve 13. století také na Rusi a kterou musela zajišťovat ruská knížata.⁶ Na těchto stanicích si diplomaté mohli vyměnit koně, odpočinout si a vyhnout se

⁴ Herberstein, s.227-238.

⁵ Anglijskije putěšestvenniki, s.76. Versta = 1066,781m.

⁶ Lappo-Danilevskij, A., Organizacija prjamogo obloženiija v Moskovskom gosudarstve. Sankt Petěrburk, 1890, s.14-15.

nepříjemnému nocování na improvizovaném tábořišti. Poplatek za pronájem koní nebyl velký. Herberstein uvádí, že na vzdálenost deset až dvacet verst se dalo zvíře pronajmout za šest *děněg*.⁷ Kromě toho si vždy mohl dvanáct potřebných koní vybrat z třiceti až padesáti zvířat. Pokud některé ze zvířat cestou padlo, nahradili mu ho v nejbližší vesnici. Směli také zabavit koně každému, koho potkali, s výjimkou panovníkova posla. Povinností správce stanice *jamščika* bylo najít zvíře, které zůstalo na cestě, a postarat se o něj. Půjčené se vrátilo majiteli s drobnou finanční odměnou. Fungování *jamů* popsal císařský rada Daniel von Buchau: „*Velmi mnoho vesnic veliký kníže osvobozuje od povinností, které klade na jiné, ovšem s tou podmínkou, že musí držet vždy k výjezdu připravené koně a zadarmo a v dostatečném množství je poskytovat všem, kdo plní jeho rozkazy. Tyto vesnice se většinou nazývají jamy, od slova mít [rusky imat' - poznámka V.V.]. Proto každý, kdo jede ve služební záležitosti, si smí tady vzít čerstvé koně. Tato místa jsou od sebe vzdálena skoro šest mil, zvláště na cestě vedoucí od pohraničních pevností do Moskvy.*“⁸

Většina Západoevropanů, kteří získali přímo či zprostředkovaně zkušenosti s úskalími cestování po Rusi, přijížděla do země nebo se z ní vracela domů v zimě. Odpovídalo to místním zvyklostem, bylo to praktické a rychlé. Cesta na saních z Archangelsku do Vologdy trvala podle zpráv Angličanů osm dní a odtud do Moskvy se dalo dojet za pět dní. Podle Jenkinsona zimní cestování pro zkušeného cestovatele nemuselo být nepříjemné a za tři dny se dala překonat značná vzdálenost: „*V zimě Moskovité jezdí na saních ve městě i na vesnici, protože cesty jsou díky sněhu pevné a bez hrbolů; všechny vodní plochy a řeky zamrzají a jediný kůň, zapřažený do saní, může odvézt člověka na vzdálenost čtyři sta mil za tři dny; ale v létě je na cestách hluboké bahno a cestovat je velmi obtížné. Pokud má Rus*

⁷ Herberstein, s.122. Děnga = drobná měděná mince odpovídající půlce kopejky.

⁸ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

alespoň nějaké prostředky, nevychází z domu nikdy pěšky, ale v zimě na saních a v létě na koni; v saních sedí na koberci nebo na kůži z bílého medvěda."⁹

Zimní období si jako nejvhodnější k cestování zvolil i jeden z prvních Západoevropanů, kteří Rus navštívili a zanechali o ní písemnou zprávu. Ital Ambrogio Contarini přijel do země na podzim a k odjezdu si zvolil leden. Ve svých zápiscích pak napsal, že si v zimě *„lidé kvůli množství sněhu stavějí saně, táhne je kůň, převáží tak jakýkoliv náklad. ... V létě pak je hrozné bláto z tajícího sněhu a kromě toho je velmi obtížné jezdit ohromnými lesy, kde se nedají postavit dobré cesty.*" Popsal také vzhled ruských saní a způsob cestování: *„Tyto saně vypadají jako domek, který táhne kůň.“* Rusové se *„posadí do saní, přikrytí libovolným počtem dek, a řídí koně - a takovým způsobem překonávají obrovské vzdálenosti. Vozí si sebou jídlo a vše nezbytné.“*¹⁰ Podobnou zkušenost získal během ruského pobytu i Contariniho současník Josaphat Barbaro: *„Když se tam [na Rusi] rozhodnou jet z jednoho místa na druhé, zvláště čeká-li je dlouhá cesta, pak jedou v zimě, protože vše umrzne a cestuje se dobře, jenom kdyby nebylo chladno. A tehdy snadno převážejí vše, co potřebují, na saních. Saně se používají tak jako u nás vozy a místní jim říkají drovni nebo vozy. V létě se neodvažují jezdit moc daleko kvůli blátu a ovádům, kteří přilétají z početných a hlubokých lesů, z valné části neobydlených.“*¹¹ Podle dalšího Itala Marka Foscariniho, který navštívil Rus o století později, je Rus v létě *„bažinatá na mnoha místech, protože je zavlažována velkými a početnými řekami, které se vylévají ze břehů, když letní sluneční teplo rozehřeje sních a ledy všude roztají. Z polí se pak všude stanou bažiny a všechny cesty jsou plné bláta díky jílu a vodě; a tak to trvá, dokud znova nepřijde zima, kdy řeky se opět zastaví a zamrznou, že lze jezdit po ledu s vozy, aniž by hrozilo nebezpečí, že se proboří.“*

⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.80.

¹⁰ *Barbaro i Kontarini*, s.133 a 158.

¹¹ *Barbaro i Kontarini*, s.207 a 231.

Zážitky západoevropských návštěvníků, spojené s cestováním na Rus, se v průběhu 15. a 16. století, neměnily.

Většina zpráv, úvah a deníků Západoevropanů začínala klimatickým a místopisným popisem Rusi. Cizinci shledávali Rus zemí s drsným klimatem, neskutečně dlouhou a mrazivou zimou a nedlouhým horkým a suchým létem, které od sebe oddělovalo krátké a deštivé jaro a podzim. Žádné z ročních období nepovažovali za vhodné k cestování. Léto bylo prašné, jaro a podzim blátivé. Cestovatele kromě neprůjezdných cest obtěžoval hmyz, ohrožovala divoká zvířata, kočovníci a lapkové. Kvůli dobré sjízdnosti a rychlosti doporučovali držet se místních zvyklostí a cestovat v zimě na saních.

III. 2. Přijímání vyslanců a audience na moskevském panovnickém dvoře

Podobně neměnné, co do obsahu, se mohou při bližším zkoumání jevit zprávy, popisující přijímání západoevropských diplomatů na dvoře velikých moskevských knížat či později carů. Líčení se mění v detailech, ale podstata zůstává stejná bez ohledu na to, zda dochovaná informace pochází od císařského vyslance, papežského legáta či anglického obchodníka a časově spadá do druhé poloviny 15. nebo až do 16. století.

Západoevropany na moskevském dvoře od počátku překvapovalo vysoké mínění, které o sobě moskevští panovníci měli a jež dávali cizím diplomatům nepokrytě najevo. Possevino s údivem zapsal, že Ivan IV. je přesvědčen, že je nejsilnějším a nejmoudřejším panovníkem na světě, o ostatních evropských vládcích a papeži se vyjadřuje pohrdavě a slova mírní jen proto, aby si zajistil politické výhody. Obyvatelé státu jsou prý o výlučnosti svého cara přesvědčeni také. *„Jen Bůh a náš velký Pán ... ví vše. Jedním slovem rozváže všechny uzly a vyřeší všechny potíže. Není náboženství, jehož obřady a dogmata by neznal. Za vše, co máme, at' již na koni jezdit umíme či se těšíme dobrému zdraví, vděčíme laskavosti Velkého Pána.“*¹²

¹² Possevino, s.23.

Přesvědčení, panující o znalostech moskevského panovníka o jiných náboženských učeních však nemuselo být až tolik mylné. Ivan IV. byl solidně obeznámen s učením katolické církve a s islámem. Konkrétnější znalosti o protestantských vyznáních získal od členů polsko-litevského poselstva, které přijelo Moskvy po smrti krále Zikmunda II. Augusta a snažilo se cara přesvědčit, aby se ujal vlády v Polsku a v litevském velkoknížectví. V čele poselstva stál Jan Krotowski, přívrženec učení Jana Husa. Doprovázel ho Jan Rokyta. Car se uvolil vyslechnout jeden z Rokytových věroučných výkladů a kazateli přislíbil, že pokud dostane opis jeho řeči, důkladně na ni odpoví, což také učinil. Carův názor na husitského kazatele nebyl pozitivní. Jan Rokyta byl pro něj „*pes a nepřítel Kristova kříže*“, s nímž nechtěl mít nic společného. Na druhé straně Ivana IV. popudila Rokytova neznalost pravoslaví. Nevyužil ani politické výhody, získat si určitými projevy úcty k odlišnému náboženství na svou stranu polskou a litevskou šlechtu, inklinující k reformnímu hnutí. Přesto Ivan IV. považoval protestanty za přijatelnější než bojovné katolíky.

Sebevědomí moskevských vládců považovali cizinci za projev arogance a barbarství východních despotů. Pro Západoevropany byla stejně udivující a nepochopitelná neomezená moc, kterou si ruští vládcí prosazovali nad poddanými, a to bez ohledu na jejich urozenost a původ. Podle Herbersteina ruský vládce disponoval nad obyvatelstvem nesouměřitelně větší moci než západoevropští panovníci: „*Mocí, kterou má (veliký moskevský kníže) nad svými podanými, on převyšuje panovníky na celém světě. ... Všechny bez rozdílu utlačuje tvrdým otroctvím, takže když někomu přikáže někomu sloužit u dvora nebo jít bojovat nebo na diplomatickou misi, musí to vykonat na vlastní náklady. ... Stejnou moc má nad duchovními i světským [obyvatelstvem].*“¹³ Herberstein se zaujetím popsal příhodu,

¹³ Herberstein, s. 72-74.

kteřá se udála půl míle¹⁴ před Moskvou. K vyslanci přiběhl udýchaný a zpocený stařík, v němž poznal svého známého, ruského vyslance do Španělska. Celý ustaraný mu zvěstoval příjezd bojarů, vyslaných panovníkem poselstvu v ústřety, a na otázku, proč tak spěchal, Herbersteinovi odpověděl: „*U nás se panovníkovi slouží jinak než u vás, Zikmunde!*“ Herberstein pak o vztahu Rusů a jejich a panovníka napsal: „*Všichni lidé se považují za chology, tedy za otroky svého knížete.*“¹⁵ Ital Campense zaznamenal, že se „*nikdo z Moskovitů nesmí protivit vůli vládce, který je dokonce může přesídlovat z místa na místo a vybírat jim, kde budou žít, podle vlastního uvážení.*“¹⁶ Chancellor zděšeně informoval o tom, že panovník smí volně disponovat s majetkem poddaných. K odebrání majetku stačilo udání, že dotyčný disponuje příliš velkým jměním a přitom panovníkovi neslouží dostatečnou měrou, zatímco jiný, potřebnější, trpí nedostatkem: Takovému člověku prý řeknou: „*>Příteli, máš velký majetek, ale pro službu panovníkovi jsi nehodný; menší část ti zůstane, ale větší část tvého majetku zabezpečí jiné, kteří se více hodí pro službu.< Poté mu okamžitě odeberou majetek až na malinký kousek nutný na zabezpečení jeho a manželky. Dokonce si ani nemůže postěžovat, jen odpovědět, že nemá žádné vlastnictví, že veškerý jeho majetek patří Bohu a panovníkově milosti; nemůže říci jako prostý lid v Anglii: >Jestli něco máme, tak je to Bohem darované a mé vlastnictví.< Je možné říci, že ruský lid přebývá ve velkém strachu a poslušnosti a každý musí dobrovolně odevzdat svůj majetek, který dával po kouscích dohromady a vyškraboval celý život, a dát ho [k dispozici] svévoli a příkazu panovníka.*“ Jenkinson na toto téma poznamenal: „*Zdejší car je velmi mocný ... Lid drží ve velké podřízenosti; všechny záležitosti, i ty nejméně významné, jsou mu předkládány. Zákony jsou kruté ke*

¹⁴ Německá zeměpisná míle odpovídala vzdálenosti 7,42 km.

¹⁵ Herberstein, s.112.

¹⁶ Campense (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kampenze/frametext.htm>).

všem nactiutrhačům [vůči těm, kdo by se panovníkovi postavili - poznámka V.V.].¹⁷ Podle císařského rady Daniela von Buchaua byl takový stav věcí možný proto, že podání neměli nejmenší ponětí o způsobech vlády v jiných evropských státech: „*A tak přežívají v nejhlubším otroctví, které jen stěží může být horším; úděl ten nesou lehce, neboť netuší nic o životě v jiných císařstvích a státech.*“¹⁸

Herberstein, Gvanini, Possevino, Buchau a mnozí další Západoevropané uvádějí, že moskevský vládce může každého poddaného bez výjimky zbavit úřadu, postavení a majetku a stejně tak snadno ho obdarovat a povýšit. Udivující pro ně byla nejenom skutečnost, že ruští panovníci jednali podle jejich názoru s každým poddaným jako s nevolníkem, ale také to, že všichni, včetně těch nejurozenějších, takové chování považovali za naprosto přirozené a obvyklé. Dokonce i tělesné tresty přijímali jako projev panovníkova zájmu a děkovali mu, jak za péči, kterou projevil o jejich nápravu, tak za to, že je, své „*sluhy a nevolníky*“, potrestal. Anglický básník George Tuberville po této zkušenosti napsal, že „*Rus není zemí pro gentlemana.*“¹⁹

Audience u velikých moskevských knížat zpočátku zarážely západoevropské diplomaty a návštěvníky nepochopitelnou pompézností a povýšeností. Teprve postupně se diplomaté dopravovali k poznání, že od okamžiku, kdy stanou na ruské půdě, se stávají součástí složitého ceremoniálu, který vyvrcholí přijetím u ruského panovnického dvora, a že jeho jediným smyslem je ukázat nadřazenost moskevských velkoknížat nad ostatními vládci. Západoevropské diplomatické mise se musely bránit nejrůznějším pokusům ruských diplomatů a úředníků ponížit jejich důstojnost a význam, a tím pokořit také jejich panovníka. Zpočátku se Západoevropané v jemných odstínech ruského jednání a myšlení příliš neorientovali a při setkáních se dostávali do nepříjemných situací, aniž by chápali, co je jejich příčinou. Později, po

¹⁷ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.78-79.

¹⁸ *Buchau* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text1.phtml?id=1144>).

¹⁹ *Tuberville* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frametext.htm>).

bližším seznámení s ruskými reáliemi, si mnozí z nich při soupeření o obhájení důstojnosti svých panovníků v ničem s místními nezahladili. Galantnost a slušné chování Evropanů bylo nahrazeno povýšeností, záměrnou hrubostí, projevy nespokojenosti a neustálým zdůrazňováním vlastní důležitosti. Když Herberstein pochopil pravý smysl obřadního vítání poselstva zplnomocněnci ruského panovníka, které se odehrávalo poté, co vyslanec překročil ruskou hranici, na pravidla přistoupil a radoval se z každého dosaženého malého vítězství. S nadšením například zaznamenal, jak tím, že předstíral, že sesedá z koně, donutil jako první seskočit ze sedla svého ruského kolegu. Podle místních obyčejů totiž jako první sesedal služebník méně významného panovníka.²⁰

Ukázkovým příkladem sebevědomého a spíše nadutého než hrdého jednání západoevropského diplomata, které si nijak nezahladilo s ruskou arogancí, bylo vystupování věčně nespokojeného Angličana Jeroma Bowese, který podle svého krajana Horseye „neměl žádné jiné přednosti kromě příjemného vzhledu a způsobů.“ Ivan IV. si ho ale oblíbil, a tak „se mu vše povolovalo, ale přesto mu nebylo nic dobré, a to vedlo k velké nespokojenosti [Rusů - poznámka V.V.] ... Pokud by jen Bowes znal míru a uměl využít příležitost, král ...by mu vyhověl ve všem, o co by jen požádal.“ Bowes měl ve zvyku si u cara neustále stěžovat na jeho dvořany a úředníky a v podstatě na ně donášel. Žaloval na ně například, že se k němu špatně chovají a k jídlu dostává jenom vepřové, které nemá rád, a dožadoval se jehněčího a kuřecího masa. Cestou do Kremlu na první audienci vyvolal konflikt s knížetem, který ho k carovi doprovázel: „Kníže Ivan Sickij v bohatém hávu vyjel na překrásném koni, bohatě nastrojeném a vyzdobeném, v doprovodu tři sta jezdců šlechtického původu, před ním vedli překrásného hřebce, také s přebohatým postrojem, určeného pro posla. Ale on [Bowes] byl nespokojený, že jeho kůň je horší než zvíře knížete, odmítl na něm jet a šel pěšky ...U paláce na ně čekal další kníže, jenž řekl, že car ho

²⁰ Herberstein, s.205-206.

očekává: *Bowes odpověděl, že jde tak rychle, jak může.*²¹ Vyslanec se nedal vyvést z míry ani dalším naléháním a car s celým dvorem museli čekat, až urazí vzdálenost pěšky. Při jednáních s Ivanem IV. vystupoval Bowes vůči panovníkovi uctivě, ale rázně, sebevědomě a s velkým západem hájil zájmy Alžběty I. Mezi vyslancem a carem docházelo k prudkým výměnám názorů a na Ivana IV. vyslancova sebedůvěra hluboce zapůsobila, protože ji podle ruského světónázoru ztotožňoval s velikostí anglické královny. Dokonce vyslovil přání, aby také jeho zájmy byly služebníky hájeny stejně plameně, jak to činí pro svou panovnici Bowes. Dvořané pánovitého Angličana nesnášeli. Považovali ho za ctižádostivého otrapu a pohrdání mu nedávali najevo pouze ze strachu před carovým hněvem. Kvůli problematickým vztahům s místními se vyslanec po náhlé smrti Ivana IV. začal právem obávat o svůj život a Rus v rychlosti opustil.

Zvyky moskevského dvora při přijímání cizinců byly uzpůsobeny tomu, aby co nejvíce glorifikovaly urozenost, výlučnost a vysoké postavení moskevských vládců. Na formování ceremoniálu mělo vliv několik okolností, letitá zkušenost s vládci tatarských chanátů, sebedůvěra moskevských panovníků, úspěšně sjednocujících původní ruská území pod svojí vládou, sebevědomí, získané sňatkem Ivana III. s byzantskou dědičkou Zóé Palaiologovnou a ceremoniální zvyky byzantského císařského dvora v Konstantinopoli. Když začali koncem 15. století Západoevropané více pronikat na Rus, integrační proces ruských knížectví právě vrcholil. Kromě toho byla ukončena poplatnost Velké hordě a moskevští panovníci mohli vystupovat vůči dědicům Zlaté hordy jako dobyvatelé, navracející historické ruské země zpět pod vládu rurikovské dynastie. Styky se západní Evropou se během tatarské poroby minimalizovaly. Vše, čeho nyní moskevská knížata dosáhla, získala vlastními silami, bez pomoci západních sousedů. Nejbližší západní sousedé, Litva a Polsko, ovládající západoruské oblasti, původně náležející ke Kyjevské Rusi, se k moskevským knížatům chovaly nepřátelsky. Ti v nich ovšem viděli uchvatitele a chtěli zabráná

²¹ *Horsey* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

území získat zpět. Sňatek s dědičkou trůnu byzantských císařů dodával sice dynastii Rurikovců genealogického lesku, ale jejich sebevědomí ohledně původu bylo i tak vysoké. Veliká moskevská knížata odvozovala původ své dynastie od římského císaře Augusta. Pokud chtěli cizí panovníci, aby je moskevští Rurikovci uznali za sobě rovného, museli splňovat tři podmínky, mít starobylý původ, vládnout své zemi jako patrimoniu a nebýt ničím omezováni uvnitř ani vně státu.²² Vyhovět takovým kritériím nebylo snadné, a ruská knížata proto s pohrdáním hleděla na západokřesťanské krále i na císaře.²³ Ivan III. důrazně odmítl nabídku císařského vyslance Nikolaa Poppela na povýšení na krále slovy: *„Co jsi nám říkal o království, zda chceme být ustanoveni císařem králem ve své zemi, my jsme z Boží milost vládci na své zemi od prvopočátku, od svých prvních prapředků, své povýšení máme od Boha, jak naši prapředci, tak i my prosíme Boha, aby dal nám i našim dětem být tak navěky, jak jsme nyní vládci ve své zemi, a jak jsme nechtěli ani dříve povýšení od nikoho, nechceme je ani nyní.“*²⁴

Za výsadu moskevská knížata nepovažovala ani křesťanské vyznání západoevropských návštěvníků. Přijetí západoevropských diplomatů se příliš neodlišovalo od způsobu, jakým bylo jednáno s vyslanci pohanských nebo islámských chánů. Horsey popsal audienci tatarského poselstva na carském dvoře, která se odehrála roku 1572 po vypálení Moskvy: *„Car je přijal v celé velikosti svého postavení, tři koruny byly položeny před ním, trůnil obklopen bojary a knížaty.“*²⁵

²² Viz Djakonov, M.A., *Vlast' moskovskych gosudarej: očerki iz Istrii političeskich idej drevněj Rusi do konca XVI v.* Sankt Petěrburg, 1889, s.146-162; Djakonov, M.A., *Očerki obščestvennogo i gosudarstvennogo stroja drevnej Rusi.* Sankt-Petěrburg, 1910, s.419-420; Pippes, R., *Rusko za starého režimu*, s.81- 113.

²³ Ivan IV. napsal své oblíbené anglické panovnici Alžbětě I. rozhořčený dopis, když se dozvěděl, že *„existují lidé, kteří vládou s tebou, a nejen urození, ale dokonce obchodnická chátka.“* Viz Tolstoj, J.V., *Pervyja sorok let snošenij měždu Rossijeju i Anglijeju*, s.109.

²⁴ *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevněj Rossii s děržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich snošenij s Rimskoju imperijeju. I. (1488-1594)*, S. Petěrburg 1851, s.12.

²⁵ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

Povinností cizinců bylo hned po překročení ruských hranic vyslat do nejbližšího města posla se zprávou o příjezdu, informovat o postavení člověka, který stál v čele mise (zda jde o vyslance či posla), početnosti jeho průvodu a důvodu cesty. Poté museli čekat na odpověď, zda budou do země vpuštěni. Někdy se mohlo čekání z nejrůznějších důvodů protáhnout. Například Hans Kobenzel a Daniel von Buchau, vyslanci římského císaře Maxmiliána II., kteří měli projednat s Ivanem IV. volbu polského krále a společný boj proti osmanskému sultánovi, byli na hranicích drženi po dobu šesti týdnů. Neobvykle dlouhé otálení tehdy zkomplikovala složitá vnitropolitická situace.²⁶ Poté, co byl správce města zpraven oficiálně o příjezdu poselstva, poslal zprávu do Moskvy se žádostí o instrukce, jak má vůči němu postupovat. Vstříc poselstvu byl vyslán *pristav* (pověřenec, komisař) s tak početným doprovodem, jaký odpovídal postavení zástupce cizího státu. Podle místních zvyklostí platilo, že čím je mise důležitější, tím je vyslaný doprovod početnější. Neznalost tohoto úzu ruské diplomacie se nevyplatila například Poppelovi, který poprvé přijel na Rus pouze v doprovodu dvou průvodců, a ztratil tak hned na počátku na důvěryhodnosti. Také zdůvodnění jeho návštěvy tím, že se jedná o soukromou cestu, motivovanou touhou po poznání, bylo v zemi, kde se lidé na cestu vydávali jen ze závažných důvodů, buď kvůli obchodu, službě nebo válce, považováno za nedůvěryhodné.²⁷ Příjezd *pristava* oznámil vyčkávajícím cizincům v předstihu kurýr. Jeho úkolem bylo také předat informace kdy, kde a za jakých okolností se s ním sejdou.

První setkání cizinců s *pristavem* vždy probíhalo podle předem daných pravidel. Rusové, aby nesnížili svou důstojnost, stáli uprostřed cesty a projíždějícímu poselstvu v nejmenším neuhnuli z cesty. Kočáry cizinců tak většinou při objíždění

²⁶ Ivan IV. v té době dočasně předal vládu do rukou pokřtěného Tatara Simeona Bekbulatoviče a sám vystupoval jako pouhý kníže Ivan Moskevský.

²⁷ *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij s Rimskoju imperijeju*. I., s.5.

povozů, lidí a koní museli vyjet z cesty. V zimě se proto před jejich příjezdem odhazoval kolem okraje cesty sníh, jinak hrozilo, že diplomaté uvíznou v závěži. Před tím, než si obě strany vyměnily pozdravy, musely sestoupit z koní nebo opustit povozy. Na tomto požadavku Moskovité důsledně trvali, protože pronášet řeč jménem panovníka a vyslechnout ji, bylo možné jen ve stoje. Cokoliv jiného bylo považováno za projev neúcty. Rusové, hájíce urozenost svého vládce, nikdy nesestupovali na zem první. To bylo zpočátku často příčinou nedorozumění a ostrých výměn názorů. Západoevropané totiž čekali, že jako hostům jim bude prokázána pohostinnost a ruský pověřenec jim vykročí v ústrety jako první. Když konečně všichni stáli na pevné zemi, byl další krok na místních. *Pristav* obnažil hlavu a v dlouhém projevu vysvětloval vůdci diplomatické mise své poslání, oznámil, do jakého města pojedou a nakonec se zeptal, zda byla cesta příjemná. Potom podal cizinci ruku, ale ne dříve, než diplomat smekl. Tím byla ukončena oficiální část přivítání a cizinci a místní se společně vydali do místa určení. Když průvod projížděl kolem *pristava*, vyptával se každého cizince zvlášť na jméno, odkud pochází, kdo jsou jeho rodiče, jakou má stavovskou příslušnost, jaké ovládá jazyky, je-li příbuzný s vedoucím mise apod. Ruský doprovod s cizinci necestoval společně, ale držel se za nimi na určitou vzdálenost, aniž by je jen na okamžik ztratil z dohledu. Protože podle ruských tradic měly být veškeré potřeby cizích diplomatů po překročení hranic hrazeny panovníkem, vezl s sebou zásoby potravin a vše potřebné pro dlouhé cestování. Západoevropané nelibě nesli zákaz nakupovat cokoliv od místních nebo používat vlastní zásoby. Jakákoliv odchylka byla chápána jako urážka moskevského velkoknížete. Průvodci připravovali tábor na noc, zajišťovali jídlo a pití. Podle Herbersteina však někteří zneužívali svého postavení a nechali cizince třeba i celý den hladovět. Motivací k takovému jednání byla prý zlá vůle, nebo ještě častěji snaha vymoci si nějakou věcnou pozornost.²⁸ O množství zásob, poskytovaných

²⁸ Herberstein, s.206-207.

poselstvům během cesty a pobytu, se zmínil ve své zprávě anglický diplomat Randolph. Na Rus přicestoval roku 1568 se čtyřicetičlenným doprovodem a prostředky na zaopatření činily dva ruble na den.²⁹ S ohledem na nízké ceny potravin, o nichž se Západoevropané ve zprávách zmiňovali, to byla suma více jak dostatečná. O levných potravinách informovali již Benátčané Contarini a Barbaro. Podle Barbaro si o cenách a prodeji obilí a masa „lze udělat obrázek podle prodeje masa: neváží ho, ale prodávají odhadem, ne méně čtyři libry za marchetto. Za dukát se dostane sedmdesát slepic, ale husa stojí marchetto.“³⁰ Contarini zaznamenal, že „kraj je nevýslovně bohatý obilninami, když jsem tam žil, bylo možné dostat více deseti našich staií pšenice za jeden dukát a také odpovídající množství jiného zrna. [Rusové] prodávají obrovské množství hovězího a vepřového masa; domnívám se, že za jedno marchetto lze dostat více jak tři libry. Sto slepic prodají za dukát; za stejnou cenu čtyřicet kachen; ale husy stojí tři marchetti za kus.“³¹ Ani o století později se ceny, soudě podle svědectví Marca Foscariniho, příliš nezměnili: „Dvě slepice nebo kachny se prodávají za jakousi drobnou stříbrnou minci, která zhruba odpovídá našim čtyřem soldům.“³²

Zatímco na cestě se o potřeby průvodu starali panovníkem poslaní *pristavové*, ve městech, kde se diplomati zastavovali, tuto úlohu přebíral *naměstnik*, panovníkem stanovený místní správce či místodržící. Pro cizince nejen pořádal hostiny, ale pokud pocházeli ze spřátelené země, dělal jim i průvodce a seznamoval je s městem, případně i městskou pevností, často nechal na jejich počest pálit salvy z děl. Úlevu během cestování poskytovaly kromě měst poštovní stanice, *jamy*. Cizince bez

²⁹ Randolph (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Randolph/text.phtml?id=11700>).

³⁰ Barbaro i Kontarini, s.133-158. Libra - váhová jednotka, která měla kolem 500 gramů; marchetto - drobná benátská mince.

³¹ Barbaro i Kontarini, s.203-204 a 228. Staia (stara) - měrná jednotka používání při vážení pšenice.

³² Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>). Sold - stará drobná italská mince.

výjimky znepokojovala pomalost přesunu, způsobená především čekáním na odpověď z Moskvy. Zastávky, které putování přerušovaly, byly časté a dlouhé. Herberstein zaznamenal, že ujet dvanáct německých mil, dělicích hraniční přechod od Smolenska, trvalo čtyři dny, přičemž se třikrát nocovalo a dvakrát dokonce v otevřené krajině na sněhu.³³

Cestování obecně znepříjemňoval také špatný stav cest. Údržba byla minimální a mosty se například opravovaly, až když poselstvo dorazilo k vodnímu toku a nemohlo se dostat na druhý břeh. Soudě podle Horseyova záznamu Bowesova příjezdu však cesta nemusela být vždy svízelná: *„Sir Jerome Bowes se pomalu vydal na kupeckých lodích nahoru po řece Dvině ... Car mu poslal naproti policejního komisaře Michaila Protopopova, aby zajistil vyslanci zásoby, vozy a koně během cesty jak pro něho, tak jeho doprovod. V Jaroslavlí na něho čekal další sluha, carský štolba se dvěma nádhernými mimochodníky, pro případ, že by vyslanec chtěl jet na koni.“*³⁴

Konec cestovních strážní nastal půl míle před hlavním městem Moskvou. Tady cizincům poslové, vyslaní ze sídelního města sdělili, kde se setkají s dalšími carovými zmocněnci a jak se mají při setkání chovat. Základním požadavkem opět bylo, aby cizí diplomaté sesedli z koní nebo vystoupili z povozů jako první. Na výdrži účastníků pak záleželo, kdo jako první obnaží hlavu. Když Západoevropané pochopili význam této procedury, neobešla se podobná setkání bez ostré výměny názorů a hádek. Otázka „prvního kroku“ v podstatě snižovala význam panovníka, jehož lidé sesedli z koní nebo vystoupili z vozu či sundali pokrývky hlavy jako první, a naopak ti, kteří to udělali následně po nich význam svého vládce naopak povýšili. Pokud se cizinci vzdali bez námitek a hned požadavkům Rusů vyhověli, snižovali tím důstojnost svého

³³ Herberstein, s.206-207.

³⁴ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

vládce a dostávali se do nevýhodného postavení. Po vyřešení tohoto procedurálního přivítání se obě strany scházely uprostřed cesty, podél které byli rozestavěni členové ruského doprovodu. Oficiální rozhovor se odehrával v duchu vzájemného zdvořilostního představování. Během něho musel být uveden celý titul ruského panovníka a byly položeny obřadné dotazy o jeho zdraví. Kromě toho bylo návštěvníkům předáno sdělení o dalším pokračování cesty, místu ubytování a zaopatření, které bude misi poskytnuto. Pokud mezi cizinci bylo několik vyslanců, pověřených plnit diplomatická poslání, hovořili Rusové s každým zvlášť. Poté byli cizincům předáni osedlaní koně a dárky, které jim poslal moskevský panovník. Rozhovory se vedly vždy vestoje, s nepokrytou hlavou. Na závěr si obě strany podaly ruce a potom pokračovaly v neoficiálním hovoru. Před odjezdem znovu nastalo diplomatické soupeření, kdo si rychleji nasadí pokrývku hlavy a vyskočí do sedla nebo nastoupí do vozu. Komu se to podařilo jako prvnímu, demonstroval větší důstojnost svého pána.

Uvítací ceremoniál byl neměnný. Daniel von Buchau přijetí před Moskvou vylíčil úsporně, přesto barvitě: *„Když nás od města dělila míle, vyjelo nám naproti tři tisíce jezdců oblečených do lesklých oděvů ...Dále, sedíce v jednom voze, jsme byli odvezeni do nějakého domu před městem, u kláštera sv. Mikuláše ...Dále jsem nastoupili do vozů, s velikou slávou přijíždíme do paláce, postaveného ze dřeva za účelem přijímání vyslanců v tomto městě; před ním stáli v dlouhých řadách střelci s obrovským davem lidí“*³⁵ Podobně slavnostně probíhalo podle Horseyova svědectví také přivítání Bowese: *„Před Moskvou ho s velkou úctou očekával Ivan Sickin, který mu přijel naproti s 300 dobře vybavenými jezdci, kteří doprovázeli sira Bowse až na místo odpočinku. Carský d'jak Savelij Frolov byl poslán carem poblahopřát vyslanci k šťastnému příjezdu a přivezl mu večeri s množstvím masitých pokrmů a slíbil mu*

³⁵ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

*dobré zaopatření.*³⁶ Když se procesí koní, lidí a vozů přepravovalo přes řeku Moskvu do sídelního města, bylo okolí vždy zaplněno lidmi, oblečenými do svátečních šatů. Davy zaplňovaly i městské ulice. Během průjezdu poselstva městem byly zavřeny všechny řemeslnické dílny a obchody a na tržištích se nesmělo obchodovat. Povinností obyvatelstva bylo vítat průvod.

Cizí diplomaté nebyli ubytováni na území moskevského Kremlu, ale vždy někde v jeho blízkosti. Na tento zvyk žehral Contarini. Ubytoval se totiž u svého krajana a přítele Aristotela Fiorovantiho, který pracoval pro panovníka a bydlel proto v jeho blízkosti. Po několika dnech se však musel odstěhovat do podhradí: *„Obydlí, které mě dal Mark [posel Ivana III.], bylo malé a špatné; sotva jsem se tam vešel. Prostřednictvím téhož Marka jsem získal obydlí v domě, kde přebýval již zmíněný mistr Aristotel. Dům se nacházel v blízkém sousedství s velkoknížecím palácem a byl velmi pěkný. No za několik dní (v čem byla příčina - nechápu!) mě bylo jménem panovníka přikázáno se vystěhovat. S velkými obtížemi pro mne byl nalezen dům mimo zámek; měl dvě místnosti, z nichž v jedné jsem se ubytoval sám a v druhé moje služebnictvo. Tam jsem setrval až do odjezdu.*³⁷ Possevino popsal obydlí, v němž byli ubytováni diplomaté v Moskvě v 16. století jako prostorné a velmi pečlivě ohrazené od okolního světa: *„Diplomatům, bez ohledu na jejich postavení, se ve městě Moskvě dává k dispozici rozlehlé stavení, ze všech stran obehnané tak vysokou ohradou, že odtud nejsou vidět ani domy, ani nelze s někým hovořit, ani vyvést napojit koně (jak se to přihodilo našim kočím).”*³⁸

Poskytnuté přístřeší nemělo většinou žádné vybavení. Západoevropané postrádali především nábytek. Když se Herberstein při své návštěvě domáhal alespoň postelí, sdělili mu lidé, pověřeni péčí o poselstvo, že není zvykem je

³⁶ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

³⁷ Barbaro i Kontarini, s.203 a 227.

³⁸ Possevino, s.25.

vyslancům poskytovat. Na druhé straně se pověření úředníci chodili Herbersteina každý den ptát, zda má všeho dostatek a ničím nestrádá. Soudě podle popisu typického ruského domu, zaznamenaného Adamsem, však stížnosti na absenci nábytku nebyly podle zdejších obyčejů nejspíše na místě: „*Dům v Moskovii staví z jedlových klád. ... V místnostech připevňují široké lavice, na kterých obyčejní spí, postele se tu nepoužívají.*“³⁹ O tom, že otázka postelí se cizincům jevila jako palčivý problém svědčí Tubervilleovo veršované postesknutí, že pán domu nerozestele hostu lůžko, ale hodí mu medvědí kůži a pod hlavu si každý musí dát vlastní sedlo.⁴⁰ Básník se velmi podivoval, že v zemi tak bohaté na ptactvo, nenapadlo ještě nikoho použít jeho peří na péřového polštáře a přikrývky.

Zásobování cizinců měl na starosti vybraný sekretář z Posolského prikazu, *d'jak*. Každý den přivážel poselstvu určené množství masa, chleba, soli, pepře, ovsu a sena pro koně a palivového dříví, protože v domě se „*od rána topí v peci, takže teplotu je možné zvětšit i zmenšit.*“⁴¹ Nákupy potravin u místních ani v Moskvě povoleny nebyly. Rusové pečlivě rozlišovali postavení diplomatů a s cizinci jednali podle jejich služebního postavení. Vyslancům se dostávalo mnohem lepšího zacházení než obyčejným poslům nebo kurům. Záleželo samozřejmě také na tom, z jaké země cizinec přijel. Po dvou či třech dnech moskevského pobytu mohli cizinci očekávat od úředníků, kteří je měli na starost, dotaz jaké jim dají dárky. Papežského legáta Possevina jejich neodbytnost natolik vyváděla z míry, že ve své zprávě doporučil nic jim nedávat nebo obdarování přislíbit jen v případě dobrého zacházení. Jako vhodný dárek uvedl částku dvaceti pěti až třiceti zlatých.⁴² Herberstein, Ulfeldt, Buchau a Possevino shodně uvedli, že je třeba počítat i s nutností obdarovat *pristavy*, kteří

³⁹ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

⁴⁰ Tuberville (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frametext.htm>).

⁴¹ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

⁴² Possevino, s.75.

po ukončení mise doprovázejí poselstvo na hranice ruského státu. V podstatě si však všichni cizinci, pobývající v Moskvě ve druhé polovině 15. a v 16. století, tak či onak stěžovali na špatné zacházení, nejrůznější ústrky, obstrukce a potměšilsti se strany přidělených úředníků. Nebyl to jen neustálý dozor, pod kterým se nacházeli a jenž jim ztrpčoval život a dělal z nich nedobrovolné zajatce, ale i dotěrnost, s jakou od nich úředníci požadovali dárky.

Dům, kde byli ubytováni, směli cizinci alespoň zpočátku opouštět jen v doprovodu průvodce, který fungoval zároveň jako jejich ochránce a taky dozorce. Situace se změnila k lepšímu až po první audienci u panovníka. Strážci pak jakoby zázrakem ztráceli o cizince zájem a ti se mohli volně pohybovat po městě i bez úředního doprovodu. Pozornost věnovaná lidem, kteří za nimi přicházeli, však nepolevovala. Strážce sice nikomu příchod nezakazovali, ale příchozí důkladně vyslychali. Přísný zákaz vstupu platil bez výjimky pro dámské návštěvy. Krajany nemohly navštívit ani manželky cizinců, pracujících pro ruského panovníka. Na audienci u panovníka však museli cizinci čekat, a to někdy velmi dlouhou dobu. Také toto čekání bylo součástí ruského ceremoniálního způsobu vyjádření výjimečného postavení moskevských knížat. Doba, po kterou museli diplomaté čekat na přijetí, byla různě dlouhá. Odvíjela se jak od vnitropolitické situace moskevského státu, tak od charakteru styků se zeměmi, z nichž přijížděli, a v neposlední řadě byla ovlivněna také osobními vztahy. Chancellor čekal například na audienci dvanáct dní: *„Když uplynulo dvanáct dní od mého příjezdu [do Moskvy], tajemník, zabývající se agendou cizinců, poslal pro mne a oznámil mi, že veliký kníže si přeje abych se dostavil k jeho výsosti s listinami mého panovníka.“*⁴³ Bowes byl ovšem přijat Ivanem IV. již za dva dny po příjezdu do hlavního města.

Když bylo určeno datum audience, navštívili *pristavové* v předvečer setkání několikrát diplomaty v jejich obydlí se žádostí, aby se dobře připravili na

⁴³ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.57.

nadcházející událost. Druhý den přišli brzo ráno v drahých, brokátových oděvech. Předali zprávu o příjezdu bojarů, jejichž úkolem bylo dopravit cizince do kremelského paláce. Když bojaři přijeli, sesedli a čekali, dokud diplomaté nevyšli z domu. Přitom se snažili, aby jim cizinci museli jít pokud možná co největší vzdálenost naproti. Smyslem bylo opět prokázat nadřazenost ruského panovníka vůči cizím vládcům. Když cizinci nasedli na panovníkem poslané koně nebo se usadili v kočárech, vydal se průvod v doprovodu dvořanů ulicemi, zaplněnými Moskvany, oblečenými do nejlepších svátečních šatů, a lemovanými řadami střelců, do Kremlu. Horsey malebnou podívanou popisoval v souvislosti s líčením Bowesovy mise: *„Toho dne se ulice zaplnily lidmi a tisíc střelců v červených, žlutých a modrých oděvech, seřazených do řady svými veliteli na koních s blýskajícími se střelnými zbraněmi v rukou, bylo rozestavěno po celé cestě od jeho dveří až k paláci.“*⁴⁴ Lidé byli i v oknech a na střeších domů. Cizince si prohlíželi, vítali je, nebo haněli. Záleželo na vztahu ruského panovníka k poselstvu a na pokynech, které z Kremlu dostali. Lid zaplňoval i kremelské prostory. Podle Possevina jenom na kremelském náměstí čekalo při jeho příjezdu kolem pěti tisíc lidí. Aby poselstvo získalo co nejlepší dojem o bohatství a dostatku v zemi, byly vítajícím často rozdávány drahé šaty z panovníkovy pokladnice. Po skončení ceremoniálu je ovšem vraceli nazpět. Cesta diplomatů od domu, kde byli ubytováni, k panovníkovu paláci mohla trvat relativně krátce nebo naopak se protáhla na několik hodin. Diplomaté měli vejít do sálu, kde je moskevský velkokníže přijímal, v okamžiku, kdy usedal na trůn. Průvodci tak pohyb průvodu zpomalovali nebo zrychlovali podle připravenosti panovníka.

V Kremlu cizincům vycházeli v ústretu nákladně oblečení úředníci a dvořané, jejichž úkolem bylo doprovodit je do paláce. Před tím než byli diplomaté uvedeni k panovníkovi, setkali se ještě s rádci, kteří je předali vyšším úředníkům. Při vstupu do panovníckých komnat se jich ujímali bojaři, kteří je uvedli k vládci. Cesta vedla

⁴⁴ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

místnostmi, v nichž bylo opět plno knížat, bojarů a dvořanů. Většinu cizinců zaujali svým vzhledem starci s dlouhými bílými vousy, kteří stáli a seděli u stěn. Byli to významní obchodníci. Všichni, koho Západoevropané viděli v paláci, byli oblečeni v šatech z brokátu a na hlavách měli vysoké čapky. Herbersteina zarazila skutečnost, že nikdo z přítomných nás „*při našem příchodu nepozdravili a i přátelsky naklonění známí, když jsme se uklonili a promluvili na ně, zůstali bez hnutí a nijak nám neodpověděli, jako by naše pozdravy nevnímali a vůbec nás neznali.*“⁴⁵ Poté co diplomaté vešli do sálu, ve kterém trůnil panovník, povstali z lavic umístěných kolem stěn za naprostého ticha bojaři a sundali z hlav čapky. Zticha byli během celé audience a jen pozorně sledovali každé panovnicko hnutí. Moskevský panovník seděl na trůnu, umístěném na vyvýšeném místě. Zprava od trůnu byl na stěně zavěšen obraz Spasitele a nad panovnickovou hlavou ikona se zobrazením Bohorodičky. Trůn nebyl jako v západoevropských zemích umístěn uprostřed sálu, ale mezi dvěma okny v rohu. Napravo od trůnu bylo na stříbrném tepaném podstavci umístěno vladařské jablko z masivního zlata. Ze stran trůnu stáli čtyři panovníkovi tělesní strážci, oděni v bílém šatu. Panovník byl oblečen do šatu sahajícího až na zem. Byl prostovlasý, ale v ruce držel žezlo. Vedle na lavici bylo stříbrné umyvadlo a ručník, ve kterém si veliký kníže Vasilij III. podle Herbersteinova svědectví myl ruce ihned poté, co propustil katolické vyslance z audience.⁴⁶ Vyslanec byl panovníkovi představen okamžitě, jakmile vešel do sálu. Předal mu průvodní listy, dokumenty a dopisy. Když vyslanec pronesl jméno svého panovníka, ruský vládce vstal z trůnu a sestoupil o jeden schod. Po skončení zdravice se ptal na zdraví svého bratra, panovníka, který misi do Moskvy vypravil, a zatímco vyslanec odpovídal na otázky, posadil se znovu na trůn. Na vyzvání *d'jaka* vyslanec políbil panovnickovu ruku a ten se ho zeptal ještě, jaká byla cesta do Moskvy. Po skončení této části ceremoniálu, se vyslanec uklonil

⁴⁵ Herberstein, s.212-213.

⁴⁶ Herberstein, s.213.

nejdříve carovi a poté knížatům a bojarům a posadil se na lavici, postavenou naproti trůnu. Poté líbali panovnickovu ruku postupně všichni členové poselstva.

Podle Herbersteina bylo zvykem, aby vyslanec a každý člen poselstva, přinesl panovníkovi dárky, které se zapisovaly do speciálně za tímto účelem vedené knihy s hlasitým uvedením jména dárce a popisem příslušné věci. Když byl Herberstein dotazován, jaký přinesl dar, odpověděl, že „u nás to není zvykem.“⁴⁷ Později západoevropští diplomaté ruskému panovníkovi dary běžně přiváželi. Horsey například o darech, přivezených Bowesem pro Ivana IV. zaznamenal: Bowes „šel pěšky v doprovodu svých sluhů, oblečených do livrejí ze sametu, dobře strížených. Každý sluha nesl jeden z darů, většinu tvořily mísy. ... Průchody, schody a sály, kudy vedli Bowese, byli zaplněny kupci a dvořany ve zlatých oděvech. Do sálu, v němž trůnil car, nejdříve vešli sluhové vyslance s dárky a postavili se k jedné straně.“⁴⁸

Vyslanci se také nikdy nevraceli bez darů pro svého panovníka. Veliká moskevská knížata obdarovávala před odjezdem diplomaty i jejich doprovod. Dary byly předávány po poslední audienci. Západoevropané dostávali většinou kožišiny, vyslanci východních panovníků látky, většinou hedvábné, oděvy, čepice, kožené boty, jezdecké potřeby. Herberstein při své druhé misi dostal například darem sobolí kožich, osmdesát sobolích, tři sta hranostajích a tisíc pět set veverčích kožek.

Velmi barvitě popsal svou první audienci u Ivana Hrozného roku 1554 v trůním sále moskevského Kremlu Chancellor: „Když veliký kníže zaujal své místo, tlumočnick ke mně přišel do předpokojů, kde sedělo sto a více dvořanů, všichni v přepychových zlatých úborech; odtud jsem prošel do komnaty, kde zasedá rada a kde seděl sám veliký kníže se svým panstvem, jenž tvořilo velkolepou družinu. Seděli na vyvýšeném místě kolem stěn komnaty, ale nejvýše trůnil veliký kníže na pozlaceném trůně

⁴⁷ Herberstein, s.215.

⁴⁸ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

v dlouhém šatu, pošítem listovým zlatem, s carskou korunou na hlavě a s žezlem ze zlata a křišťálu v pravé ruce; druhou rukou se opíral o područku křesla. Kancléř [Ivan Michajlovič Viskovatyj - poznámka V.V.] a tajemník stáli před velikým knížetem. Když jsem se uklonil a předal listiny, pozdravil mne a zeptal se na zdraví krále, mého pána. Odpověděl jsem, že když jsem odjížděl ode dvora, těšil se král dobrému zdraví a že jsem přesvědčen, že i nyní je zdráv. Poté mne car pozval na oběd. Mé poselství kancléř předal jeho milosti s obnaženou hlavou (do té chvíle měli všichni čapky). Když car dostal listiny, řekli mi, abych se vzdálil; bylo mi řečeno, že sám nemohu oslovovat velikého knížete, ale pouze odpovídat, pokud se mnou hovoří.⁴⁹ Podobně své první setkání s Ivanem IV. vylíčil také o něco později Jenkinson: „Na Boží hod vánoční jsem byl carem přijat a políbil jsem mu ruku. Seděl na vyvýšeném místě na červeném trůnu, na hlavě bohatě zdobenou korunu a zlaté žezlo v ruce; byl oděn v zlatý šat, zdobený drahokamy. Ve vzdálenosti asi dvou yardů od něho seděl jeho bratr a vedle něho - chlapec asi dvanáctiletý, následník kazaňského cara, poraženého ruským carem asi před osmi lety. Kromě toho seděli kolem cara jeho velmožové, bohatě odění zlatem a drahokamy. Když jsem se před carem poklonil, sám mne oslovil jménem a pozval na oběd. Poté jsem se vrátil do svého příbytku, kde jsem setrval do oběda, který se konal v šest hodin při svíčkách.“⁵⁰ Po skončení audience byl vyslanec odveden do jiné komnaty a tam s ním lidé, vybraní panovníkem, probrali jednotlivé body jeho mise.⁵¹

Dochované zprávy o konkrétním jednávání se s ohledem na citlivost projednávaných témat podrobnějším údajům vyhýbají. Chancellor se například omezil na lakonické: „Tak tedy, odešel jsem do komnaty tajemníka, kde jsem zůstal

⁴⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.57.

⁵⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.76-77.

⁵¹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.77.

*dvě hodiny.*⁵² Diplomatická jednání byla velmi zdlouhavá a Západoevropany, zvyklé na rychlejší a přímější postup, velmi vyčerpávala. Possevino si stěžoval, že to, co se mohlo vyřídit za hodinu, trvalo čtyři hodiny.⁵³ Pověření úředníci předávali vyslancovy návrhy panovníkovi, který na ně opět jejich prostřednictvím odpovídal. Každá nová vyslancova žádost, návrh nebo protinávrh musely být předloženy písemně a pro panovníkovu potřebu se překládaly. Časový odstup mezi předáním návrhu a tlumočenou odpovědí tak tvořil často několik dní nebo i několik týdnů. Diplomaté si hořce stěžovali nejen na těžkopádnost a délku jednání, ale i na chování svých ruských partnerů, kteří snadno slibovali a bez známky studu sliby následně porušovali, lhali a pokud byli přistiženi při lži, přešli celou záležitost úšklebkem. Západoevropané se během vyjednávání záhy poučili, že na ruském dvoře nestačí jen poznat, kdo nemluví pravdu, ale také vědět, proč tak činí a co tím sleduje.

Po skončení audience a úvodních rozhovorů se vyslanci zúčastnili slavnostního oběda.⁵⁴ Oficiální pozvání na hostinu vždy vyslovil panovník před ukončením audience. Do místnosti, v níž se stolovalo, byli Západoevropané uváděni, když už byli všichni usazeni na svých místech. Při jejich příchodu všichni zúčastnění vstali a vzájemně si vyměnili s příchozími úklony. Vyslanec si s doprovodem sedl na panovníkem mu vykázané místo. Západoevropané byli oslněni bohatstvím a okázalým přepychem moskevského dvora, nádhernými úbory hostitele a jeho dvořanů, množstvím zlatého a stříbrného nádobí. Panovník byl podle zpráv cizinců při obědě většinou oblečen v bílém šatu. Seděl za stolem na vyvýšeném místě. V jeho blízkosti stolovali jeho bratři nebo nejstarší synové, o něco dále byla usazena urozená knížata a bojaři a nakonec u stolů, rozestavěných u stěn, seděli ostatní hosté. Stůl vyslance byl umístěn přímo proti panovníkovu stolu. Stoly pokrývaly malé ubrusy. Na nich byly

⁵² *Anglijskije putěšestvenniki*, s.57

⁵³ *Possevino*, s.25.

⁵⁴ Více viz Zabelin, I.Je., *Domašnij byt ruskich carej v XVI i XVII stoletijach*. I/II, Moskva, 2000, s. 348-428.

rozestavěny octovnice, slánky a pepřenky, vždy jedna na čtyři osoby, a velké množství nejrůznějšího drahocenného nádobí. Na rozdíl od západoevropských zvyklostí chyběly ubrousky a bylo tu jen málo nožů, vidliček a talířů. Daniel von Buchau s hořkým humorem vzpomínal, jak na slavnostním obědě u cara nedostal nůž ani talíř a jen s obtížemi si vyprosil nůž u souseda a potom se o něj musel dělit se svým druhem.⁵⁵ Podle Tubervilla ale bylo na Rusi běžně zvykem, že urození nosili u pasu vždy vlastní dřevěnou lžici a „řeznický“ nůž.⁵⁶

Velkou pozornost ruskému stolování věnoval Chancellor: *„Načež pro mne přišli a vedli mě do jiného sálu, nazývaného Zlatý. Proč mu tak říkají ale nevím, viděl jsem mnoho lepších než tento. Takže jsem vešel do sálu, který není nijak velký a mnohem menší než sály anglického královského veličenstva. Na stole byl ubrus; na jeho konci seděl maršálek s nevelkým žezlem v ruce; stůl byl prostřen zlatým nádobím; na druhé straně sálu stál příborník s nádobím. Odtud jsem šel do jídelny, kde sám velký kníže seděl už ne ve slavnostním úboru, ale ve stříbrném šatu s carskou korunou na hlavě. Trůnil v křesle, umístěném dosti vysoko; vedle něho už nikdo neseseděl; všichni měli mezi sebou určitou vzdálenost. Dlouhé stoly byly prostřeny kolem místnosti; u nich ti, které veliký kníže pozval na oběd; všichni byli v bílém. Místa, na nichž stály stoly, byla nad podlahou sálu vyvýšen asi o dva stupně. Uprostřed sálu stál stůl nebo příborník na nádobí; byl plný zlatých pohárů, mezi nimiž byly postaveny čtyři kouzelné džbány či sklenice, jak jim tu říkají. Myslím, že byly vysoké jeden a půl yardu. U příborníku stáli dva šlechtici s ubrousky přes rameno; každý držel v rukou zlatou číši, zdobenou perlami a drahokamy; byly to osobní poháry velikého knížete, když měl chuť, vypil je jedním dechem. Co se týká lahůdek, podávaných velikému*

⁵⁵ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

⁵⁶ Tuberville (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frametext.htm>).

knížeti, tak přicházely na stůl bez jakéhokoliv řádu, ale jídelníček byl přebohatý: vše se servírovalo na zlatě, nejen jemu, ale všem, a talíře byly solidní.“⁵⁷

Podobné je líčení Jenkisona, který zachytil i architekturu jídelny: „Car obědval ve velkém překrásném sále, uprostřed kterého stál čtvercový sloup, velmi pěkně zhotovený, kolem něho byla prostřena řada stolů, ale sám car seděl na nejvyšším místě sálu; u jeho stolu seděli jeho bratr, syn jeho strýce, metropolita, mladý kazaňský car a několik velmožů; všichni seděli na jedné straně stolu. Zde byli i různí vyslanci a jiní cizinci, křesťané i pohané, v nejrůznějších oděvech, dohromady v sále obědvalo do šedesáti osob, nepočítaje dva tisíce Tatarů - vojáků, kteří se dostavili složit caru hold a byli určeni, aby mu sloužili ve válce s Livonci, ale Tataři obědvali v jiných sálech. Seděl jsem přímo naproti carovi za malinkým stolečkem, aniž by v mé blízkosti byli jiní cizinci. Když jsem byl takto usazen, dostal jsem z carových rukou několik pohárů vína a medu a několik podnosů s masem, které mi přinášel nějaký kníže. Všechno nádobí na mém stole bylo ze zlata a stříbra; stejné nádobí bylo i na ostatních stolech: poháry byly zlaté, zdobené drahokamy, nejméně za čtyřicet liber šterlinků každý, a to nepočítám cenu stříbra, prostřeného na tabulích. Tady stál i příborník s velice početným a pěkným stříbrem, které se nepoužívalo. Mezi ostatními byla zlatá nádoba v délce dvou yardů, s věžičkami a dračími hlavami, kovotepecké práce; hned vedle stály zlaté a stříbrné soudečky se zámečky na zátkách, velmi dovedně vyrobené. Cara a celý sál obsluhovala knížata a když oběd skončil, car mne oslovil jménem a dal mě přiměřený pohár vína, načež jsem se odebral domů. Povšimněte si, že když pije car, tak se všichni přítomní postaví, a on pokaždé, když pije nebo ochutná nějaký pokrm, se pokřičuje.“⁵⁸

⁵⁷ Anglijskije putěšestvenniki, s.57-58.

⁵⁸ Anglijskije putěšestvenniki, s.77. Viz Zabelin, I.Je., Istorija goroda Moskvy. I., Moskva, 1995, s.149.

Nezvyklým zážitkem pro Západoevropany bylo obřadné rozdělávání, které prováděl sám moskevský car. Hosty nejdříve na uvítanou podělil krajíci chleba a poté jim posílal kousky masa a číše s nejrůznějšími alkoholickými nápoji. Pokaždé oznamoval jméno obdarovaného hosta. Ten vždy povstal, klaněl se a děkoval. Spolu s ním vstávali na znamení úcty všichni zúčastnění. Podle Cancellora *„před tím, než byly podávány pokrmy, poslal veliký kníže každému velký krajíc chleba, přičemž služebník jmenoval každého, komu byl určen, hlasitě jménem a pronášel slova: ›Ivan Vasiljevič, car ruský a veliký kníže moskevský, odměňuje tě chlebem! Při těchto slovech museli všichni povstat a stát, dokud se pronášela zdravice. Jako posledního dal chléb maršálkovi.“*⁵⁹

Z pokrmů si cizinci zapamatovali pečené labutě, které se jedly pokapané octem, osolené a opepřené. Cancellor si pochvaloval, že labutě byly naporcovány: *„Tehdy přinášejí carské pohoštění z labutí, naporcovaných na kousky; každou labuť na samostatném podnosu. Veliký kníže je posílá stejně jako chléb a sloužící pronáší stejná slova jako před tím.“* K masu se přikusovaly okurky a švestky, nakládané ve slaném láku, nebo se jedla hustá smetana. Podle Daniela von Buchaua se slané švestky přikusovaly na Rusi k pečenému a smaženému masu jako se na jiných západoevropských dvorech používaly citróny. Buchau shledal, že i když ruská kuchyně používá nadbytek česneku a cibule, jsou pokrmy lahodné.⁶⁰ O jiných pochoutkách se dochované prameny nezmiňují. Cizinci se shodli, že pokrmy přicházely na tabuli bez ladu a skladu, jeden za druhým. Kvůli tomu se je podle Cancellora nebylo možné zapamatovat: *„Jak jsem již řekl, jídla se podávají bez předem stanoveného pořádku, ale podnos za podnosem. Poté veliký kníže posílá nápoje se stejnými slovy, které byly již uvedeny.“*⁶¹

⁵⁹ Anglijskije putěšestvenniki, s.58.

⁶⁰ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

⁶¹ Anglijskije putěšestvenniki, s.58-59.

Diplomaté si při hostině všímali jak oblečení panovníka, tak toho, do čeho se odíval, obsluhující personál. Chancellor napsal, že „*posluhující dvořané byli všichni oblečeni do zlatých šatů a posluhovali carovi s čapkami na hlavách. Před obědem velký kníže vyměnil korunu a během oběda měnil koruny ještě dvakrát, takže jsem na jeho hlavě viděl postupně tři koruny.*“⁶² U stolování se kromě zdravic nemluvílo. Herberstein se pouze zmínil, že se ho při obědu veliký kníže Vasilij III. zeptal, zda se někdy holil, a když dostal kladnou odpověď, tak poznamenal, že je to i ruským zvykem. Herberstein poznamenal v této souvislosti, že Vasilij III. si skutečně kvůli své druhé manželce oholil vousy.⁶³ Ke konci hostiny býval vyslanec vyzván, aby přistoupil k panovníkovi, a ten ho vyznamenal velkým pohárem alkoholického nápoje, nejčastěji medoviny, který musel vypít do dna. Pohár poté vyslanci většinou daroval.

Stolování jako všechno v této východní zemi, bylo časově náročné. Trvalo minimálně tři až čtyři hodiny a někdy se protáhlo do hluboké noci. Chancellor se ze své první oficiální hostiny vrátil domů až v jednu hodinu po půlnoci. Car nikdy nepropouštěl hosty, aniž by nahlas nepronesl jejich jméno a neujistil je o své přízni. Chancellor, který se musel po celý život spoléhat na svou paměť, ocenil carovu schopnost zapamatovat si velký počet jmen a spojit je s konkrétními tvářemi početného dvořanstva.

Průběh audiencí, poskytovaných v jiných prostorách než v moskevském Kremlu, se nelišil. Ivan IV. přijal například Hanse Kobenzela a Daniela von Buchau v Možajsku. Také zde vyslanci žasli nad bohatstvím ruského panovnického dvora. Kobenzel ve zprávě do Vídně uvedl, že sice už navštívil dvory panovníků Španělska, Francie, Uher a Čech a pobýval u toskánského velkovévody, ale tolik bohatství jako v Možajsku jakživ nespatriil.⁶⁴ Ivan IV. přijal posly vlídně. Vyslance nechal nejdříve

⁶² *Anglijski je putěšestvenniki*, s.58-59.

⁶³ *Herberstein*, s.218.

⁶⁴ *Kobenzel* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>).

procházet rozlehlými komnatami, které je překvapily přepychovým zařízením. Na audienci byl car oblečen ve zlatém rouchu a na hlavě měl zlatou korunu. Císařští vyslanci pozorně zaznamenali zvyky při stolování. Až na drobnosti se jejich informace neliší od pojednání jiných cizinců. Car seděl při hostině za vysokým stolem s carevičem po boku a kousek od nich u téhož stolu seděli nejvýše urození šlechtici. Ivan si obvykle nechal ukázat maso a drůbež ještě nenaporcované. Pokrmy byly přinášeny na mísách a mladí šlechtici je carovi nejen ukazovali, ale zároveň čekali na jeho schválení a pokyn. Jedním z chodů byly také labutě. Když je Ivan IV. schválil, byly ptáci odneseni zpět do kuchyně, kde je měli kuchaři nakrájet a panovník zatím nabízel hostům chléb. Vyslanci dostali bochník se slovy „*car a veliký kníže vám věnuje tento bochník.*“⁶⁵ Porce labutí se posléze podávaly v menších miskách, obložené cibulí. Nejprve dostal jídlo car, po něm šlechtici a pak vyslanci, kteří mu vestoje poděkovali. Večeře se protáhla do noci a vyslanci vždy při novém chodu vstávali a vestoje děkovali panovníkovi, který seděl s lokty na stole a zálibně pozoroval nosiče pokrmů. Hostinu doprovázel bezpočet přípitků. Car připíjel synovi, dvořanům a vyslancům, kteří si všimli, že Ivan IV. má ochutnavače, který celou dobu stál za ním. Víno nebo medovinu sluhové nejdříve nalili do Ivanovy číše a potom ochutnavači. Car se napil teprve poté, když ochutnavač nápoj bez újmy okusil. Nepříjemný byl pro vyslance zvyk hodovníků trhat kousky masa z velkých kusů pečení, naskládáných na mísách. Zbytky se házely nazpátek. Způsoby stolování byly nechutné, ale jídlo bylo přes nadbytek česneku velmi dobré. Na závěr hostiny obdaroval car oblíbené dvořany nakládanou švestkou. Podobně jako car se chovali i ostatní šlechtici. Svým oblíbencům dávali posílat jídlo ze svého stolu.

Na audienci, pořádané mimo hlavní město, byl přijat také dánský vyslanec Jacob Ulfeldt, který ruského panovníka zastihl v srpnu 1578 v Alexandrovské slobodě. Dánský diplomat byl výjimečně nadaným pozorovatelem a jeho zpráva poskytuje unikátní svědectví o místě pobytu. Dánské poselstvo, čítající na sto šest

⁶⁵ Kobenzel (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>).

osob, nechal Ivan IV. ubytovat mimo Alexandrovskou slobodu. Cestu od jejich příbytku k carskému paláci střežilo dva tisíce ozbrojených střelců. Podobně jako další vyslanci u ruského dvora vylíčil Ulfeldt, že car při audienci seděl na vyvýšeném místě na trůnu. Střežili ho mladíci, odění v bělostném hedvábí. Nejvyšší státní hodnostáři nosili dlouhé zlaté oděvy. S Ivanem IV. vyslance přijímal též následník trůnu, carevič Ivan. Car byl oblečen do šatu ze žlutého sametu zdobeného drahokamy a zlatem protkaným límcem. Na hlavě měl zlatou korunu zakončenou nahoře jakousi sametovou čapkou, na níž jiskřily drahokamy. Prsty panovníka zdobily skvostné prsteny. Carevič měl oblečení z rudého sametu, též pošitým drahokamy. Při audienci car i carevič podali Ulfeldtovi a poté i ostatním dvořanům ruku. Poselstvo bylo pozváno na hostinu, na kterou Ivan IV. přišel v prostém šatu z tmavého hedvábí a malé červené soukenné čapce, zdobené drahokamy. Carevič měl čapku bílou. Během hostiny car podle svého zvyku obdarovával dvořany, posly a šlechtice jídlem. Ulfeldt spočítal, že během večera se to stalo celkem pětadesátkrát. Víno si car nechával nalévat ze zlaté číše do sklenice, kterou poté, co nápoj ochutnal, poslal Ulfeldtovi. Během hostiny car poslovi daroval ještě medovinu ve stříbrném poháru. Na stolech se postupně nahromadilo tolik talířů a sklenic, že už nebylo kam co postavit. Ulfeldt, ve shodě s ostatními Západoevropany konstatoval, že ruské způsoby při stolování mají podle evropských měřítek daleko k dokonalosti.⁶⁶ Nezvyklé chování za stolem ho však nezaskočilo, protože v Novgorodu získal zkušenost s mravy tamějších bojarů, kteří polévku konzumovali za pomoci prstů „*jak mají ve zvyku děti nebo žebráci, krmící se na zápraží*“.⁶⁷ Při další audienci Ulfeldta zaujal panovníkův oděv ze zeleného sametu.

Smlouva, na níž se obě strany po složitých jednáních dohodly, byla carem schválena až poté, co ji vyslanec na Ivanovu žádost přečetl nahlas. Při čtení měl

⁶⁶ Ulfeldt, s.322-324.

⁶⁷ Ulfeldt, s.303.

podle Ulfeldtova svědectví car korunu, celý byl ozdoben spoustou drahokamů a říšské jablko, které bylo „veliké jako hlava chlapce a na všech stranách ... pokryté drahokamy.“⁶⁸ Ivan IV. je občas odkládal do zlacené schránky, která ležela vedle něho. Samostatná schránka byla na korunu. Během čtení smlouvy se car okatě bavil s některými šlechtici a ukazoval jim své prsteny, zlatou pochvu a zlatý pásek, který nosil pod svrchním oděvem. Když byla smlouva přečtena a car s ní vyslovil svůj souhlas, sám slavnostně vložil dva její exempláře do pouzdra společně s křížem. Ivan IV. pouzdro políbil a odpřísáhl, že bude ujednání dodržovat. Od Ulfeldta pak požadoval, aby položil ruce na evangelium sv. Jana, políbil bibli a jménem dánského krále přísahal, že bude smlouvu plnit. Po skončení obřadu počastoval každého z Dánů třemi sklenicemi medoviny a s pozdravem pro dánského krále je propustil.⁶⁹

S popisem oslnivých audiencí a hostin kontrastuje přijetí papežského legáta Possevina, který dorazil do Alexandrovské slobody po tragické smrti careviče Ivana v roce 1581 a zastihl jeho otce a s ním celý dvůr ponořené v hlubokém smutku. „Dvůr, kdysi tak skvělý“, napsal později, „se podobal příbytku mnichů, jejichž černé hábity svědčily o carově mrzuté náladě.“⁷⁰

Ceremoniál carských audiencí a hostin se v zásadě nezměnily ani po smrti Ivana IV. Podle Heysse, pobývajícího na Rusi společně s Varkočovým poselstvem od července do prosince roku 1593, bylo jejich cílem ohromit cizince velkolepostí a oslnit bohatstvím: „Když jsme jeli do Kremlu, všude se tísnil několikatisícový dav, s údivem si prohlízející náš průvod. V samotném Kremlu a před ním bylo rozmístěno na čtyři tisíce moskevských střelců s dlouhými puškami; pro větší slávu našeho příjezdu tam ve všech kostelech zvonili na velké zvony. Když jsme v Kremlu sesedli z koní, přijalo nás několik urozených velkoknížecích bojarů, oblečených do zlatého

⁶⁸ Ulfeldt, s.328.

⁶⁹ Ulfeldt, s.330-331.

⁷⁰ Possevino, s.51.

brokátu, a odvedli nás do paláce velkého knížete. Na schodišti, před velkoknížecími komnatami, byly vystaveny na polštářích dárky od císaře a dalších osob, aby je takto nesli k velkému knížeti. Když to bylo provedeno, vedli nás jakýmsi sálem, kde seděli velkoknížecí bojaři, všichni v nádherných oděvech ze zlatého brokátu. Další místnost, do které nás přivedli, byla palácová komnata velkého knížete, ve které přijímal představující se vyslance; na stěnách a podlahách byly zdobené koberce. Kolem seděli jen urození bojaři ve zlatých oděvech. Na trůně, k němuž vedly tři schody a jenž byl odshora až dolů zdobený zlatem, perlami a drahokamy, trůnil veliký kníže v carském hávu; na hlavě měl imperátorskou korunu s diamanty, velmi velkými; v ruce držel zlaté žezlo, také s drahokamy; byl oděn do červeného sametového kabátce, hustě positého velkými perlami; na krku měl zavěšeno několik drahokamů, zasazených ve zlatě a umístěných do tvaru řetězu či náhrdelníku. Na palci a ukazováku levé ruky měl velké zlaté prsteny se smaragdem.⁷¹ Po audienci, jak Heyss zaznamenal, se „obědvalo ... v sále velkého knížete ... u stěn byly postaveny kolem dokola dlouhé stoly, vyrobené se třemi vysokými poličkami, tak jak se to dělá u misníků; všechno to bylo zastavěno nespočetným množstvím stříbrných a zlatých pohárů, ani se to popsat nedá, a v Německu by tomu asi ani neuvěřili. Na nízkých poličkách bylo rozestavěno bezpočet velkých mis a kalichů z ryzího zlata, také stříbrný lev v životní velikosti, několik stříbrných bratin a číší takové velikosti, že by je jeden neuzvedl, natož mohl používat jako nádobu na pití; všechno to bylo vystaveno, abychom viděli velké poklady a bohatství. Vůbec bylo všeho více jak dostatek, až na talíře, protože Moskovité ani veliký kníže je vůbec nepoužívají.“⁷²

Ukončení oficiální hostiny neznamenovalo pro diplomaty skončení oficiálních povinností. Poté co car diplomaty propustil, je stejní dvořané, kteří je přivedli na audienci, doprovodili zpět do přiděleného domu. Tady se k jejich malé radosti

⁷¹ Heyss, s.17.

⁷² Heyss, s.18. Bratina byla velká nádoba, z níž se při hostinách nabíralo menší nádobou víno nebo pivo.

pokračovalo v pití alkoholu, přineseného z panovnického paláce. Herberstein s nechtí vzpomínal, jak se z takového vynuceného popíjení nedalo vyvléknout, protože Rusové byli v pití pravými mistry a připíjeli nejdříve na panovníkovo zdraví a potom postupně na zdraví všech členů jeho rodiny a také na zdraví vyslancova panovníka a jeho příbuzných. Jediným způsobem, jak se návštěvníků zbavit, bylo předstírat silnou opilost nebo spánek.⁷³ Ruský zvyk tohoto nočního popíjení byl motivován snahou dozvědět se od opilého cizince věci, které by střízlivý neprozradil. Zachovalo se ruské lidové přísloví, které obsahuje výraz *poit' posla* - napájet vyslance.

Ve zprávách Západoevropanů byl velký prostor věnován líčení oficiálních ceremoniálů, audiencí a hostin z ryze praktických důvodů. Cizinci pochopili, že diplomacie nezačíná až v sídelním městě. Od okamžiku, kdy vstoupili na ruské území a informovali úřady o svém příjezdu, stali se součástí složité ceremoniální hry, jejímž účelem bylo adorovat moc ruských vládců a ponížít cizí vládce v osobách jejich zástupců. Západoevropané nejdříve zážitky ze setkání s panovníkovými pověřenci popisovali jako raritu. Když pochopili význam tak zdánlivých maličkostí, jako bylo například „soupeření“, kdo první vyjde v ústrety, ukloní se, nasedne na koně, věnovali jim systematickou pozornost a hledali způsoby, jak zvítězit. S nadšením líčili drobné i větší úspěchy, kterých v ceremoniálním soutěžení o zachování prestiže svého panovníka dosáhli.

III. 3. Jazyk komunikace

Zajímavá a stále ne zcela zodpovězená zůstává otázka překonávání jazykové bariéry mezi Rusy a jejich diplomatickými partnery ze západní Evropy. Zprávy Západoevropanů, vztahující se k tomuto tématu, jsou kusé. Z pramenů je zřejmé, že diplomaté, přijíždějící na Rus, s sebou přiváděli tlumočníky. Possevino doporučoval

⁷³ Herberstein, s.219.

vzít pro případ nemoci nebo smrti tlumočníky dva. Podle jeho názoru byl kdokoliv, znalý slovanštiny nebo češtiny, schopný brzy porozumět také ruským výrazům. Podle papežského legáta byla ruština podobná rovněž polštině.⁷⁴ Vyslanci museli vše, co se týkalo diplomatických jednání, předat v souladu s ruskými zvyky panovníkovým úředníkům v písemné podobě k překladu. Někteří diplomaté vyslaní na Rus ovládali některý ze slovanských jazyků nebo nářečí. Herberstein například uměl slovinsky. Moskevský dvůr disponoval vlastními tlumočníky, překladateli a jazykově vzdělanými lidmi, většinou diplomaty, kteří jezdili na mise do západoevropských zemí.⁷⁵ Většinu tlumočnicků a diplomatů, působících ve službách ruského panovníka, tvořili cizinci. Byli mezi nimi ale i Rusové. V 15. století v dvorském a církevním ruském prostředí převládala znalost řečtiny. V 16. století, zvláště v jeho druhé polovině, došlo podle zpráv Západoevropanů na Rusi jak ke změnám v jazykových znalostech, tak celkové úrovni vzdělanosti dvorských a církevních kruhů. Papežský legát Possevino uvedl, že se na něho bojaři na konci druhé besedy o víře, která proběhla 23. února 1582, obrátili se žádostí, aby sepsal rozdíly mezi západní a východní věroukou, protože v Moskvě prý není nikdo, kdo by přeložil z řečtiny texty, týkající se florentské unie.⁷⁶

Bojaři, zasedající v dumě, měli podle Západoevropanů velmi chatrné vzdělání. Pouze jeden uměl základy latinského jazyka a několik z nich hovořilo trochu polsky. Většina neuměla číst, ani psát. Possevino si zapsal, že *„pokud je mezi nimi něco málo lidí, znalých latinského jazyka, počet ...nepřevyšuje tři, a všichni to jsou Poláci:*

⁷⁴ Possevino, s.27, 69.

⁷⁵ K problematice viz například Belokurov, S.A., *O Posolskom prikaze*. Moskva, 1906, s.26; Kobeko, D.F., *Ďjaki Ščelkalovi*. SPb., 1908; Lichačev, D.S., *Putěšestvija ruskich poslov XVI - XVII vv.: statějnyje spiski*. Moskva, 1954, s.13-56; Rogožin, N.M., *Oko vsej velikoj Rossii. Ob istorii rusckoj diplomatičeskoj služby XVI - XVII vekov*. Moskva, 1989, s.16-26, 54-91; Sergejev, F.P., *Russkaja diplomatičeskaja těrminologija XI - XVII vv.* Kišinev, 1971, s.41-50.

⁷⁶ Possevino, s.84.

Jakub Zaborovskij, Jan Buchoveckij a Kristofor Kajeuskij."⁷⁷ Místní obyvatelstvo hovořilo jen svým mateřským jazykem.⁷⁸ Jazykové a vzdělanostní nedostatky na Rusi považoval za jednu z hlavních překážek pro budoucí komunikaci s ostatní Evropou: „*Tam není ani jedno kolegium, ani akademie. Jsou tam nějaké školy, v nichž se chlapci učí číst a psát podle Evangelia, Skutků apoštolských, jejich kroniky a některých dalších autorů, především podle Jana Zlatoušého, homilií a životů svatých nebo těch, koho za svaté považují. Pokud se někdo chce vzdělávat a seznámit se s jinými vědami, je podezříván a nezůstane bez trestu. Takovým způsobem veliká knížata brání ... stát se vzdělanějším a moudřejším panovníka.*“ Ve svém pojednání Possevino navrhol, aby s moskevským panovníkem bylo projednáno zřízení katolického kolegia, které by poskytlo ruským studentům vzdělání lingvistické a praktické - učili by se moderní evropské jazyky a zároveň praktické disciplíny.⁷⁹

O neuvěřitelné nevzdělanosti na Rusi se zmiňovali i další cizinci. Chancellor napsal, že se Rusové „*učí pouze svou mateřštinu a nestrpí žádný jiný jazyk ve své zemi a ve své společnosti.*“⁸⁰ Staden uvedl, že „*na Rusi neznají a nepoužívají latinu, hebrejštinu nebo řečtinu ani metropolitě, biskupové, knížata, bojaři, úředníci či pomocní úředníci. Používají jen mateřštinu.*“⁸¹ Foscarini si všiml, „*kromě ... církevních a bohosloveckých knih, mají k dispozici překlady různé spisy svatých otců a množství historických spisů, pojednávajících o Římanech i o jiných národech; neznají filozofické, astrologické a lékařské knihy. Lékaři léčí podle své zkušenosti a*

⁷⁷ Possevino, s.28.

⁷⁸ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1144>).

⁷⁹ Possevino, s.37.

⁸⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.32.

⁸¹ Staden, s.32.

osvědčenými bylinkami."⁸² Nicméně Horsey, který strávil v zemi drahnou dobu, ve svém pojednání zaznamenal, že se záhy domluvil díky znalostem řečtiny: „*I když nejsem vzdělanec, mám základní znalosti řečtiny, a tak jsem využil podobnost jazyků a zanedlouho jsem rozuměl a používal je v hovorovém jazyce.*“⁸³ Většina cizinců zmiňovala ve svých zprávách podobnost ruštiny se slovanskými jazyky, polštinou, češtinou a slovinštinou. Horsey, který ovládal polštinu a holandštinu a naučil se podle svých slov dobře rusky, se stal velkým obdivovatelem „slovanského jazyka, který podle něho je „*nejbohatším a nejvytříbenějším jazykem na světě.*“ Trochu zarážející je však Horseyovo tvrzení, že ruština se podobá nejen polštině a litevštině, ale i jazykům vzdálených východních zemí: „*S nevelkým zkrácením a změnami ve výslovnosti se [ruský jazyk - poznámka V.V.] podobá polskému, litevskému, jazyku Transylvánie a všech sousedních zemí, může se používat také v Turecku, Persii, dokonce v dnes již známých částech Indie.*“⁸⁴

Lze předpokládat, že většina Západoevropanů, kteří Rus navštívili vícekrát, nebo tu po delší dobu žili, se ruštinu naučila a používala ji pak jak při běžné komunikaci, tak u dvora. U profesionálních diplomatů a obchodníků bylo jedním z předpokladů úspěšného vykonávání jejich práce lingvistické nadání. Západoevropané, vstupující do služeb moskevských panovníků, byli většinou vzdělaní a inteligentní lidé, kteří měli předpoklady osvojit si i cizí jazyk, zvláště když je k tomu jinojazyčné prostředí přímo nutilo. Herbersteinovo dílo, dokládající autorovu obeznamenost s ruskými prameny, svědčí o tom, že někteří Západoevropané se naučili nejen rusky hovořit, ale také rusky číst a snad i psát. Mnozí diplomaté a obchodníci doplňovali své zprávy o slovníčky základních výrazů. Ty však byly, zvláště pokud vznikly po první návštěvě, mnohdy nepřesné a zkomolené. O tom, že na Rusi

⁸² Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frame-text.htm>).

⁸³ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

⁸⁴ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

v určitých kruzích také panoval zájem o cizí jazyky, svědčí zpráva Horseye, že pro otce budoucího cara Michaila Romanova Fjodora Nikitiče, „do něhož byly vkládány velké naděje“ sepsal na jeho žádost „latinskou gramatiku tak, jak jsem to dokázal, slovanským písmem, přinesla mu mnoho radosti.“⁸⁵

Z dochovaných textů však nelze odvodit, do jaké hloubky cizinci ovládli ruský jazyk a jakým jemnostem a odstínům slova byli schopni porozumět. S ohledem na obsažnost a podrobnost zpráv a množství v nich uvedených hodnověrných údajů je však zřejmé, že v kombinaci s pozorováním a osobními zkušenostmi jim jejich jazykové vědomosti umožňovaly vytvořit si ucelenou představu o životě ruské společnosti. Konečně, jak poznamenal Possevino, „oni měli své překladaatele a já zase své.“⁸⁶ K důkladné analýze, jak případná neznalost jemných jazykových nuancí mohla zkreslit pochopení některých reálií, jež si cizinci nemohli osobně ověřit, však není dostatek podkladů. Stejně tak není možné osvětlit, jakými konkrétními způsoby si cizinci osvojovali znalost ruštiny. Nicméně lze předpokládat, že během oficiálních audiencí komunikace probíhala za účasti tlumočnicků obou stran a protože většina úkonů se řídila pevně stanovenými pravidly, probíhaly ceremoniální úkony bez komplikací. Pokud k nějakým došlo, prameny je neuvádějí.

Dochované materiály dosvědčují, že cizí poselstva přijížděla na Rus s vlastními tlumočníky a na dvoře velikých moskevských knížat žili lidé, schopní dohovorit se cizími jazyky. V 15. století byla v ruském dvorském i církevním prostředí rozšířena znalost řečtiny a tlumočníci, překladaatelé a diplomaté, sloužící velikým moskevským knížatům, měli většinou řecký původ. V 16. století začala být řečtina postupně vytlačována latinou a Řeky na panovnickém dvoře vystřídali Němci, Angličané, Holanďané, Dánové a Švédové. Úroveň jazykových znalostí a vzdělanosti se na Rusi podle zpráv cizinců od druhé poloviny 16. století zhoršovala. Obyvatelstvo hovořilo

⁸⁵ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

⁸⁶ Possevino, s.53.

pouze mateřštinou a i v ruských vyšších vrstvách byla znalost cizích jazyků spíše výjimkou. Possevino považoval neznalost cizích jazyků u ruského obyvatelstva za hlavní překážku pro budoucí komunikaci s Evropou. Západoevropané, kteří Rus několikrát navštívili nebo tady dlouhodobě žili, si osvojili místní jazyk a někteří nejspíše byli schopni také rusky číst a možná i psát. Zprávy však neumožňují udělat si představu o tom, do jaké míry byli cizinci schopni porozumět různým významovým odstínům jazyka a jak tyto nedostatky mohly případně ovlivnit interpretaci ruských reálií. Nelze však zpochybňovat jejich komunikační možnosti a základní jazykové znalosti, které nepochybně umožňovaly západoevropským návštěvníkům se na Rusi dorozumět a udělat si přinejmenším základní představu o zemi.

III. 4. Svátky, slavnosti a zábavy

Po skončení diplomatických jednání byli vyslanci zváni na různé zábavy, nejčastěji na lov. Herberstein se podíval nad zaujetím ruského panovníka pro lov zajíců s pomocí psích smeček a různých dravých ptáků.⁸⁷ Jako raritu popisoval souboje Rusů s chycenými medvědy. Ranění muži dostávali od panovníka odměnou trochu lékařské péče, oblečení a pšenici.⁸⁸ Horsey například zmiňoval lov jeřábů, volavek a divokých labutí s pomocí dovážených islandských sokolů a jestřábů. Souputníka císařského vyslance Varkoče, Stephana Heysse, zaujal lov na losy, medvědy a lišky.⁸⁹

Za určitý druh zábavy považovali cizinci účast na oslavě místních svátků. Jenkinson se s carem a dvořany zúčastnil oslav Křtu Páně. Jeho součástí bylo žehnání vody u zamrzlé řeky. Tam spatřil Jenkinson stát prostovlasého cara, obklopeného šlechtici. Družina čekala, až bude vysekána díra do ledu. Jenkinson,

⁸⁷ Herberstein, s. 220-222.

⁸⁸ Herberstein, s. 223.

⁸⁹ Heyss, s.19.

oblečený do ruských šatů, celý obřad popsal: „Když to bylo hotovo, lidé si houfně nabírali hrnce řečené vody, kterou si pak odnášeli domů, a do ni ponořovali děti i nemocné a pak je zase rychle vyťahovali ven a různí Tataři byli křtěni - na to vše hleděl car. Také byli přivedeni carovi nejlepší koně, aby se napili z řečené svěcené vody. Když tohle všechno skončilo, vrátil se [car] do paláce a šel na večeři při svíčkách a seděl v dřevěném domě s velmi pěkným zlateným zdobením. Stoloval v paláci se třemi stovkami cizinců a já jsem seděl sám tak jako předtím přímo naproti cara. Od cara mi poslali maso, chléb a nápoje.“⁹⁰

Cizinci měli možnost poznat i ruské lidové kratochvíle. Contariniho zaujaly zimní zábavy Moskvanů, přestože byly podle zcestovalého Benátčana hrubé: „Na zamrzlé řece se konají koňské závody a jiné kratochvíle; stává se, že si při nich lidé zlomí vaz.“⁹¹ Marco Foscarini zaznamenal, že si „mládež libuje v různých hrách, v mnohém připomínajících válečné umění; závodí například, v běhu, pěstním souboji, v jízdě na koních, střelbě. Vždy hrají o nějakou cenu a největší pocty prokazují nejlepšímu lukostřelci. Karty, kostky a podobně se tu nehrají díky naprostému zákazu tohoto hříchu.“⁹² Podle Tuberville však Rusové hráli v kostky bez elegance, ale dobře a kromě toho byli výbornými hráči šachu.⁹³

Herberstein popsal radovánky dívek a žen, scházejících se o svátečních dnech na loukách u houpaček: „Tady posadí se na kolo, připomínající kolo Fortuny, jezdí nahoru a dolů; nebo také přivážou volně lano za oba konce a sedíc v něm, odrážejí se od země a houpají se sem a tam, nebo se také baví určitými písněmi, tleskajíce při tom dlaněmi, ale nikdy nepořádají taneční zábavy.“⁹⁴

⁹⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.78.

⁹¹ *Barbaro i Kontarini*, s.204-228.

⁹² Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frameset.htm>).

⁹³ Tuberville (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frameset.htm>).

⁹⁴ *Herberstein*, 112.

O komediantech, kejklířích a hudebnících se cizinci ve zprávách nezmiňovali. Výjimkou je Ulfeldtovo svědectví, podle něhož během novgorodského pobytu diplomaty navštěvovali komedianti a hudci: *„Každý den k nám přicházeli kejklíři, předváděli po svém způsobu komedie, často během představení obnažovali hýždě a ukazovali všem hanbaté části těla, poklekali a vystrkovali zadky, beze studu a ostýchavosti.“*⁹⁵ Dánský vyslanec viděl v Novgorodě také veřejný dům a jako jediný cizinec zanechal o tomto zařízení písemné svědectví: *„Jednou, když jsme stáli na náměstíčku před našim příbytkem spolu s velkým počtem našeho služebnictva, uviděli jsme v sousedním [domě] ženy, které si vyhrnovaly oděv a ukazovaly nám necudné [části těl], zepředu i zezadu; vystrkovaly z oken holé nohy, střídavě levou a pravou, a zadnice a další [části těl], aniž by se ostýchaly policejních komisařů.“*⁹⁶

Typickou zábavou Rusů, přitahující pozornost snad všech návštěvníků Moskvy, bylo nezřízené pití. Kritizoval ho již Contarini, který v něm viděl jeden z důvodů brzdících rozvoj země: *„Jsou to velicí pijáci a obecně se tím chvástají, přezírajíce zdrženlivé. ... Jejich život plyne následovně: po ránu až do oběda jsou na trhu, potom odcházejí do hostinců najíst se a napít; potom už není možné je donutit k jakékoliv práci.“* Milovníka vína nepříjemně překvapilo, že *„nemají žádná vína, ale pijí nápoj z medu, který připravují s listy chmelu“* *Ten nápoj není vůbec špatný, zvláště je-li uleželý.“* Podle Contariniho zprávy se ruskou slabost pro alkoholické nápoje snažila vláda do určité míry regulovat: *„Ale panovník nepřipouští, aby ji [medovinu] mohl každý svobodně vařit, protože pokud by měli takovou svobodu, byli by každodenně opilí a zabíjeli by se navzájem jako zvířata.“*⁹⁷ Snahu o potlačení pijatyky na Rusi připisoval Ivanu III. také Barbaro: *„Není tam vinohradnictví, ale někteří vyrábějí*

⁹⁵ Ulfeldt, s.303-304.

⁹⁶ Ulfeldt, s.304.

⁹⁷ Barbaro i Kontarini, s.204 a 205, 228 a 229.

víno z medu, jiní vaří domácí pivo z prosa. Do obojího přidávají květy chmelu, které zapříčiňují kvašení; vzniká nápoj, který ohlupuje a opíjí jako víno. Nelze nezmínit jeden předvídavý čin zmíněného velkého knížete: s ohledem na to, že lidé tak kvůli opilství opouštějí práci a mnoho jiného, co by jim bylo ku prospěchu, vydal zákaz připravovat domácí pivo a medovinu a v čemkoliv používat chmelové květy. Tak je přivedl na správnou cestu."⁹⁸ Angličan Chancellor, uvyklý životu na moři, se domníval, že se „v žádné jiné zemi tak nepije.“ Byl přesvědčen, že „co se týká zhýralosti a opilství, tak ve světě není nic podobného.“ Neuniklo mu, že i car Ivan IV. se rád napije a občas na hostině „vysuší“ pohár, zdobený drahokamy, jediným mocným douškem.⁹⁹ Possevino si zaznamenal, že vodka se na Rusi používala i místo léků: „Nemocní neužívají téměř žádné léky, nepočítaje vodku a také vodu, do níž se ponořují svaté ostatky.“¹⁰⁰ Ital Barberini k ruskému pijáctví přistupoval jako k praktickému problému: „Je třeba vzít v úvahu, že mají sklony k opíjení se a to do té míry, že to způsobují spoustu nepředložeností, žhářství a další.“¹⁰¹

O hrůzách, které s sebou zneužívání alkoholu často neslo, nesmlčel ani Jenkinson: „Když jsem tam pobýval, doslechl jsem se o mužích a ženách, kteří v carské krčmě propili své děti i všechny majetek. Když se stane, že někdo dá do zástavy sám sebe a nemá na vyplacení, tak ho krčmář odvede na cestu, po níž chodí lidé a bije ho přes nohy. Pokud procházející, poté co zjistí příčinu, se nad ním z nějakého důvodu slitují a vyplatí ho, pustí ho.“ Jenkinson si však také všiml toho, že pronájem výčepního práva pomáhá ruským panovníkům financovat vojenské výdaje, a tak vlastně není v jejich zájmu ho zcela vymítit: „V každém významnějším městě je výčep, jenž se nazývá krčma, který car někdy nabídne k prodeji a jindy ho

⁹⁸ *Barbaro i Kontarini*, s.205 a 229.

⁹⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.65-66.

¹⁰⁰ *Possevino*, s.29.

¹⁰¹ *Barberini* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

věnuje na rok nebo na dva některému knížeti nebo šlechtici jako odměnu za zásluhy. Ten se pak na tuto dobu stává pánem celého města, loupě a rozkrádaje a dopouští se všeho, čemu se mu zachce. Ale když se zabezpečí, car ho odvolá a opět pošle do války, kde utratí všechno, co nekale získal. Díky tomu vedení válek cara mnoho nestojí, ale tíhu nákladů nese na ramennou obyvatelstvo."¹⁰²

III. 5. Moskevský panovník a jeho rodina, obyvatelé země

Někteří Západoevropané, kteří se osobně setkali s ruskými panovníky, popsali nejen dvorské ceremoniály a oficiální hostiny, kterých se zúčastnili, oděv, odznaky moci a způsoby velikých moskevských knížat, ale občas také jejich fyzický vzhled a rodinné poměry. Soudě podle jejich líčení, přicházela moskevská velká knížata na svět dobře stavěná, byla pohledná, nechyběla jim inteligence, otevřenost ani vzdělání. Ze slov Contariniho si lze vytvořit obecnou představu o podobě Ivana III. i jeho rodinných vztazích: „Zmíněnému panovníkovi je asi třicet pět let; je vysoký, ale štíhlý; v podstatě velmi hezký člověk. Má dva bratry. A matku, která ještě žije; má syna s první ženou, ale on je v nemilosti u otce, protože se špatně chová k princezně [Zóe Palaiologovně - poznámka V.V.], kromě toho má dvě dcery; říká se, že princezna je těhotná."¹⁰³

Marco Foscarini sice nenapsal nic o tom, jaký zevnějšek měl Ivan IV., ale zato se věnoval jeho povahovým vlastnostem, které se zdají být v historickém kontextu téměř neslučitelné s hrůzami, které se odehrávaly ve druhé polovině carovy vlády: „Kníže a veliký císař jménem Ivan Vasiljevič je stár dvacet sedm let, hezký, velmi chytrý a velkorysý. Za své výjimečné povahové vlastnosti, za lásku k poddaným a velké činy, které vykonal slavně v krátkém čase, je hoden stát bok po boku se všemi ostatními vládci naší doby, pokud je snad dokonce nepřevyšuje... Císař přátelsky

¹⁰² Anglijskije putěšestvenniki, s.79.

¹⁰³ Barbaro i Kontarini, s.205 a 229.

hovoří a jedná se všemi bez rozdílu; obědvává se všemi velmoži před zraky lidu, ale s opravdovou vznešeností: s panovnickou velikostí v sobě spojuje přívětivost a lidskost ... Císař nemá ve zvyku obklopovat se strážemi a drží je jenom na hranicích státu, protože obyvatelé města dobře a věrně vykonávají strážní službu. ... V současnosti císař Ivan Vasiljevič hodně čte o římské historii a také [historii] jiných států a velmi se poučil. Také se často radí s německými kapitány a polskými vyhnanci a pro vlastní prospěch si vybral za vzor Římany, kteří díky chytrosti vítězili v bitvách nad divokými a hroznými národy. Vojsko postavil podle francouzského vzoru a z Tatarska dovezl vynikající hřebce, kteří si co do velikosti a divokosti v ničem nezadají s koňmi z jiných zemí.“¹⁰⁴

S líčením mladého Ivana IV. kontrastuje zápis pořizený Horseyem po carově smrti: *„Byl okázale pohřben v kostele archanděla Michaela; strážžený tam dnem i nocí přesto zůstával tak hroznou vzpomínkou, že procházeje kolem, nebo při vyslovení jeho jména se lidé křížovali a modlili, aby se znovu neprobudil k životu.“* Horsey žil na Rusi téměř nepřetržitě v období let 1573 až 1591 a měl možnost cara blíže poznat. Podle Angličana byl Ivan Vasiljevič *„od pohledu příjemný, měl hezky modelovaný obličej, vysoké čelo, ostrý hlas - opravdový Skyt, vychytralý, krutý, krvežíznivý, bez slitování, rozhodoval, veden jen vlastní vůlí a přesvědčením jak o vnitřních, tak o zahraničních záležitostech státu.“*¹⁰⁵ Jak rozdílný pohled poskytují jednotlivé zprávy na jednu a tutéž osobu na začátku a na konci vlády. Horsey rámcově charakterizoval také Ivanova nejstaršího syna a následníka trůnu Ivana Ivanoviče v souvislosti s násilnou carevičovou smrtí: *„Země ztratila moudrého, mírného a váženého careviče, spojujícího ve své osobě vojenskou statečnost a přitažlivý zjev, dvacetitříletého, milovaného a oplakávaného všemi.“*

¹⁰⁴ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/framefoc.htm>).

¹⁰⁵ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

Zájmu Západoevropanů neunikl ani vnější vzhled prostých obyvatel moskevského státu a způsob jejich života. Podle Contariniho svědectví byly Rusové v době jeho návštěvy „velmi pohlední, jak muži, tak ženy, ale v celku národ sprostý.“¹⁰⁶ Podle Foscariniho „jsou Moskoviti prostřední postavy, ramenatí a velmi silní, mají modré oči, dlouhé vousy, krátké nohy, dlouhý trup; hodně jezdí na koních. Žen a manželek si neváží tak, jak je běžné u jiných národů: naopak, chovají se k nim jen o trochu lépe než k otrokyním. Urození Moskovité jsou velmi žárliví; nepouští své ženy na hostiny, ani na slavnosti, ani do vzdálenějších kostelů a jen tak jim vůbec dovolí vycházet z domu. Některé ženy se prodávají za bídný peníz, mají velkou slabost pro cizince, spí s nimi a oddávají se jim na požádání.“¹⁰⁷ Herberstein popisoval nezáviděníhodné postavení ruské ženy jako otrokyně, ve všem podřízené mužům: Rusové „nedůvěřují v počestnost ženy, pokud ta nežije zavřená doma a nevychází ven, jen v doprovodu. Nepovažují ji za cudnou, když se ukazuje cizím nebo cizincům. Zavřené doma, jen předou a navíjejí nitě, nemajíce co mluvit do hospodaření a ani žádnou jinou práci; všechny domácí práce jsou povinností otroků. Vše, co zabije ženská ruka, ať je to slepice nebo jiné zvíře, se jim hnusí a považují to za nečisté. Ženy chudáků ale dělají domácí práce a vaří. ... Málokdy pouští ženy do kostelů, ještě méně popovídat si s přáteli, a to jen tehdy, když jsou tito přátelé vysokého věku a počestní. Ale v určité sváteční dny dovolují ženám a dcerám scházet se ke společným radovánkám na louce.“¹⁰⁸ O tom, že ženy na Rusi nemají mnoho svobody psal také Jenkinson: „Ženy jsou ve všem podřízeny svým manželům: mají přísně zakázáno opouštět obydlí až na výjimečné případy.“¹⁰⁹ Podle Chancellora „někteří [manželé - poznámka V.V.] dokonce takto prodávají své ženy a děti jako

¹⁰⁶ Barbaro i Kontarini, s.204 a 228.

¹⁰⁷ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

¹⁰⁸ Herberstein, s.112.

¹⁰⁹ Anglijskije putěšestvenniki, s.79.

konkubíny nebo sluhy." Také mezi muži „jsou mnozí, kteří se sami prodávají šlechtě a kupcům do nevolnictví, aby si do konce života zajistili jídlo, nápoje a oděv, a při prodeji dostanou také peníze.“¹¹⁰

Někteří Západoevropané se ve svých zprávách v souvislosti s moskevskými panovníky věnovali také jejich manželkám, ale většinou se omezili na uvedení jejich jména. O životě žen na panovnickém dvoře zprávy mlčí. Jen Horsey projevil větší zájem o první ženu Ivana IV., Anastázii Romanovou, která měla mít na svého choť blahodárny vliv, takže země za jejího života vzkvétala: „Carevna byla proslulá moudrostí a takovou zbožností, ctností a rozumem, že k ní poddaní vzhlíželi s úctou, láskou i bázní ... On [Ivan IV.] byl mladý a neukázněný, leč ona ho svou obdivuhodnou dobrotou a moudrostí držela na uzdě.“¹¹¹ Bylo to však jen svědectví zaznamenané z doslechu. Angličana zaujala také druhá exotická carova manželka, pokřtěná čerkeská princezna Marie (Kočenej) Temgrjukovna. Horsey zaznamenal jak nevěli, s jakou bylo na novomanželku v Moskvě pohlíženo, tak i vzrůstající počet a vliv Čerkesů a Tatarů na panovnickém dvoře po uzavření sňatku. Zhodnotil i Ivanovu sňatkovou politiku: „Moc cara vzrostla ...díky tomuto sňatku, který mu přinesl vládu nad těmito Tatary, mnohem odolnějšími vojáky, než jeho ruští poddaní; Tatary používal k potlačení a zkrocení knížat a bojarů, kteří byli nespokojení s jeho krutostí, krveprolitími, neustávajícími loupežemi.“ O svatebních obřadech pouze poznamenal, že „způsob a obřad manželství byly tak prazvláštní a pohanské, že tomu snad ani nelze uvěřit. Proto tu nebudu uvádět co je zapsáno v jejich historických kronikách.“¹¹² Obraz nové carevny, účastníci se lovů na medvědy a přihlížející z kremelského opevnění veřejným popravám, jak ho Horsey vykreslil, neodpovídá

¹¹⁰ Anglijski je putěšestvenniki, s.63.

¹¹¹ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

¹¹² Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

představě o tiché, něžné a poslušné ruské ženě, která tráví dny uzavřená v domě a ve všem podléhá manželovi, otci nebo bratrům.

Horsey okomentoval také Ivanův sňatek s jeho poslední manželkou, již byla Maria Nagaja. K manželství byl prý v roce 1580 donucen bojary z obavy, že chce Rusko opustit a vyhledat útočiště v Anglii: *„Aby uhasil veškerou nevoli v jejich myslích, pojal za manželku pátou ženu, dceru Fjodora Nagého, mladičkou krasavici ze vznešeného domu a skvělé rodiny. Ze sňatku vzešel třetí syn ... Dmitrij Ivanovič.“*¹¹³ Více zpráv o mladičce manželce neuvádí. Chybí jakékoliv podrobnější údaje o svatebních obřadech.

Líčení příprav na svatbu následníka trůnu, careviče Ivana Ivanoviče, připomíná spíše ruské byliny než skutečnost: *„Car Ivan Vasiljevič sezval z celé země nejkrásnější dcery bojarů a knížat, panny, a vybral mezi nimi ženu pro svého nejstaršího syna, careviče Ivana. Jmenovala se Anastázie, byla dcerou Ivana Šeremetěva, vysoce urozeného vévody. Velké slavnosti provázely tu svatbu, ale i když stojí za zmínku, nejsou pro tento výklad podstatné.“* Foscarini uvádí, že takto si budoucí manželky vybírají jen vyšší vrstvy, tedy *„knížata, velmoži a vojáci.“* Neurození a rolníci *„dodržují obřady stejné jako Řekové.“*¹¹⁴

Herberstein nepsal nic o tom, že by se pořádaly pro urozené Rusy trhy nevěst, informoval pouze o praktických otázkách uzavírání manželství. Stejně jako v katolických zemích ani na pravoslavné Rusi nesměli uzavírat manželství příbuzní. Sňatek byl zakázán ale i mezi těmi, které spojovalo kmotrovství. Manželství se domlouvala přes zprostředkovatele a ženich podle Herbersteina nevěstu uviděl až ve svatební den. Do té doby se musel spolehnout na úsudek rodičů, přátel a dohazovače. Součástí námluv bylo uzavření dohody o věnu a stanovení dne svatby.

¹¹³ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

¹¹⁴ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>). O zvyku byzantských císařů vybírat si nevěstu mezi nejkrásnějšími dívkami říše a svatebních obřadech viz Poljakovskaja, M.A. - Čekalova, A.A., *Vizantija: byt i nrapy*, s.160-163 a Herrinová, J., *Ženy v purpuru*, Praha, 2005, s.164-166, 200-203.

Zajímavé jsou poznámky o věnu a svatebních darech. Věno sestávalo podle Herbersteina z praktických věcí, určených k zařízení a vedení domácnosti. Většinou to byli oděvy, zbraně, koně, dobytek a nevolníci. Novomanželé si mezi svatebními dary vybírali to, co se jim hodilo a ostatní poslali dárcům nazpět. Dary, které si ponechali, dávali ocenit na tržišti, a dárci do roka buď poslali peněžní vyrovnání nebo nějakou věc stejné hodnoty. Pokud si dárce cenil dar na více, než od novomanželů obdržel, nechával ho nezaujatými svědky znovu ocenit, a novomanžel rozdíl doplatil. Rozvody byly sice proti církevním zákonům, ale podle Herbersteina bylo možné dosáhnout zrušení manželství. S manželkami se rozváděli také panovníci většinou s odkazem na neschopnost ženy dát jim potomka. Při této příležitosti Herberstein uvedl jako příklad rozvod velikého moskevského knížete Vasilije III. s první manželkou Solomonií Saburovou a uzavření sňatku s Jelenou Glinskou. Opuštěné knížecí manželky byly nuceny vstoupit do kláštera a stát se mniškami. V méně urozených rodinách rozvedené ženě nic nebránilo uzavřít nový sňatek. Ortodoxní církev povolovala tři sňatky. Čtvrtý byl považován za nezákonný a kacírský. Herberstein byl přesvědčen, že vztahy manželů byly vlažné, protože se před svatbou neznali. Kromě toho byli urození muži podle jeho slov většinou roku vázání službou mimo domov a udržovali, odloučení od zákonné choti, mimomanželské vztahy. O pravidlech uzavírání sňatků na Rusi informuje podobně také Daniel von Buchau.¹¹⁵ Ne zcela pravděpodobné se jeví Herbersteinovo tvrzení, že ruské ženy, vyžadují od svých mužů na důkaz lásky bití. Herberstein uvedl, že tuto informaci získal od německého kováře jménem Jordan, který se usadil v Moskvě a vzal si za manželku Rusku: *„Žije v Moskvě jeden německý kovář jménem Jordan, který se oženil s Ruskou. Když spolu nějakou chvíli žili, zeptala se ho jednou něžně: >Milovaný manželi, proč mne nemiluješ?< Muž odpověděl: >Ale já tě velmi miluji.< >Ale ještě jsem od tebe nedostala<, řekla mu žena, >znamení lásky<. Muž se hned začal*

¹¹⁵ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

vyptávat, co je to za znamení lásky, a žena mu odpověděla: >Ani jednou jsi mne neuhodil. >Bití<, - odpověděl muž, >jsem nepovažoval za projev lásky, ale vyhověl jsem.< Za nějakou dobu ji pořádně zbil a jak mi řekl, žena se potom o něj starala s mnohem větší láskou.¹¹⁶

Západoevropané, kteří přicestovali na Rus, byli překvapeni nejen drsnější ruskou mentalitou obyvatel, ale i odlišným oděvem.¹¹⁷ Pozornost cizinců byla soustředěna převážně na mužskou módu, a to nejen v souvislosti se zmiňovanými nákladnými oděvy panovníka a dvořanů. O tom, jak se na Rusi oblékaly ženy nebo dívky se v podstatě zprávy Západoevropanů nezmiňují. Tuberville hořekuje nad nadměrným používáním líčidel ruskými ženami a Fletcher a Buchau popisují zběžně jejich šperky, hlavně křížky na řetízcích a náušnice.¹¹⁸ Possevino pouze zaznamenal, že „všechny urozené a bohaté ženy podle zdejšího mravu musí být oděny do trojího šatu, teplého nebo lehkého v souladu s ročním obdobím. Pokud si obléknou jen jeden šat, dostanou se do řečí.“¹¹⁹ Počáteční rozpaky Západoevropanů nad ruskou módou po jejich příjezdu záhy vystřídalo poznání, že je velmi dobře přizpůsobena místnímu klimatu. Mnozí cizinci se oblékali během svého ruského pobytu podle místních zvyklostí. Oblečení pak popisovali s přihlédnutím na praktickou zkušenost. Jenkinson, který ve své zprávě poznamenal, že se slavnosti na počest Křtu Páně zúčastnil v domorodém šatu, je autorem jednoho z nejdetailnějších popisů ruského oděvu: „Rusové se oblékají takto: svrchní šat je z brokátu, hedvábí nebo sukna; je velmi dlouhý, sahá až na zem a zapíná se na velké stříbrné knoflíky, nebo se šněruje hedvábnými tkanicemi, přidržovanými špendlíky;

¹¹⁶ Herberstein, s.112.

¹¹⁷ O ruském odívání a obouvání viz více Zabelin, I.Je., *Domašnij byt ruskich carej*, s. 429-498.

¹¹⁸ Tuberville (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frametext.htm>); Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>); Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

¹¹⁹ Possevino, s.50.

rukávy jsou velmi dlouhé; nosí je nahoru zdrhnuté. Pod svrchním šatem je další dlouhý šat, zapínaný na hedvábné knoflíky s vysokým stojacím barevným límcem; tento oděv se zhotovuje vypasovaný. Pod ním je tenká košile, vyšívána červeným hedvábím nebo zlatem, s límcem, zdobeným perlami. Pod košilí se nosí plátěné kalhoty a na nohou ponožky bez paty a boty z červené nebo černé kůže. Na hlavě nosí bílou čepici se stříbrnými, zlatými, perlovými knoflíky nebo z drahých kamenů a pod ní čapku z černé lišky, směrem nahoru se výrazně rozšiřující.¹²⁰

Na Rusi byla ideálem krásy statná postava, hrdé držení těla a plavná chůze. Oděvy se proto šily volné a dlouhé, aby nezdůrazňovaly tvar těla, ale dodávaly nositeli na důstojnosti. Střih oděvu byl téměř stejný pro všechny vrstvy obyvatelstva. Nejrozšířenější ruský mužský oděv se nazýval *zipun*. Byl to volný kabátec, oblékaný na košili. Přední díly kabátce neměly zapínání, pouze se dotýkaly. Úzké, dlouhé rukávy se na zápěstí zapínaly na háčky. Malý kulatý límec se připínal. V pase se *zipun* omotával širokým, většinou látkovým pásem. Na *zipun* se oblékal dlouhý kabát, tzv. *kaftan*, se širokými rukávy, z nichž vyhlížely rukávy *zipunu* s vyšívanými manžetami, které mohly být zdobeny perlami a drahokamy. Zvláštní součástí ruského vojenského oblečení byl *nalatnik*, jakýsi krátký kabátec, jehož šikmo střižené boky a krátké rukávy se nesešivaly. Oblékal se na vojenskou výzbroj při slavnostnějších příležitostech. Velmi dekorativní byli *nalatniki* z červeného atlasu, vyšívané zlatem. V zimě nosily všechny vrstvy obyvatelstva kožichy. Rolníci si vlněné kabáty podšívaly ovčími nebo zaječími kožkami. Urození a duchovenstvo nosili kabáty z vlněného sukna, brokátu nebo sametu, podšité sobolí, kuní nebo liščí kožišinou. Límec a manžety byly kožišinové. Kožich doplňovala vysoká kuželovitá čepice z kuních, sobolích nebo liščích náprsenek. Podle Adamse se „podle jejich tvaru ... pozná postavení majitele, čím jsou čepice vyšší, tím je osoba váženější.“¹²¹

¹²⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.79-80.

¹²¹ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

V zimě se na kožišínové boty obouvaly ještě jedny, vysoké kožené a zdobené. Obuv se na Rusi šila z barvené kůže nebo z brokátu a sametu. Prosté obyvatelstvo si vystačilo s lýčenými střevíci a dřeváky. Široké lidové vrstvy nosily šaty podomácku ušité z lněných látek, hrubého pruhovaného plátna nebo doma tkaných vlněných látek. Šat vládnoucí vrstvy se lišil od lidového oděvu kvalitou látky, ozdobami a počtem kusů, z nichž se skládal.

Heyss podrobně popsal slavnostní oblečení Borise Godunova, když přijímal císařské posly v soukromí svého domu: *Ve třetí místnosti, kam jsme vešli, byl Boris Godunov a několik bojarů. Celá místnost byla včetně podlah vystlána překrásnými koberci a na lavici, na níž seděl Godunov, byl položen červený sametový polštář. Byl oděn takto: na hlavě měl vysokou ruskou čapku s nízkou obrubou z té nejlepší bobří kožišiny; vepředu byl na ni přišit nádherný velký diamant a v horní části byla obroubena pásem z perel v šířce dvou palců. Pod touto čepicí nosil ještě tenkou ruskou čepičku, vyšitou překrásnými velkými perlami a v mezerách mezi nimi vestavenými drahokamy. Oblečen byl do dlouhého kaftanu ze zlatého brokátu s červenými a zelenými sametovými květy. Přes tento kaftan měl oblečen ještě jeden, kratší, z červeného květovaného sametu, a spodní šat [měl] z bílého atlasu. Tento kaftan měl dole a vpředu, kolem a v horní části rukávů nádhernou perlovou výšivku na šířku dlaně. Na krku měl zavěšen slavnostní náhrdelník a křížem pověšený vynikající zlatý řetízek, prsty na obou rukou zdobili prsteny, z valné části se safíry.¹²²*

Přestože se Herberstein ve své zprávě o ruském šatu nezmiňoval, dochovaly se rytiny, zobrazující ho v oděvu, který mu daroval Vasilij III. Prostovlasý vyslanec je zachycen v plášti s širokými rukávy a pestrým vzorem, sahajícím téměř na zem. Na jiné rytině je Herberstein oblečen do tradičního dlouhého ruského *kaftanu* s kožišínovým límcem a na hlavě má typickou homolovitou čapku, lemovanou kožišínou.

¹²² Heyss, s.20-21.

Látka je hustě zdobena vegetabilním ornamentem. *Kaftan* je zapnutý pomocí prýmků a ozdobných knoflíků ve tvaru květin. Na rytinách, doprovázejících Herbersteinovu knihu, jsou zachyceni také ruští lučištníci na koních, oblečení do dlouhých kabátů s vysokými stojatými límci. Látka je pošita kovovými plíšky. Hlavu jim chrání kovové přilbice. Obuti jsou do vysokých kožených, ornamentálně zdobených bot. Na jedné z rytin je spodobně sedící Vasilij III. s rukama opřenýma o kolena. Na sobě má dlouhý *kaftan* s nahoře rozšířenými a dole se zužujícími rukávci a kožišinovým límcem. Na hlavě má vysokou čepici s kožišinovým lemem. Obut je do bot se špičkou, zahnutou nahoru. Rytiny, zobrazující ruský oděv, v zásadě odpovídají písemným zprávám cizinců. Herberstein si poznamenal, že střih oděvů se u jednotlivých vrstev obyvatelstva neliší: *„Oblečení a prádlo mají všichni stejné: kaftany nosí dlouhé, bez nabírání, s velmi úzkými rukávy, připomínající maďarskou módu ...Boty obouvají červené a velmi nízké, takže nesahají ani ke kolenům, a podrážky mají podražené železnými hřeby. Skoro všichni mají košile zdobené u krku nejrůznějšími květy; zapínají je (u krku) náhrdelníkem nebo stříbrnými nebo měděnými pozlacenými knoflíky, které zdobí perlami. Pásky nenosí na břicho, ale na bocích, a dokonce je spouštějí až k rozkroku, aby břicho bylo co nejzřetelnější. Ted' je to zvykem i u Italů, Španělů a dokonce Němců.“*¹²³ Západoevropané při audiencích a jiných oficiálních příležitostech obdivovali a současně kritizovali skvostné odívání carů, dvořanů a sloužících. Podle Chancellora se *„sám veliký kníže parádí, aniž by znal míru.“*¹²⁴ Horsey o zálibě Ivana IV. v drahém oblečení napsal, že panovník *„okrádaje své kupce, vyměňoval jim odebrané zboží u cizinců za oděvy, vyšívané zlatem, tolary, perlami, drahokamy a dalším.“*¹²⁵

¹²³ Herberstein, s. 117.

¹²⁴ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.59.

¹²⁵ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

Látky, oblíbené u ruských vyšších vrstev, drahé lesklé brokáty, samet a hedvábí, se do země dovážely. Přiváželi je kupci a poselstva. Z Východu pocházela většina dovezeného hedvábí. Křížové atlasy se dovážely z Byzance. Perský atlas, samet, taft, hedvábný damašek a brokát, prodávaný na ruských trzích, se vyznačoval neobyčejnou jemností. Ve vzorech převládaly rostlinné motivy. Upřednostňovala se jemná barevnost, například blankytná modř, bledě růžové tóny, světle modré a světle zelené odstíny. Látky byly protkávány lesklou kovovou nití a některé zlatem nebo stříbrem. Jemným zlatým nebo stříbrným vláknem se protkávaly i hedvábné tkaniny, nazývané perský brokát. Šat z nich ušitý byl tak tuhý a neohebný, že cizinci ho přirovnávali k brnění, ukutém z tenkého kovu. Západoevropané přivážely na Rus tkaniny ze Španělska, Itálie, Francie. Oblibě se těšil samet z Florencie, Janova a Benátek. Vyznačoval se pevností, vysokým vlasem a jasnými barvami. Nejspíše sametový šat Ivana IV. a careviče Ivana, popsany Ulfeldtem, byl zhotoven právě z italského sametu. Z pevného a teplého anglického sukna se šily kaftany, zdobené kožišinovými límci a lemy.

Na Rusi bylo zvykem zdobit oděvy z drahých látek drahokamy a zlatem. Roucha panovníků a vysokých církevních hodnostářů krášlily zlaté plíšky s nиеlem,¹²⁶ velké perly a drahokamy. Váhu klenotů na slavnostních hávech velikých moskevských knížat a metropolitů odhadovali cizinci na několik kilogramů. Drahokamům se přikládal ochranný a magický význam. Horsey zaznamenal vlastnosti drahokamů, jak o nich hovořil Ivan IV.: *„>Jen se podívej na tyto vzácné kameny. Tento diamant je nejvzácnější v Orientu a nejcennější ze všech ostatních. Nikdy jsem ho nevystavoval na odív; dovede tlumit hněv a chtivost a podporuje strídmost a cudnost; je-li nabídnut v pití, jeho sebemenší špetka v prášku otráví koně, o člověku ani nemluvě.< Pak ukázal na rubín. >Ach! Ten skvěle působí na srdce, mozek, tělesnou sílu a paměť člověka a pročišťuje krev.< Pak na smaragd. >Tento drahý kámen je jako duha: je to nepřítel nemravnosti. ... tento safír mi skýtá velikou potěchu: udržuje a zvyšuje*

¹²⁶ Nielo - zdobení kovu vyplňováním vyrytých kreseb převážně tmavým emailem.

odvahu, těší srdce, působí dobře na všechny smysly, je velmi vzácný a dělá dobře očím, čistí zrak, léčí podlitiny a posiluje svaly a šlachy.< Potom vzal do ruky onyx. >Toto všechno jsou zázračné Boží dary, různá tajemství přírody, a přitom slouží lidem k užítku i rozjímání, jsou nápomocny dobru a ctnosti a odporují neřesti.>¹²⁷

Drahokamy zdobily urozené Rusy i po smrti. Carevič Ivan byl podle Horseye pohřben v chrámu archanděla Michaela a jeho ostatky byly zdobeny šperky, drahokamy a perlami.¹²⁸ Drahokamy se nenašivaly jen na šaty. Chancellor uvádí, že stan moskevského panovníka „pokrývá zlatý nebo stříbrný brokát a je tak vyzdoben drahokamy, že se tomu nechce věřit. Viděl jsem stany královského veličenstva Anglie i francouzského krále, které jsou velkolepé, přesto ne tak jako stan moskevského velikého knížete.“¹²⁹ Na šaty se šily jako ozdoby také nejrůznější řetízky. Důležitou ozdobnou funkci měly knoflíky. Byly zlaté, s emailem, z drahokamů a korálů.

Veliká moskevská knížata přijímala cizí vyslance ve zvláštním oděvu, určeném výlučně pro slavnostní ceremoniální příležitosti. Tzv. *platno* byl oděv bez zapínání, dole se výrazně rozšiřující, s krátkými širokými rukávy. Zhotovoval se z nejdražších dovezených látek a směli ho nosit jen vládci. Západoevropané o něm psali jako o zlatých šatech. Dvořané nosili při oficiálních příležitostech lesklý zlatý šat z jemného brokátu. Osobám z nejbližšího panovníkova okolí se při zvlášt' významných příležitostech vydávaly drahocenné oděvy ze státní pokladnice. Oděvy se půjčovaly za poplatek velmožům také při významných rodinných událostech, například ke svatbě, křtu apod. Pokud však byly šaty vráceny poškozené nebo ušpiněné, musela být škoda v plné výši uhrazena a někdy následoval i tělesný trest. Z pokladnice si

¹²⁷ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

¹²⁸ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

¹²⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.59.

oblečení půjčovali také ruští vyslanci, odjíždějící na cizí panovnické dvory. Chancellor byl svědkem odjezdu ruského poselstva k polskému králi a konstatoval, že nikdy neviděl tak vyparáděné koně a lidi: *„A když Rusové posílají [vyslance] do dalekých cizích zemí nebo cizinci přijíždějí k nim, chovají se velmi okázale ... Když jsem pobýval v Moskvě, vyslal veliký kníže dva posly k polskému králi v doprovodu minimálně padesáti jezdců; byli oblečeni a vybaveni s nezměrnou okázalostí - nejenom oni, ale i koně byli v sametu, zlatém a stříbrném brokátu, pošitém hustě perlami. Nikdy jsem neslyšel ani neviděl tak okázale oblečené lidi.“* Chancellor si povšiml, že mezi slavnostním oděvem a běžným šatem vyšších vrstev panovaly velké rozdíly a že když Rusové *„nemají důvod oblékat se okázale, veškerá jejich výbava je v lepším případě průměrná.“* Panovník a dvůr se šatí mimo slavnostní příležitosti střízlivě: *„Při jiných příležitostech se sám veliký kníže obléká všedně a když nepřejíždí z jednoho místa na druhé, obléká se o trochu lépe než běžně. Ale to není jejich všední šat, jak jsem již uvedl výše.“*¹³⁰

Západoevropané si také všímali oděvů, v nichž na moskevský dvůr přijížděla poselstva tatarských chánů. Horseye upoutalo, že *„všichni jeli na ušlechtilých koních, oblečení do přepásaných kožišinových oděvů s černými kožišinovými čapkami, ozbrojeni luky a šípy a cizokrajnými zdobenými šavlemi u pasu.“* Než byl vyslanec vpuštěn před cara, byl vysvělečen z kožichu a čapky a oblékli ho *„do šatu, protkávaného zlatem a drahé čepice.“*¹³¹

Zbraně na Rusi kromě vojáků a cizinců nosili i místní obyvatelé. Podle Jenkinsona se kromě válečných příležitostí běžně ozbrojovali na cestu. Ve městě se zbraně nenesli: *„Když se Rus koňmo vydává do boje nebo na nějakou cestu, bere si šavli tureckého typu a takový že luk se šípy. Ve městě zbraně nenesí, pouze jeden*

¹³⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.59.

¹³¹ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

nebo dva páry nožů, s rukojetěmi ze zubů ryby, nazývané mrož.¹³² Nezvyklý materiál, který pro Západoevropany mroží kly představovaly, vyváželi obchodníci jako raritu. Adams dokonce přirovnával mroževinu ke slonovině: „V moři žije vzácně se vyskytující zvíře, kterému se říká mrož ... Loví ho, protože jeho kly jsou Rusi používány stejně často jako u nás slonovina.“¹³³

Cizinci, žijící na Rusi, instruovali své krajany nejen o tom, co a jak se na Rusi nosí, ale také jak se návštěvníci mají oblékat a chovat, aby zbytečně nebudili pohoršení a nepřitahovali pozornost. Podle Possevina například Rusové neuznávají oděv italský, francouzský, španělský ani německý, a to pro jeho frivolnost. Odhaluje totiž části těla, které mají zůstat podle místních zvyků lidskému oku skryté.¹³⁴

Západoevropané upozorňovali nejen na odlišnosti v odívání, ale také na rozdílnost stravovacích návyků, vyplývající ze skladby pěstovaných zemědělských produktů. Podle jejich zpráv se na Rusi pěstovalo velké množství obilovin. Foscarini psal, že Rus, kterou tvoří nekonečné pouště a lesy, má také úrodné rovinaté pásmo: „Nekonečné jsou pouště a lesy této země, z níž větší část je rovina, bohatá na pastviny a v mnoha místech osetá pšenicí a ječmenem, všude se zelenající a velmi bohatá na vosk, med a dobytek.“ Přes toto bohatství však země vykazovala jisté nedostatky: „Při bližším pohledu se zde nerodí vinná réva, ani ovoce a ve větším množství ani oves. ... V Moskovii, jak již bylo řečeno, se nepěstuje vinná réva, ani olivovníky a ovocné stromy. Daří se tu dýním, třešním, višním, pšenici, ovsu, dvěma druhům prosa a různé zelenině.“¹³⁵

O ruských pokrmech se cizinci nejčastěji zmiňovali při líčení oficiálních hostin, na které byli pozváni panovníkem. Většina upozorňovala krajany na ruský zvyk pít

¹³² *Anglijskije putěšestvenniki*, s.80.

¹³³ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.html?id=23>).

¹³⁴ *Possevino*, s.73-74.

¹³⁵ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/rametext.htm>).

před jídlem živou vodu, *vodka*.¹³⁶ Popis panovnických hodokvasů je však co do líčení podávaných chodů kusý. Jenkinson si například zaznamenal, že se „*na hostinách podává mnoho různých lahůdek a nápojů*“¹³⁷ aniž by o nich uvedl další podrobnosti. Cizinci zdůrazňovali, že se na hostinách podávalo velké množství pokrmů, aniž by v tom, jak přicházely na stůl, byl nějaký systém. Popis pokrmů stroze odbili slovem maso a v podstatě jedinou uvedenou podrobností byly mladé pečené labutě. Jak přesně se připravovaly ostatní masové pokrmy, zprávy neuvádějí. Protože si podle zpráv hosté brali z mis velké kusy masa a z nich si trhali kousky, které se jim zalíbily, jednalo se nejspíše o pečení. Cizinci zaznamenali, že maso si každý sám ochucoval solí, pepřem, octem, případně se k němu jedly nakládané okurky nebo zakysaná smetana. Někdy na stůl přicházelo maso s cibulí nebo česnekem. Jako příloha se podával chléb. O ruských sladkostech se rozepsal Herberstein při líčení pohoštění, které následovalo po ukončení lovu ve stanu velikého moskevského knížete: „*Takže když se všichni usadili na svá místa, nabídli nám nejdříve džemy z koriandru, anýzu a mandlí, pak ořechy, mandle a celou homoli cukru; to vše služebnictvo klečíc na kolenu podávalo hosudarovi, carovi a nám.*“¹³⁸

Také o pokrmech, posílaných z panovnického dvora do domu, který diplomaté obývali, podrobnější zprávy absentují. Poznání se opět omezuje na lakonické sdělení, že jich bylo mnoho a tvořilo je hlavně maso. Herberstein zmiňoval kromě masa chléb, nápoje, sůl, pepř, olej a cibuli.¹³⁹ Ze stížností Bowese na množství vepřového masa, které dostával na úkor jehněčího a kuřecího, lze odvodit, že nejvíce se chovali vepři. Zarážející je absence ryb. Je však možné, že jako postní pokrm nebyly ryby považovány za vhodnou stravu pro diplomaty. Při popisu potravin, prodávaných na

¹³⁶ Herberstein, s.217

¹³⁷ Jenkinson, s.79.

¹³⁸ Herberstein, s.223.

¹³⁹ Herberstein, s.210.

ruských trzích, líčili cestovatelé s neskrývaným údivem neobvykle velký počet poražených zvířat. Podle Contariniho svědectví se zvířata ve velkém porážela ke konci listopadu a zmrzlé kusy se vozily na trh, který až do konce února nabízel množství hovězího a vepřového masa: „*Koncem listopadu majitelé porázejí krávy a vepře a odvázejí je do města na prodej. Je radost se dívat na toto nesmírné množství zmrzlého dobytka, staženého a stojícího na ledu na zadních nohách. Takhle mohou lidé jíst maso nepřetržitě po tři měsíce.... Stejným způsobem se zachází s rybami, slepicemi a dalšími potravinami.*“ Z dalších druhů masa se na ruských trzích prodávala také zvěřina, i když omezeně, a různé druhy divokých ptáku. Podle Contariniho prodávali na místní na tržištích „*spoustu zajíců, ale jiné zvěřiny je nedostatek. Domnívám se, že [Rusové] ji neumějí lovit. Ve velkém množství obchodují též s různými druhy divokých ptáků.*“¹⁴⁰ Západoevropany sice zaujal zvyk servírovat u panovnického stolu pečené mladé labutě, ale o další zvěřině, podávané během slavnostních hostin, se nezmiňovali. Někdy však panovník vyslance obdaroval zvířetem či ptákem, které ulovil.

Přestože k městským domům patřily sady a zahrady, byl podle Západoevropanů na Rusi nedostatek ovoce a zeleniny. Contarini zaznamenal, že „*tu také není ovoce, pouze okurky, lískové ořechy a planá jablka.*“¹⁴¹ Jeho tvrzení podpořil i Barbaro: „*Ovoce tam chybí s výjimkou trochy jablek a vlašských a lískových ořechů.*“¹⁴² Herberstein si poznamenal, že na Rusi nerostou třešně a ořechy, jen lesní, a obyvatelstvo s velkou péčí sází a stará se o dýně.¹⁴³ O nedostatku ovoce by svědčily i zprávy, že angličtí obchodníci na panovnický dvůr dováželi kromě oblíbeného koření a mandlí také sušené ovoce. Více podrobností o ruské stravě lze vyčíst spíše z popisů

¹⁴⁰ *Barbaro i Contarini*, s.204 a 228.

¹⁴¹ *Barbaro i Contarini*, s.204 a 228.

¹⁴² *Barbaro i Contarini*, s.204 a 228.

¹⁴³ *Herberstein*, s.130.

postního jídelníčku, dodržovaného na Rusi v období církevních půstů. Podle Chancellora „Rusové v postní době nejedí máslo, vejce, mléko a sýr, přísně dbají na dodržování postních nařízení, jedí ryby, zelí a kořenovou zeleninu. Kromě postní doby se během roku postí o středách a pátcích, ale v sobotu jedí maso. Dále u Rusů je velmi mnoho duchovních; jsou to černí mniši, kteří po celý rok nejedí maso, pouze ryby, mléko a máslo. Podle jejich pravidel nesmí jíst čerstvé ryby a v době půstu jedí jen mladé hlávkové zelí, okurky a jinou kořenovou zeleninu, například řepu apod. Nápoj ...nazývá se kvas.“¹⁴⁴ Soudě podle postních omezení, jedlo ruské obyvatelstvo mimo zapovězené dny mléčné produkty, ^{mléko a sýr} máslo a vejce. Pokrmy z masa teplokrevných zvířat, drůbeže a ryb doplňovalo zelí, řepa a jiné, blíže nespecifikované, kořené zeleniny a okurky.

Běžně se pil kvas. Podle Foscariniho pili Rusové také „šťávu z višně, malin a třešní“.¹⁴⁵ Z alkoholických nápojů se na Rusi vařila medovina a prosné pivo. Kvašení se, jak si všiml Barbaro, vyvolávalo přidáváním chmelu: „Do obojího přidávají květy chmelu, které zapříčiňují kvašení.“¹⁴⁶ Protože přírodní podmínky neumožňovaly pěstovat vinou révu, muselo se víno dovážet a stávalo, se tak dostupné jen vyšším vrstvám obyvatelstva. Podle Foscariniho se víno užívalo i jako lék a neztrácelo na kvalitě složitou dopravou: „Nemajíce vlastních vín, pijí dovezená: proto je podávají pouze ve svátek, na hostinách a při bohoslužbě při přijímání. Velmi oblíbená je malvazijská, kterou používají místo léku nebo z chvástivosti jako přepych, příslušející panovníkům. Je neuvěřitelné, že tyto nápoje se k nim dostávají v sudech přes sněhy ... protřepané tolika moři, neztrácejí nic na vůni, ani na chuti, snad jsou ještě lepší.“¹⁴⁷

¹⁴⁴ Anglijski je putěšestvenniki, s.65.

¹⁴⁵ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frameset.htm>).

¹⁴⁶ Barbaro i Kontarini, s.133 a 158.

¹⁴⁷ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frameset.htm>).

Ne zcela jednotné byly názory cizinců na podmínky, v nichž na Rusi žilo běžné obyvatelstvo. Zatímco Foscarini považoval podmínky za přijatelné, Angličané se shodli, že jsou velmi nuzné. Podle Foscariniho *„Moskoviti žijí ve svých domech spíše v dostatku než v přepychu, majíce k dispozici různé druhy potravin, které jenom mohou potřebovat, za rozumnou cenu. Dvě slepice nebo kachny se prodávají za jakousi drobnou stříbrnou minci, která zhruba odpovídá našim čtyřem soldům. Kromě toho mají množství nejrůznějších druhů masa: v zimě se maso poražených zvířat nekazí celý měsíc. Mají vynikající zvěřinu; loví do ok, nejrůznějšími sítěmi a za pomoci sokolů, kteří jsou z nejlepšího chovu. S jestřáby loví nejen bažanty a kachny, ale také labutě a jeřáby ...loví se také jakýsi pták černé barvy, s červeným obočím, veliký jako husa, ale mnohem chutnější než bažant, kterému se říká tetřev. Mají nadbytek ryb. Ve Volze žijí obrovské a chuťově vynikající ryby, především jeseteři ...Bílá jezera dávají také množství nejrůznějších druhů velkých i drobných ryb různé kvality.“*¹⁴⁸ Naopak podle Chancellora přes nízké ceny potravin trpělo obyvatelstvo nouzí: *„Chudáků je tady neskutečné množství a žijí v opravdu ubohých podmínkách.“* Jejich strava byla v porovnání s jídelníčkem nejchudšího z jeho krajanů nesrovnatelně horší, ale o to větší byla prý ruská hrdost, odmítající připustit před cizincem ubohost vlastní existence: *„Stejně tak jsou svou přirozeností předurčeni zvykat si na kruté životní podmínky jak ve vztahu k jídlu, tak ke způsobu bydlení. Slyšel jsem, jak jeden Rus říkal, že mnohem lépe je žít ve vězení než na svobodě až na kruté bití. Tam dostanou jídlo a pití, aniž by pracovali, a ještě využívají dobročinnosti dobrých lidí, ale na svobodě si nic nevydělají. Chudáků je tu neskutečné množství a žijí v opravdu ubohých podmínkách. Viděl jsem, že jedí lák ze sled'ů a nejrůznější zapáchající ryby. Ale neexistuje snad tak páchnoucí a zatuchlá ryba, kterou by nejedli a nechválili si se slovy, že je mnohem zdravější než jakákoliv*

¹⁴⁸ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

*jiná ryba nebo čerstvé maso. Podle mého názoru, není na světě jiného takového lidu, který by žil v tak tvrdých podmínkách.*¹⁴⁹

III. 6. Moskva

Velké pozornosti se u všech Západoevropanů těšilo sídelní město ruských panovníků. Žádný z cizinců, kteří navštívili Rus v 15. nebo 16. století, se neopomenul zmínit o Moskvě a zanechat její více či méně podrobný popis.¹⁵⁰ Barbaro ji líčil jako město, které leží na řece Moskvě a v němž žije veliký kníže Ivan III.: *„Řeka protéká prostředkem města a je přemostěna několika mosty. Zámek stojí na kopci (stejně jako město) a je ze všech stran obklopen remízky.*¹⁵¹ Podle Contariniho se *„město Moskovia nachází na nevelkém vrchu; je celé ze dřeva jak zámek, tak i ostatní části města. Protéká jím řeka nazývaná Moskva ... Přes řeku vede mnoho mostů, po kterých se přechází z jednoho břehu na druhý.*¹⁵² Autorem jednoho z nejpodrobnějších popisů Moskvy je Herberstein, který doplnil svůj text pro větší názornost mapkou Kremlu. Císařský vyslanec ocenil dobrou dostupnost Moskvy po říčních tocích. Pouze mezi městy Moskvou a Kolomnou plavbu znepříjemňovaly zákruty řeky.

Podle Chancellora dosahovalo v polovině 16. století ruské hlavní město velikosti Londýna: *„Samotná Moskva je obrovská. Podle mého názoru je město větší než Londýn včetně jeho předměstí. Ale je postavena nevzhledně a bez jakékoliv koncepce.*¹⁵³ O dvě desítky let později Fletcher o Moskvě napsal, že *„tvar města*

¹⁴⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.64.

¹⁵⁰ O charakteru Moskvy jako sídelního města velikých knížat viz Zabelin, I.Je., *Istorija goroda Moskvy* s.135-136.

¹⁵¹ *Barbaro i Kontarini*, s.133a 158.

¹⁵² *Barbaro i Kontarini*, s.203-204, 227.

¹⁵³ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.56.

má kruhový obrys se třemi velkými hradbami, obepínajícími jedna druhou, mezi nimiž procházejí ulice. Vnitřní hradby a v ní uzavřené budovy, které jsou zde stejně bezpečné jako srdce v lidském těle, jsou omývány řekou Moskvou, protékající v blízkosti hradby, se nazývají Carským zámkem (Kreml). Počet domů, jak mi říkali, v celém městě podle sčítání, provedeném podle carského příkazu, nedlouho před tím než ho spálili Krymci, dosahoval čtyř a půl tisíce.“ Obvod města byl podle Fletchera 30 mil.¹⁵⁴ Město se z dálky cizincům jevílo mnohem větší, než bylo ve skutečnosti. Způsoboval to rovinatý terén a rozlehlé sady a hospodářské dvory, přiléhající k obytným domům. Podle Foscariniho je *„téměř u každého domu sad, což přidává městu na malebnosti.“*¹⁵⁵

Na okraji města byly soustředěny kovárny a dílny řemeslníků, pracujících s otevřeným ohněm. Také tyto stavby od sebe oddělovaly rozlehlé pozemky, z nichž většina byla využívána jako pole nebo louky. Obyvatelé města si tak zajišťovali větší část potravin sami a zbytek kupovali nebo vyměňovali na tržištích. Zelené plochy, rozesté mezi domy, plnily funkci jakéhosi protipožárního opatření. Hlavním stavebním materiálem bylo na Rusi dřevo a oheň se v těsně zastavěných ulicích nezvladatelně šířil. Zelené pásy ho v případě požáru pomáhaly lépe zvládnout. Chancellor si zapsal, že *„domy jsou ze dřeva, což je velmi nebezpečné kvůli požárům.“*¹⁵⁶ Podle Jenkinsona bylo určitým ochranným prvkem obložení střech drny: *„Na střechy domů kladou velké množství zeminy jako protipožární opatření, protože požáry jim přinášejí velké utrpení.“*¹⁵⁷ O hrůzách požáru dřevěných městských stavení psal Fletcher: *„Nedostatkem dřevěných staveb je jejich*

¹⁵⁴ Fletcher

(<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

Anglická námořní míle odpovídala vzdálenosti 1,524 km.

¹⁵⁵ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

¹⁵⁶ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.56.

¹⁵⁷ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.75.

hořlavost: požáry jsou tam časté a jsou hrozné díky vyschlosti dřeva a smole, které, když už chytne, hoří jako pochodeň, takže je těžké uhasit oheň dokud vše neshoří.¹⁵⁸

Ve zprávách Západoevropanů jsou uvedeny jmenovitě některé moskevské městské čtvrti a popsána historie jejich vzniku. Na počátku 16. století bylo podle Herbersteina připojena k Moskvě trvale *Zamoskvorečje*. Veliký kníže Vasilij III. tu několik let před Herbersteinovým příjezdem vybudoval osadu pro svou tělesnou stráž. Odlehlé místo prý zvolil z toho důvodu, že strážím bylo povoleno pít a připravovat alkoholické nápoje, zatímco na ostatní obyvatelstvo se vyjma svátků vztahoval přísný zákaz popíjení a vařit medovinu a pivo nebo pálit vodku mu nebylo vůbec dovoleno. Proto se osadě začalo mezi místními přezdívat *Nali* či *Nalivka*.¹⁵⁹ V době pobytu Gvaniniho byla osada nedílnou součástí města a obývali ji žoldnéři a cizinci, kteří na Rusi vstoupili do služeb velikých moskevských knížat. Také na ně se vztahovaly někdejší výsady knížecí gardy. *Nalivka* byla podle Gvaniniho „mokrou“ čtvrtí, kde se volně provozovaly krčmy a připravovaly alkoholické nápoje: „Při pohledu z dálky se zdá být [Moskva] větší než je ve skutečnosti; na rozloze ... dodávají sady a velké dvory u každého obytného domu a široké ulice; ještě více zvětšují opticky město dílny řemeslníků, pracujících při výrobě s ohněm, táhnoucí se v dlouhé řadě kolem města, s přiléhajícími loukami a polnostmi, a také ne právě malá pevnost *Nalivki*, pojmenovaná na počest opilství. Ta pevnost byla postavena otcem nynějšího knížete *Vasilem* pro vojáky jeho gardy a další cizí žoldnéře - Poláky, Němce, Litevce, kteří se od přírody rádi opíjejí.¹⁶⁰ Staden uvádí, že zvýhodnění byli nejen obyvatelé *Nalivky*. Také „usedlosti vyslanců a mnoho usedlostí“

¹⁵⁸ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

¹⁵⁹ Herberstein, s.132.

¹⁶⁰ Gvanini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

*různých cizinců, kteří ... slouží velikému knížeti ... byly osvobozeny od státních daní a povinností.*¹⁶¹

Podle svědečtí cizinců nebyla Moskva v 15. století opevněna. Podle Barbara a Contariniho obklopovaly město lesy. Při příjezdu Herbersteina přístup do Moskvy omezovaly dvě řeky, Moskva a Jauza, omývající ji ze dvou stran. Řeka Jauza, na níž bylo postaveno velké množství mlýnů, měla strmé břehy a nedala se téměř nikde bezpečně přebrodit. Spojení mezi břehy zajišťovalo několik dřevěných mostů. Městské ulice se na noc uzavíraly jakýmsi mřížemi z napříč položených dřevěných klád. Herberstein o tom napsal, že město Moskva „není dostatečně opevněno ani zdí, ani příkopem, ani valy. Ale na některých místech se ulice přehrazují napříč položenými kládami a při setmění je hlídají postavené strážce, takže v noci tam tudy nikdo nemůže projít.“ Po setmění se na těchto místech zapalovaly ohně a vchody hlídala městská stráž. Pohybovat se nočními ulicemi bylo zakázáno. Nad takto zavedenou praxí si povzdychl Herberstein: „Pokud někoho v tomto čase strážce chytí, tak ho zbijí nebo oberou, nebo uvrhnou do žaláře, pokud to ovšem nebude člověk urozený a movitý. Protože tyto lidi strážce většinou doprovázejí do jejich domovů.“¹⁶² Jen velmi vážný důvod sloužil jako omluva pro pochůzku městem v nočním čase. Povinností pozdních chodců bylo mít vlastní lucernu. Zprávu o nepříjemnostech nočního pohybu po městě zanechal také Staden: „Všechny ulice byly opatřeny mřížemi, takže večer a v noci jimi nikdo nemohl projít ani projet - snad jen pokud by znali strážné. A když chytli někoho opilého, tak ho zavřeli do rána na služebnu strážných a pak odsoudili k tělesnému trestu.“¹⁶³

¹⁶¹ Staden, s.64.

¹⁶² Herberstein, s.132.

¹⁶³ Staden, s.64.

Po většinu roku bylo město velmi špinavé. Na jaře byly ulice rozbahněné tajícím sněhem, v létě se z nich zvedal prach a na podzim byly opět rozbahněné od dešťů. Podle svědectví cizinců se kvůli bahnu stavěly někdy v ulicích a na náměstích dřevěné můstky nebo se veřejné komunikace zpevňovaly dřevěnými kládami. Fletcher o tomto zvyku napsal: „*Ulice nejsou vydlážděny kameny, ale vyloženy opracovanými borovicovými kládami, které se kladou jedna vedle druhé.*“¹⁶⁴

V zimě se součástí města stávala zamrzlá plocha řek. S nadšením tento úkaz zaznamenal Contarini: „*Na konci října řeka, protékající městem, zcela zamrzá; na ni staví krámký s různým zbožím, a tam se konají všechny trhy a ve městě se dohromady nic neprodává. Stává se to proto, že toto místo je považováno za teplejší než všechna ostatní: na obou březích je obklopeno městem a chráněno před větrem.*“¹⁶⁵ Také Jenkinson obdivoval tuto ruskou zvláštnost: „*V zimě je velký trh za opevněním zámku na zamrzlé řece: prodává se tam obilí, hliněné hrnce, sudy, sáně a podobné zboží.*“¹⁶⁶

Moskva byla podle sdělení Západoevropanů vůbec bohatá na trhy a tržiště. Jenkinson s údivem konstatoval, že hlavní tržiště se nachází v pevnosti či zámku, jak byl cizinci označován moskevský Kreml: „*Hlavní tržiště, kde se obchoduje se vším, se nalézají uvnitř tohoto zámku, ale pro některé zboží jsou zvláštní tržiště: každé řemeslo má vlastní.*“ Podle Jenkinsona car obýval „*nádherný obrovský čtvercovitý zámek s vysokými a silnými cihlovými zdmi, nacházející se na kopci o rozloze dvou mil, obráceném jihozápadní stranou k řece. V opevnění je šestnáct bran a stejný počet obraných věží. V... paláci jsou kostely kamenné i ze dřeva, s kulatými*

¹⁶⁴ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

¹⁶⁵ Barbaro i Kontarini, s.204 a 228.

¹⁶⁶ Anglijskije putěšestvenniki, s.78.

věžičkami, hezky pozlacenými. Na kostelních dveřích a uvnitř kostelů jsou pozlacené výjevy. ... Po obvodu má zámek dva tisíce osm set kroků.¹⁶⁷

Kolem Kremlu, situovaném uprostřed města tekla z jedné strany řeka Moskva, z druhé říčka Neglinná, pramenící v podmoskevských bažinách. Neglinná tvořila v horní části pevnosti potok, jehož voda plnila příkopy vyhloubené kolem pevnosti. Na březích řek stály mlýny. Neglinná se vlévala pod Kremlem do řeky Moskvy. Pevnost byla soudě podle dochovaných popisů rozlehlá a byly v ní soustředěny palácové budovy moskevských knížat a jejich příbuzných, obytný dům metropolitů, domy velmožů a dvořanů a velké množství chrámů.

Cizincům se zpočátku Kreml jevil spíše jako samostatné malé město než pevnost. Ze zpráv z 15. století nelze totiž usuzovat, že by Kreml měl opevnění, srovnatelné se západoevropským standardem. Barbaro i Contarini zmiňují remízky kolem Kremlu. Podle Herbersteina byla moskevská pevnost až do doby panování Ivana III. ohrazena pouze roštovou hradbou a teprve v 16. století postavili italští stavitelé kolem ní cihlové hradby s obranými věžemi a střílnami: *„Hradby a věže této pevnosti a palác panovníka byly postaveny z cihel na italský způsob mistry, které panovník za velké peníze pozval z Itálie.“*¹⁶⁸ Possevino napsal, že informaci o italských stavitelích získal z nápisu nad jednou z kremelských bran, umístěném pod obrazem Bohorodičky.¹⁶⁹ Chancellor uvedl, že v době, kdy pobýval v Moskvě, se tu stavěly pevnostní zdi o šířce dosahující osmnáct stop: *„V Moskvě je překrásný zámek, jehož vysoké zdi jsou postaveny z cihel. Říká se, že síla zdí je osmnáct stop, ale já tomu nevěřím; nevypadají tak. Ale nevím to určitě, protože jako cizinec si je prohlížet nesmím. Z jedné strany zámku je příkop, z druhé - řeka Moskva ... Severně se nachází Dolní město [Nižnij Novgorod - poznámka V.V.]; také je obestavěno*

¹⁶⁷ *Anglijskije putěšestvenniki, s.78.*

¹⁶⁸ *Herberstein, s.133.*

¹⁶⁹ O italských stavitelích v Moskvě viz více Choroškevič, A.L., *Ruskoje gosudarstvo, s.243-245.*

*cihlovým opevněním a přiléhá tak k opevnění zámku.*¹⁷⁰ Dobrodruh Staden podrobně popsal materiál, ze kterého byla opevnění postavena: „*Městské a kremelské zdi jsou postaveny z červených pálených cihel a po celé délce opatřeny střílnami. Brány jsou dvojité, v příkopu pod opevněním byli chováni lvi; poslala je velikému knížeti anglická královna. U té samé brány byl i slon přivezený z Arábie.*“¹⁷¹

Západoevropané, pohybující se na Rusi koncem 16. století, shodně uváděli, že k hlavní pevnosti, tedy Kremlu, přiléhala městská čtvrť *Kitaj-gorod*, která byla též obehnaná hradbami. Gvanini popisuje Moskvu jako město, které jakoby tvořila dvě samostatná města: „*V něm [Moskvě] jsou dvě velká kamenná města: spojená vytvářejí zdání jednoho města. Jedno se nazývá Kitaj-gorod, druhé Bolšoj-gorod; z jedné strany je chrání [řeka] Moskva a z druhé Neglinná, na níž je mnoho mlýnů.*“¹⁷² Podle Possevina rámovaly ulice *Kitaj-gorodu* malé krámký. Zboží z krámků v jedné uliční frontě by však podle něj nenaplnilo ani jeden benátský obchod.¹⁷³

První kamenné budovy se v Moskvě objevily podle zpráv Západoevropanů koncem 15. století.¹⁷⁴ Stavěli je italsí mistři, pracující ve službách velikého moskevského knížete Ivana III. V Kremlu byly postaveny dva velké kamenné chrámy, Archangelskij a Uspenskij. Počet kamenných církevních staveb se ve druhé polovině 16. století zvýšil, v areálu Kremlu jich bylo postaveno šestnáct, ale obytné domy a paláce se nadále stavěly ze dřeva. Kolem poloviny 16. století prý stály v Moskvě jen tři kamenné domy, které patřily velmožům. Cizince absence kamenných domů neudivovala. Stavební kámen byl v okolí Moskvy špatně dostupný, kdežto lesy nabízely nadbytek stavebního dříví. Kromě toho dřevo mnohem lépe izolovalo teplo.

¹⁷⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.56. Stopa odpovídala délce přibližně 30,5 cm.

¹⁷¹ *Staden*, s.63.

¹⁷² *Gvanini* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

¹⁷³ *Possevino*, s.44.

¹⁷⁴ Viz Zabelin, I.Je., *Istorija goroda Moskvy*, s.121-126, 144-151.

podle údajů, které získal Herberstein od místních, bylo v Moskvě šest let před jeho příjezdem podle oficiálního sčítání více jak čtyřicet jedna tisíc dřevěných domů. Vyslanec tento údaj sám zpochybnil jako málo věrohodný, ale vlastní odhad neuvedl.¹⁷⁵ O velkém nadhodnocení svědčí fakt, že Fletecher před tatarským vpádem roku 1571 sám zaznamenal pouhou devítinu počtu, uváděného Herbersteinem.

O podobě a přednostech ruských dřevěných domů psal Fletcher: *„Domy mají ze dřeva, bez vápna a kamene, postaveny jsou z borovicových klád, kladených jedna na druhou a zpevněných v rozích, velmi těsně přiléhají a udržují teplo. Mezi klády dávají mech, sbírají ho ve velkém množství v lesích, jako ochranu před venkovním povětrím. Každý dům má schody, po kterých se vchází do místností ze dvorku nebo z ulice, stejně jako ve Skotsku. Dřevěné stavby se Rusům zdají asi mnohem pohodlnější než kamenné nebo cihlové, protože ty jsou mnohem vlhčí a je v nich větší zima, než v dřevěných, zvláště z proschlého borovicového dříví, které dobře udržuje teplo. Prozřetelnost je obdarovala takovým bohatstvím lesů, že velký dům se pořídí za dvacet nebo třicet rublů nebo o trochu dráž, dokonce i tam, kde je málo dřeva.“*¹⁷⁶ Podle Jenkinsona *„jsou domy z větší části dřevěné a jen málo je postaveno z kamene s železným okenním ostěním, které se pak používají jen v letním období.“*¹⁷⁷

Clement Adams zaznamenal způsob vytápění: *„Od rána topí v peci, takže teplotu je možné zvětšit i zmenšit.“*¹⁷⁸ V porovnání s ním je zajímavé svědectví Daniela von Buchau, který nejspíše popisoval dům uzpůsobený pro letní obývání: *„Domy urozených obyvatel města jsou malé a většinou pokryté slámou. Všechny*

¹⁷⁵ Herberstein, s.132.

¹⁷⁶ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

¹⁷⁷ Anglijskije putěšestvenniki, s.78.

¹⁷⁸ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

*místnosti, které jsme viděli v Moskovii, neměly pece. Protože pece používají jen pro přípravu jídla a chleba, tak celý [dům] je plný kouře; a protože lidé i domácí zvířata žijí společně, je všechno velmi špinavé.*¹⁷⁹ Pobyt v ruském domě znepríjemňoval kouř a společné bydlení i Barberinimu: *„Domy v tomto městě, stejně jako v ostatních městech a osadách, jsou neveliké a špatně umístěné, nepohodlné a nezařízené. Zprvė jedna velká místnost, v níž stolují, pracují, jednoduše vykonávají všechny činnosti: je v ní pec, vytápějící jizbu, a na této peci většinou spí celá rodina; přitom je ani nenapadne postavit komín, ale nechají kouř, aby se šířil po místnosti a odcházel okny a dveřmi, takže je trestem tam pobývat.*¹⁸⁰ Na nepříjemnosti spojené s tím, že nijak nedělené místnosti obývali společně lidé a domácí zvířata upozorňoval také Possevino, který radil, aby si cizinci s sebou vozili kusy látek, s jejichž pomocí by mohli zhotovit provizorní zástěny: *„A když poveze kousky obyčejné černé látky, kterou bude moci rozdělit ložnici na několik částí, velmi to vyslanci pomůže zachovat si soukromí. Ani to nemohu slovy vyjádřit, protože ve vytápěné místnosti, kde žije celá rodina, se v zimě nacházejí ... i dobytčata.*¹⁸¹

Adams jako jeden z mála věnoval pozornost i zařazení domů: *„U stěn stojí všude lavice, nejen v paláci knížete, ale i v domech soukromých osob.*“ Na lavicích se sedělo při práci i při odpočinku a v noci se na nich spalo. Světlo do domů podle Adamse pronikalo úzkými okenními otvory, vyplněnými napnutou a naolejovanou kůží: *„Světlo se dostává dovnitř úzkými okny přes průsvitnou kůži.*¹⁸² O okenních výplních psal Barberini: *„Jako okenní výplně používají lněnou látku, napuštěnou olejem, aby se tam dostalo více světla, nebo býčí měchýře, protože sklo u nich vůbec není. V oblasti pskovské a novgorodské těží kámen, který se dá dobře štípat*

¹⁷⁹ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

¹⁸⁰ Barberini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

¹⁸¹ Possevino, s.73-74.

¹⁸² Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

[slídu - poznámka V.V.], z něhož většinou zhotovují okenní výplně, a také neuvěřitelně průzračné lampy."¹⁸³ Okenní výplně z tenkých sešitých plátků slídy zmiňuje i Tuberville.¹⁸⁴

Nejhonosnější kamennou obytnou moskevskou stavbou byl nepochybně velkoknížecí kremelský palác. Jenkinson popsal umístění paláce uprostřed Kremlu: „Palác je oddělen od ostatních částí zámku dlouhou hradbou, táhnoucí se ze severu na jih ve směru k řece.“¹⁸⁵ Barberini neopomenul připomenout, že „velkolepý knížecí palác se zlatými střechami a kopulemi ... byl vystavěn Italy, kteří sem byli kdysi přivezeni jako zajatci z Polska a Litvy.“¹⁸⁶ Chancellor však neměl příliš vysoké mínění o nejlepších ruských stavbách: „Car žije v zámku, v němž je devět překrásných chrámů a u každého z nich sbor duchovních. Tam žije také metropolita s různými biskupy. Nebudu popisovat stavby a konstrukce a hodnotit jejich pevnosti, protože u nás v Anglii jsou zámky lepší ve všech směrech. Moskevské pevnostní konstrukce jsou ale dobře zaopatřeny nejrůznějšími děly. Palác cara či velikého knížete není ani co do výstavnosti, vnější úpravy a vnitřní vybavenosti zdaleka tak přepychový jako ty, co jsem viděl dříve. Je to velmi nízká kamenná stavba, s bosáží, po všech stránkách velmi připomínající staré anglické budovy.“¹⁸⁷ Pozornost cizinci věnovali ruským chrámům, kterých bylo v Moskvě velké množství. Zatímco Gvanini se omezil na strohé konstatování: „Je tam dost kostelů - kamenných i dřevěných.“¹⁸⁸ Barberini si zapsal: „Je tam neuvěřitelný počet kostelů malých i velkých, kamenných i dřevěných, takže se nenajde ulice, ve které by jich nestálo hned několik; díky tomu

¹⁸³ Barberini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

¹⁸⁴ Tuberville (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frametext.htm>).

¹⁸⁵ Anglijskije putěšestvenniki, s.78.

¹⁸⁶ Barberini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

¹⁸⁷ Anglijskije putěšestvenniki, s.57.

¹⁸⁸ Gvanini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

je až k nevydržení, když ve svátek sv. Mikuláše ve dne i v noci vyzvánějí zvony, kterých je tam bezpočtu."¹⁸⁹ Podle Possevina si ale Rusové stavěli chrámy spíše pro ozdobu města, než aby se v nich modlili. Většina svatostánků byla totiž podle papežského legáta po větší část roku zavřená.¹⁹⁰ Jenkinson si však povšiml, že Rusové mnohé stavby používají sezónně: „V Moskvě je mnoho nádherných kamenných kostelů, ale ještě více dřevěných, v zimě vytápěných."¹⁹¹ Podobná praxe byla běžná i v jiných městech. Jenkinson například zaznamenal o Vologdě, že tu jsou „všechny kostely ze dřeva, dva pro každou farnost; jeden, který se dá v zimě vytopit, druhý letní."¹⁹² V okolí Moskvy se podle zpráv Západoevropanů nacházelo v 16. století několik velkých klášterů. Cizinci o nich shodně psali jako o malých městech, obklopených poli, chráněnými hlubokými lesy.

Sídelní město ruských panovníků Moskva neodpovídalo podle návštěvníků standardům evropského města. Na konci 15. a v průběhu 16. století popisovali cestovatelé Moskvu jako jakousi velkou usedlost s množstvím neuspořádaných obchodních a řemeslnických osad a s osídlením převážně zemědělského charakteru. Městská domácnost byla co do způsobu zajišťování základních životních potřeb uzpůsobena stejně jako domácnost vesnická.

Naprostá většina staveb v Moskvě byla postavena ze dřeva. Kamenná architektura byla dílem cizích stavitelů, převážně Italů, pracujících ve službách ruských panovníků. Uprostřed městských čtvrtí se tyčil Kreml, pevnost a sídlo velikých moskevských knížat, s paláci, obydlími dvořanů, vysokých církevních hodnostářů a služebnictva, chrámy, skladišti, sýpkami a tržišti. V kremelském areálu byla soustředěna většina kamenné architektury - kostely, velkoknížecí palác apod.

¹⁸⁹ Barberini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

¹⁹⁰ Possevino, s.43.

¹⁹¹ Anglijskije putěšestvenniki, s.78.

¹⁹² Anglijskije putěšestvenniki, s.75.

V blízkém okolí Moskvy se nacházely velké kláštery, ekonomicky téměř nezávislé a soběstačné komuny, disponující hospodářskými dvory a pozemky v hlavním městě. Hybridní charakter Moskvy se projevoval v rozloze, překvapující cizince velikostí a současně nízkým počtem obyvatelstva.

III. 7. Města, obchod, zaměstnání obyvatel

Zprávy Západoevropanů neobsahují kromě popisů trhů téměř žádné informace o hospodářském životě Moskvy nebo o řemeslech a řemeslnících v jiných městech. Autoři spíše zachytili drobné momenty z každodenního života, jak ho pozorovali na ulicích a náměstích: bojara, jak jede na koni do carského paláce a čas od času uhodí rukou do malého bubínku, přivázaného k sedlu, aby se dav rozestoupil, skupinky mladých jezdců, čekajících na moskevských předměstích, až si je někdo najme, aby doručili vzkaz nebo balíček, písaři za poplatek sestavující smlouvy a píšící žádosti apod. Daniel von Buchau se zmínil o tom, že *„pouze v hlavním městě Moskovie žijí šikovnější mistři, kteří však jsou z větší části Němci; na jiných místech, kromě krejčích a ševců nežijí skoro žádní [řemeslníci - poznámka V.V.]. Ostatní lidé se zabývají obchodem nebo zemědělstvím.“*¹⁹³

Řemeslná výroba nebyla na Rusi rozvinuta do té míry jako v západoevropských městech. Cizinci při popisu prvních dojmů z pohledu na sídelní město zaznamenávali na okraji soustředěné kovárny a dílny, v nichž se pracovalo s otevřeným ohněm, a v dolní části, u řeky Moskvy, dílny hrncířů a koželužny. Luxusní zboží, jako například drahé látky, se dovážely z ciziny, ale běžné výrobky, prodávané na trzích, byly domácí provenience. Ruští řemeslníci zhotovovali předměty každodenní potřeby. Bylo to například hliněné nádoby, dřevěné sudy, kožená a brokátová obuv, sáně. Na tržištích se dokonce daly koupit celé dřevěné domy, které pak stačilo jen odvézt a na určeném místě složit. Ve velkých městech, zvláště v Moskvě, se vyráběly také

¹⁹³ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

některé luxusní předměty a zbraně.¹⁹⁴ Některé produkty se vyvážely na trhy do okolních zemí. Lannoy viděl na tržištích v Litvě prodávat ruské kožichy, rukavice, čepice, hrnky a postele.¹⁹⁵ Herberstein psal s nadšením o Kalužanech, zhotovujících velmi pěkné dřevěné číše a nádobí, které se rovněž vyvážely na Litvu.¹⁹⁶ Moskevští zbrojíři zhotovovali od konce 15. století střelné zbraně včetně malých děl a střeliva. Co do kvality se však výrobky moskevských zbrojířů nemohly rovnat západoevropským. V 16. století se nejžádanějším produktem moskevských zbrojařských dílen staly helmice. Dobrou úroveň mělo ruské šperkařství a stříbrnictví. Cizinci obdivovali jemnost ruských spodních čepiček, umně vyšíváných perlami a oblékaných pod vysokou čapku s kožišínovým lemem, složitá zdobení ruských oděvů vyšivkami, perlami a drahokamy. K žádanému artiklu patřily ozdobné opasky. V Moskvě se zhotovovaly závoje, obřadní roušky na mešní kalichy a liturgická roucha s vyobrazením mrtvého Krista používaná na Velký pátek, tzv. *plaščanice*.

Domácí provenience byly mnohé ikony, které vznikaly v klášterních dílnách a prodávaly se na městských tržištích. V kláštorech se zhotovovaly také cenné rukopisné knihy.¹⁹⁷ Zajímavá je zmínka o knihtisku na Rusi. Possevino uvedl, že *„všechny knihy [církevní - poznámka V.V.] sami přepisují, ale netisknou, vyjma těch, co se tisknou na tiskařském lisu pro samotného knížete v městečku Alexandrovská sloboda, kde má panovník typografii.“*¹⁹⁸

¹⁹⁴ Savvaitov, P.I., *Opisanije starinnych carskich utvarej, oděžd, oružija, ratnych dospěčov i konskogo pribora, izvlečenoje iz rukopisej archiva moskovskoj Oružejnoj palaty*. in: Zapiski imp. Archeologičeskogo obščestva, XI., SPb., 1865, s.303-305.

¹⁹⁵ Lannoy, (<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>).

¹⁹⁶ Herberstein, s.140.

¹⁹⁷ Dnes chápeme tyto předměty jako výtvarné artefakty, ve středověku však bylo považováno jejich zhotovování za pouhé řemeslo.

¹⁹⁸ Possevino, s.27.

V zemi, kde si vesnické a městské obyvatelstvo vystačilo ve většině případů s domácí výrobou, byla poptávka po kvalitních řemeslných výrobcích malá a soustřed'ovala se v okruhu panovnického dvora. Řemeslníci si podle Herbersteina vydělávali na Rusi velmi málo. Tovaryši dostávali denní mzdu ve výši jeden a půl *děngi* a mistři si vydělali denně dvě *děngi*. Zvláště práce zlatníků byla podle Herbersteina velmi levná a většina z nich, aby se uživila, razila mince.¹⁹⁹ Gvanini uvedl, že v dobách nouze si řemeslníci vydělali stěží na suchý chléb. Podobnou zkušenost udělal i Buchau.

Moskva nebyla jediným městem, kterému cizinci věnovali pozornost. O některých se zmiňovali okrajově, protože jimi projížděli nebo se v nich po nějakou dobu zdržovali při čekání na posla z Moskvy, o jiných psali podrobněji kvůli jejich obchodnímu nebo strategickému významu. Zajímavé je, že prakticky chybí podrobnější informace z první ruky o městských republikách Novgorodu a Pskovu. Výjimkou je zpráva Guilleberta de Lannoy, který obě města navštívil v 15. století. Novgorod popsal Lannoy jako „*neobvykle rozlehlý, nacházející se na nádherné rovině, obklopené lesy.*“²⁰⁰ Opevnění města hodnotil zkušený válečník jako nedostatečné a popsal ho jako proutěný plot, zpevněný zeminou. Pouze obrané věže byly z kamene. Uprostřed města, na březích řeky, stála pevnost, v níž byl postaven hlavní městský chrám, zasvěcený sv. Sofii. V pevnosti žil novgorodský biskup. Barbaro psal o Novgorodu pouze z doslechu a zaznamenal, že se nachází od Moskvy na vzdálenost osmi dnů cesty na severozápad a je převeliký a že byl pokořen velikým moskevským knížetem Ivanem III. Podle Barbara obyvatelé poznenáhlu tíhnou ke katolické víře a mají vlastní soudnictví. Většina cizinců psala o obrovském bohatství Novgorodu. Contarini zmínil jako jeden z jeho zdrojů obchod kožišinami, který je v něm soustředěn. Podle jeho informací byl Novgorod sice podřízen moskevským

¹⁹⁹ Herberstein, s.121.

²⁰⁰ Lannoy, (<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>).

knížatům, ale spravovala ho městská komun, což odpovídalo stavu mezi léty 1471 až 1478, než došlo k definitivnímu podmanění Novgorodu Moskvou. Podle Herbersteina vyvezl Ivan III. z města po jeho obsazení více jak tři sta vozů zlata, stříbra a různých drahocenných předmětů.

V pramenech anglické provenience byl Novgorod kvůli strategickému umístění u řeky, jež ho spojovala s Baltským mořem, hodnocen jako největší uzel obchodních cest. Podle Chancellora si sice moskevská knížata vybrala za svoji rezidenci Moskvu, ale Novgorod zůstal hlavním obchodním centrem, kam nadále přijíždělo nejvíce obchodníků.²⁰¹ Vzhledu města věnovali cizinci minimální pozornost. Podle Angličanů byl Novgorod rozlehlejší než Moskva. Městská pevnost měla kruhový půdorys a chránila ji vysoká opevnění s obranými věžemi. V pevnosti kromě chrámu a obytných domů biskupa a duchovních nebyly téměř žádné jiné stavby. Podle Possevina rok před jeho příjezdem nějaký cizinec navršil kolem pevnosti hliněný val, na který rozmístil několik střelen s děly. Possevino odhadl počet novgorodského obyvatelstva na dvacet tisíc.²⁰² Ve městě žilo k velkému údivu cizinců množství mnichů. Obývali dřevěné chýšky, postavené na březích řeky Ilmenu.

V 15. století navštívil Lannoy tajně Pskov. Zatímco o Novgorodu a jeho obyvatelích se rozepsal celkem podrobně, u Pskova se omezil na stručné konstatování, že městská opevnění jsou kamenná s obranými věžemi a zámek je veliký, ale žádný cizinec pod hrozbou smrti do něho nemá přístup.²⁰³ Ani ve zprávách jiných cizinců není až do konce 16. století o vzhledu Pskova téměř zmínka. Herberstein se omezil na lakonické sdělení, že Pskov je jediným ruským městem, které je ze všech stran uzavřeno hradbami.²⁰⁴ To však byla stěžejní informace.

²⁰¹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.55.

²⁰² *Possevino*, s.44.

²⁰³ *Lannoy*, (<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>).

²⁰⁴ *Herberstein*, s.151.

Pskov byl mezi ruskými městy výjimečný svou kamennou architekturou a jako jediný měl kamenné hradby po celém obvodu. V Moskvě bylo přitom v 16. století vystavěno kamenné opevnění podle svědectví Západoevropanů jen kolem Kremlu a *Kitaj-gorodu*. Kámen, používaný Pskovany, pocházel z místních vápencových lomů a byl také jedním z důležitých obchodních artiklů. Rovněž Possevino, jenž strávil nějaký čas v polském ležení pod Pskovem, uvedl, že město má kamenné opevnění s věžemi. Materiál na stavbu byl ovšem podle něj vytěžen z říčního koryta. Městské centrum Possevino popsal jako podlouhlý trojúhelník, kolem kterého je postavena hradební zeď, k níž přiléhají tři zámky. Stejně jako počet obyvatelstva Novgorodu, odhadl Possevino i obyvatelstvo Pskova na dvacet tisíc duší.²⁰⁵ Ulfeldt si z doslechu zaznamenal, že by v Pskově mělo stát na tři sta kostelů a sto padesát klášterů, z valné části kamenných.²⁰⁶

Z dalších ruských měst zmínil Herberstein strategicky důležitý Smolensk. Město bylo postaveno v údolí, kolem něhož se zvedaly lesem porostlé svahy. Když tudy Herberstein projížděl, upoutaly ho v okolí města ruiny velkého počtu klášterů. Podle Kobenzela odpovídala velikost města rozloze Říma, ale všechny budovy v něm byly ze dřeva. Z kamene byl pouze chrám v areálu pevnosti, vybudované na vyvýšeném místě na levém břehu Dněpru. Pevnost byla koncipována jako malé město. Z jedné strany ji chránila řeka, z druhé hluboký příkop a ohrada ze zaostřených kůlů.²⁰⁷ Possevino zmiňuje obranný val s proutěným plotem, opatřeným otvory pro hlavně děl.²⁰⁸

²⁰⁵ *Possevino*, s.44-45.

²⁰⁶ *Ulfeldt*, s.297.

²⁰⁷ *Kobenzel* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>).

²⁰⁸ *Possevino*, s.192-193.

Papežský legát popsal také staré ruské město Tver, nacházející se na levém břehu horního toku Volhy. Zdálky se Possevinovi jevilo větším, než ve skutečnosti bylo. Počet obyvatelstva nedosahoval dvaceti tisíc. Neradostný stav kdysi významného města vylíčil v cestovním deníku Ulfeldt: *„Dorazili jsme do Tveru ... toto město bylo dříve kupecké, obchodní, značně bohaté, ale nyní zcela zchudlo a je v úpadku, protože v něm býval dvůr zabitého knížete, tedy bratra velikého knížete: kolem pevnosti kdysi byly příkopy, val a kamenné opevnění, ale teď je vše tak zničené, že po kamenném opevnění nezůstalo ani stopy.“*²⁰⁹ Ulfeldt projížděl cestou do Moskvy také městem Dmitrovem, *„v němž stojí pevnost obestavená kamennou zdí, město je vystaveno ze dřeva, jílu a drnů.“*²¹⁰

Soudě podle zpráv Západoevropanů, nebyla na Rusi v 16. století téměř zakládána nová města. Jako obchodní uzly se využívala stará obchodní centra. Pokud vzniklo nové město nebo městečko, byly důvody k jeho založení diktovány vojenskými potřebami. Až na výjimky šlo většinou o příhraniční pevnosti městského typu nebo záchytné stanice, *jamy*. Podle Horseye nechal Ivan IV. *„vystavět za dobu své vlády sto padesát pět pevností v různých částech země, rozmístil tam děla a vojenské posádky. Na zeleném drnu vystavěl tři sta městeček, tzv. jam.“*²¹¹

Ruská města zajímala cizince jak ze strategických, tak obchodních důvodů. Většina Západoevropanů se ve svých zprávách obšírně věnovala různým aspektům obchodování na Rusi. Obchodní záležitosti byly blízké nejen kupeckým agentům, ale i diplomatům. Diplomaty často doprovázeli kupci se zbožím, na něž se pak vztahovala podobná privilegia jako na členy poselstva - právo svobodného příjezdu a bezcelního obchodu. Podle Západoevropanů se ruské obyvatelstvo zabývalo hlavně zemědělstvím a obchodem. Po celé 15. a 16. století hodnotili Západoevropané velmi

²⁰⁹ Ulfeldt, s.313.

²¹⁰ Ulfeldt, s.314.

²¹¹ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

pozitivně význam Moskvy pro rozvoj vnitrozemského obchodu. Adams odhadoval, že v některých dnech přijíždělo z Jaroslavlí do Moskvy sedm až osm set vozů naložených obilím a solenými rybami.²¹² Zatímco v létě se obchodovalo na městských trzích, v zimě se jako obrovský trh využívala zamrzlá řeka Moskva. Kupci do hlavního města dopravovali na saních zmrzlé kusy poraženého dobytka, vepře a ryby. Barbaro a Contarini popsali zimní moskevské trhy, na které se z širokého okolí přiváželo od konce listopadu po celou zimu ohromné množství potravin. Barbara zaujal způsob prodeje a množství nabízených poražených zvířat: *„V zimě (na led) přivážejí zabitá a vyvržená, z kůže stažená vepře, býky a jiný skot. Zmrzlé na kost je postaví na nohy, a je jich tolik, že kdyby někdo chtěl koupit v jeden den dva stě kusů, dostal by je. Pokud se nedají nejdříve do pece, není možné je rozsekat, protože jsou tvrdé jako mramor.“*²¹³ Podle Contariniho cestopisu si lze vytvořit celkovou představu o druzích nabízeného zboží: *„Každodenně se na zamrzlé řece nachází obrovské množství obilí, hovězího, vepřového, dříví, sena a všeho ostatního potřebného zboží. V průběhu celé zimy se počet zboží netenci.“*²¹⁴ Potraviny nebyly určeny jen Moskvanům. Nakupovat je do Moskvy přijížděli obyvatelé severních oblastí. Výměnou za ně nabízeli kůže, kožišiny a ryby. Moskevský zimní trh a jeho návštěvníky popsal Chancellor: *„Pole jsou osety obilím, jež obyvatelé vozí do Moskvy v tak obrovském množství, že to až překvapuje. Každé jitro můžete potkat sedm až osm set saní, vezoucích tam obilí, ale některé vezou ryby. Jedny přivážejí obilí do Moskvy, jiní ho odvázejí, a mezi nimi jsou i tací, kteří žijí ne méně jak sto mil daleko; vše se převáží na saních. Ti, co přijíždějí z takových dálav pro obilí, pocházejí ze severních oblastí panství velikého knížete, kde mrazy neumožňují*

²¹² Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

²¹³ Barbaro i Kontarini, s.133 a 158.

²¹⁴ Barbaro i Kontarini, s.204 a 228.

pěstovat obilí - tak jsou tuhé. Přivázejí do Moskvy ryby, kožišiny a kůže zvířat."²¹⁵

Tataři do Moskvy jezdili až do ovládnutí Astrachaně ruskými vojsky nakupovat sůl a ryby.

Za hlavní centra ruského zahraničního obchodu považovali cizí návštěvníci města Novgorod a Pskov, jež si udržely výsadní postavení v obchodování se lnem, konopím, sádlem, lojem, voskem a kůžemi po celé 16. století. Poté co Angličané objevili severní mořskou cestu, vzrostl ve druhé polovině 16. století význam přístavů u ústí severní Dviny a především nově založeného Archangelsku, který popsal Horsey, jenž tudy projížděl právě v době jeho počátků: tvořila ho jen malá pevnost, která se záhy rozrostla o řemeslnickou a obchodní čtvrt'.²¹⁶ Skutečný rozkvět Archangelsku jako obchodního centra a přístavu nastal ovšem až v 17. století. Tradičním obchodním centrem byl Kyjev. Contarini uvedl, že do něho přijíždějí obchodovat s kožišinami Velkorusové. Odtud se zboží odváželo dál do Kaffy²¹⁷.

K středně velkým ruským městům patřila ve druhé polovině 16. století Jaroslavl, která se stala jednou z důležitých základen anglo-ruského obchodu. Nakupovaly a prodávaly se tu kůže, sádlo, lůj, obilí a vosk, který byl ale nabízen také jinde. Fletcher považoval Jaroslavl za nejmalebnější z ruských měst, a to především kvůli okolní krajině.²¹⁸

Jenkinson, který se snažil získat o Rusi a jejích obyvatelích co nejvíce informací, nepokračoval po svém prvním příplutí přímo do Moskvy, ale záměrně pobýval nějaký čas na ruském severu, v Cholmogorách a Vologdě. Města byla v té

²¹⁵ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.56.

²¹⁶ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

²¹⁷ Rusky Feodosija.

²¹⁸ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

době největšími středisky obchodu se solí a hlavními obchodními skladišti ruského severu. Architektura obou byla dřevěná. Vologdu popsal Jenkinson jako velké město, jehož středem teče řeka. Pevnost byla opevněná vysokou kamennou hradbou. Ve městě žil větší počet bohatých kupců a hlavně na podzim, kdy se konaly trhy a expedovalo se zboží, se zde soustřeďovalo velké množství příchodících obchodníků. Vologdským kupcům patřila většina říčních plavidel, převážejících zboží po Severní Dvině, respektive Suchoně, ze severomořského pobřeží do vnitrozemí. Ve druhé polovině 16. století si anglická Moskevská společnost zřídila ve Vologdě kvůli její strategické poloze a obchodnímu významu stálé zastoupení a skladiště.

Hlavním obchodním artiklem severu byly kožišiny. Podle Adamse „*poskytuje severní část Rusi vzácné a drahocenné kožišiny, tedy i sobolinu, kterou naše dámy tak rády nosí kolem šije, také veverky, také bílé, černé a stříbrné lišky, kožky zajíců, bobrů a dalších zvířat.*“²¹⁹ Za centrum obchodu s kožišinami Západoevropané považovali Ust'ug Velikij. Podle Iovia do něho přijížděli kupci z Permi, Pečory a ještě severněji ležících oblastí.²²⁰ Vzácné kožišiny z hranostajů, kun, sobolů, stříbrných lišek a zajíců se prodávaly v Cholmogorách, v nichž se obchodovalo také s mořskou solí a rybami. Angličtí obchodníci doporučovali krajanům účast na cholmogorském trhu, konaném každoročně při příležitosti svátku sv. Nikolaje Zimního. Daly se něm výhodně nakoupit rybí a tulení tuk, ryby, především losos a treska, kožišiny, sůl a další zboží. Z Cholmogor místní kupci sice dováželi kožišiny do Novgorodu, Vologdy a Moskvy, ale prodávali je tady za mnohonásobně vyšší ceny. Podle Chancellora zásobovaly Cholmogory Novgorod, Vologdu a Moskvu a další ruská města také mořskou solí a sušenými rybami. Také v Cholmogorách si Moskevská společnost vybudovala základnu a skladiště. Na konci 16. století žil ve městě značný počet anglických kupců, vlastních domy a pozemky.

²¹⁹ Adams (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

²²⁰ Iovius (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Iovij/text2.phtml?id=2009>).

Kožišiny byly na Rusi ceněným obchodním artiklem. Ze stříbrných lišek se zhotovovaly velmi drahé čepice. Deset liščích čepic se prodávalo až za cenu patnácti rublů. Veverčí kožišinky nabízeli obchodníci po deseti nebo kusově. Ceněny byly bobří kožišiny, kterými si Rusové zdobili lemy oděvů. Ženy nosily nejčastěji kožišiny z divokých koček. Cizinci nakupovali spíše levnější kožišiny. Nákup cenných sobolů a hranostajů se jim nevyplácel, protože po drahých kožišinách nebyla na Západě velká poptávka. Herberstein se zmiňuje, že Rusové si velmi cenili sobolinu, která se v Moskvě prodávala za dvacet až třicet zlatých, ale sám tak drahé kožišiny neviděl. Přitom se dozvěděl, že obyvatelé Permi a Pečory vyměňují sobolí kožišiny u kupců za železné sekyry. Za jednu sekyru prý dávají tak tlustý svazek kožek, jaký obchodník protáhne otvorem na topůrko.²²¹ S kožešinami se ve velkém obchodovalo také v povolžské Kazani.²²²

Podle Herbersteina jezdili moskevští kupci na sever přes Perejaslavl, Kostromu, Jaroslavl a Uglič. Z Jaroslavle vedla přímá cesta na Vologdu a odtamtud do Ust'jugu. Odtud kupci pluli dále na sever ve člunech a lodích po Severní Dvině. Nejkratší cesta z Vologdy do dvinské oblasti vedla po řece Vagu. Do Běloozersku vedly z Moskvy dvě cesty. V zimě se používala kratší cesta přes Perejaslavl do Ugliče a v létě se jezdilo přes Jaroslavl. Obě cesty byly obtížné, ale v zimě byla doprava přeci jen snazší. Do Vjatky vedla kratší cesta přes Kostromu, delší, ale bezpečnější, přes Vologdu a Ust'jug. Do Permi se dalo suchozemskou cestou dojet jen v zimě. V letním období se po souši dojelo do Vologdy a Ust'jugu a odtud se plulo dále po Severní Dvině do Vyčegdy. Z Permi se dalo po řekách doplout také do Ust'jugu, ale cesta byla složitá a obtížná. Cestování v létě obecně ztěžovaly mokřiny a bažiny, přes které se musely budovat dřevěné mosty a stavět jakési provizorní chodníky z trámů, a také velké množství ovádů a much. Kromě toho byly

²²¹ Herberstein, s.152-155.

²²² Herberstein, s.128.

oblasti jen řídce osídleny a kupce ohrožovali lapkové. Jenkinson si stěžoval, že když plul po Severní Dvině z Cholmogor do Vologdy, musel nocovat na břehu pod provizorním přístřeškem a jídlo si připravovat ze zásob, protože za celou dobu nenarazil na žádné lidské obydlí. Angličan proto všem následovníkům vřele doporučil, aby se na Rus nevydávali bez sekery, křesadla, troudu, železného kotlíku a dostatečných zásob potravin.²²³ Cizinci svorně uvádějí, že nejvhodnější dobou pro převoz zboží je navzdory třesutým mrazům a neskutečnému množství sněhu zima. Herberstein zaznamenal, že domorodci zapřahali do rychlých saní, přepravujících zboží, kromě sobů také velké psy.²²⁴

Podle zpráv Západoevropanů však nebylo snadné ani obchodování s Východem. Na hlavní obchodní tepně, Volze, ale i na Donu hrozilo nebezpečí přepadení loupeživými tlupami, vydávajícími se za Tatary, i kočujícími Tatary samotnými, kteří cestovatele přepadali, okrádali a prodávali do otroctví. Contarini, který projížděl roku 1476 zdejší stepí s velkou kupeckou karavanou, napsal, že cestovali s velkými obavami, neustále ve střehu, zvláště v místech, kde se Volha přibližovala k Donu. Na volžském břehu si museli narychlo vyrobit z kmenů stromů, poražených v nedalekém lesíku, vory a na nich pak řeku přeplout. Cesta ve stepi nebyla značena a téměř se ztrácela. Karavana každou noc budovala kolem tábořiště vozovou hradbu a stavěla hlídky.²²⁵

Obchodní spojnici moskevského státu s Východem se ve druhé polovině 16. století stala Astrachaň, dobytá roku 1556 Ivanem IV. Ruský obchod s Astrachaně popsal Barbaro jako živý a oboustranný. Z Moskvy byla do Astrachaně každoročně posílána plavidla pro sůl. Ruští kupci jezdili do Astrachaně nakupovat hedvábné látky, koně a zboží dovezené z Derbentu a Buchary, hlavně pšenici, koření, vonné

²²³ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.76.

²²⁴ *Herberstein*, s.163.

²²⁵ *Barbaro i Kontarini*, s.132 a 157.

látky, barvy, koberce, brokát. Jako protihodnotu nabízeli obilí, různé potraviny, vlněné a plátěné oděvy, nože, sekyry, šípy, zrcátka a peněženky. Tajně se obchodovalo se železem a zbraněmi. Podle Contarinioho posílal astrachaňský chán k moskevskému knížeti každý rok posly pro dárky. Přijížděla s nimi kupecká karavana s nákladem látek a hedvábí, aby je vyměnila za kožišiny, sedla nebo meče.²²⁶ Obchodní význam Astrachaně poklesl podle Possevina po jejím připojení k Rusi. Také Angličané ve svých zprávách uváděli, že město nemá zdaleka tak velký obchodní význam, jak by se na první pohled zdálo a Rusové zde prodávají jen kůže, dřevěné nádoby, uzdy a sedla.

Podobně jako po Severní Dvině také po Volze plula ruská říční plavidla. Podle Jenkinsona se stavěla ze dřeva bez použití železa.²²⁷ Po proudu pluly lodě za pomoci plachty. Proti proudu se musely táhnout na dlouhých lanech. Kolem sedmdesáti mužů táhlo loď ze břehu a další ji z paluby odstrkávali ode dna dlouhými tyčemi. Zajímavá je Horseyova poznámka, že si prý Ivan IV. nechal postavit ve Vologdě flotilu pro obchodování na Baltu. Horsey ruské lodě popsal jako pozoruhodně krásné, obrovité a podivného tvaru, nádherně zdobené, čímž prý mínil „vyobrazení lvů, draků, orlů, slonů a jednorožců,” provedené živě „zlatem, stříbrem a všelijakými barvami.” Více podrobností o ruském lodním stavitelství Horsey nezaznamenal, ale určitou představu nabízí jeho porovnání s anglickými loděmi, které se podle jeho názoru lišily „silou a velikostí, aby propluly velikým oceánem, bouřlivými moři” a byly sestaveny „velice umně, s ostrým kýlem, dno není ploché.”²²⁸ Ojedinelá je Randophova zmínka o tom, že Moskevská společnost postavila za účelem

²²⁶ *Barbaro i Kontarini*, s.197 a 220.

²²⁷ *Anglijskije putěsetvenniki*, s.75.

²²⁸ *Horsey* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

obchodování na Volze vlastní bárku o tonáži dvacet sedm tun, která ji nepřišla na víc jak sto marek.²²⁹

Další říční obchodní cesta vedla po Donu. Používat se však dala pouze na podzim, kdy byla řeka díky dešťovým srážkám splavná. Herberstein zaznamenal, že lodě vezoucí zboží do Azova, Kaffy a Konstantinopole se nakládají většinou u starého zničeného města Dankova. Cesta odtud do Azova trvala dvacet dní. V Azově vyměňovali moskevští kupci kožišiny za hedvábné a vlněné látky a drahokamy.

Díky zprávám anglických obchodníků si lze udělat představu o cestování ze severního pobřeží do obchodních center na jihovýchodě země. Podle Angličanů trvala cesta z ústí Severní Dviny do Astrachaně v létě čtyřicet šest dní. Nejdříve se čtrnáct dní plulo z přístavu sv. Nikolaje do Vologdy. Odtud se dva dny jelo po souši do Jaroslavlě, odkud se opět mohlo plout po Volze až do Astrachaně. Plavba po Volze trvala třicet dní. Podle zavedené praxe kupci po příjezdu do země museli ukázat přivezené zboží celním úředníkům. Ti si ho prohlédli, stanovili cenu a vyměřili clo. Podle zpráv Angličanů platili turečtí a arménští obchodníci jako clo desátek z dovezeného zboží. Západoevropští obchodníci se snažili od moskevského knížete získat nejen dovolení navštěvovat ruské trhy a obchodovat na nich, ale také osvobození od celních poplatků.

Nejúspěšnější v získávání nejrůznějších obchodních úlev a výsad byli Angličané, kteří vykazovali ve druhé polovině 16. století až čtyřicet procent zisku z ruského obchodu. Do ústí Severní Dviny připlouvaly z Anglie od roku 1555 ročně v průměru tři koráby se zbožím. Angličané si pro plavbu severní mořskou cestou vybírali s ohledem na její sezónní charakter období od konce května do začátku června. Odplouvali na podzim. Než bylo zboží, které přiváželi, distribuováno na trh, prohlédl si ho panovník nebo jeho pověřenec a nejlepší kousky odkoupil pro potřebu dvora nebo státní pokladny.

²²⁹ Randolph (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Randolph/text.phtml?id=11700>).

Kromě osvobození od poplatků se Angličané pokoušeli získat výsadní právo na obchodování severní mořskou cestou. Horsey si stěžoval, že v létě v přístavu sv. Nikolaje kotví nejen anglické koráby, ale také lodě německých, holandských a francouzských kupců.²³⁰ Ruští vládci, zainteresovaní na dovozu západoevropského zboží, však obchodníky z jiných zemí příliš neomezovali. Podle Herbersteina sice švédští kupci měli dovoleno obchodovat jen v Novgorodu, ale informátoři z druhé poloviny 16. století již uváděli, že svoje zboží nabízejí v Moskvě, Kazani a Astrachani. Ve druhé polovině 16. století se ruský trh otevřel Dánům a Holanďanům, kteří získali právo bezcelního obchodu v Novgorodě. Za povolení obchodu na Rusi běžně moskevská knížata požadovala, aby v cizí zemi mohli obchodovat ruští kupci, kteří tam však v této době jezdili jen vzácně.

Obchodní vztahy mezi cizinci a ruskými obchodníky byly většinou založeny na výměnném obchodu. Lannoy, pobývající v Novgorodu počátkem 15. století, si zapsal, že jako platidlo se tam v té době používaly kousky stříbra, vážící šest uncí. Místo drobnými mincemi se platilo hlavičkami veverek a kun.²³¹ Také Herberstein uvedl, že před sto lety se na platilo kousky stříbra v hodnotě rublu, ale on sám se již s nimi nesetkal. Zmínil i tlamičky a ouška veverek a jiných drobných zvířátek, sloužících kdysi jako platidlo. V době Herbersteinova pobytu se na Rusi používaly mince moskevské, novgorodské, tverské a pskovské. Všechny se razily ze stříbra, ale odlišovaly se vzhledem a hodnotou. Nejmenší peněžní jednotkou byla *děnga*. Ze šesti *děněg* se skládal *altyn*, dvacet *děněg* tvořilo *grivnu*, sto *děněg* *poltinu* a dva *stě děněg* nejvyšší ruskou platební jednotku *rubl*. Začaly se razit také nové mince, tzv. *polděngi*. Jeden *rubl* se skládal z čtyřiceti *polděněg*. Zatímco směná hodnota tverské *děngy* byla stejná jako moskevské, novgorodská *děnga* měla hodnotu dvou moskevských. Novgorodská *grivna* sestávala ze čtrnácti *děněg* a *rubl* z dvou set

²³⁰ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

²³¹ Lannoy, (<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>).

dvaceti dvou *děněg*.²³² Gvanini napsal, že ve druhé polovině 16. století již *rubl* tvořilo pouze sto *děněg*. Zlaté mince, jak informují Herberstein, Gvanini i angličtí obchodníci, se na Rusi nerazily. Používaly se uherské a rýnské zlatáky. Buchau však jako jediný uvedl, že velmi zřídka se objevila mezi platidly i moskevská zlatá ražba, o trochu menší než uherské zlaté mince.²³³ Směnná hodnota cizích zlatých mincí se také měnila. Za Herbersteina je bylo možné vyměnit za sto *děněg* za kus, kdežto za Gvaniniho se za ně dostalo již šedesát *děněg*. Zajímavé jsou zprávy o drobných měděných mincích, nazývaných *puly*. Jednu *děngu* tvořilo za Herbersteinova pobytu šedesát *pulí* a za Gvaniniho čtyřicet *pulí*. Tyto mince se však téměř nevyskytovaly. Podle Gvaniniho a Buchaua se razily jako platidlo chudých, platily se s nimi drobné nákupy a rozdávaly se jako almužna žebrákům. Složitost ruského měnového systému a také nedostatek platidel motivoval zahraniční obchodníky používat místo peněz zboží. Platbám v hotovosti se vyhýbali i kvůli tomu, že ruští kupci při nákupech záměrně snižovali směnou hodnotu cizích mincí a při prodeji vlastního zboží ji naopak navyšovali ve svůj prospěch.

Na Rusi bylo běžné si peníze půjčovat. Půjčky poskytovaly hlavně bohatí bojaři a církev. Z cizinců zaznamenal výši úroku pouze Herberstein. Dosahoval prý minimálně dvaceti procent a císařský vyslanec ho považoval ho za lichvářský. Podle jeho informací jen církev požadovala desátek, tedy desetinu zisku.²³⁴

Většina ruských měst měla na konci 15. a v 16. století podobný charakter jako sídelní město Moskva. Ruští vládci podle zpráv Západoevropanů až na výjimky nezakládali ani nebudovali v té době nová města. Pouze v pohraničních oblastech stavěli pro vojenské posádky pevnosti městského charakteru, u cest zakládali tzv. jamy, poštovní stanice a po navázání anglicko-ruských obchodních vztahů zřizovali

²³² Herberstein, s.123-125.

²³³ Buchau (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>).

²³⁴ Herberstein, s.129.

obchodní stanice, z nichž se postupně vyvinula města. Koncem 16. století byl z obchodních důvodů založen na severomořském pobřeží přístav Archangelsk a na Volze města Šančurin, Saratov, Perevolka a Caricyn. Ve vnitrozemí využívali moskevští panovníci pro obchodní a správní potřeby historická městská centra. Podle zpráv Západoevropanů neplnila ruská města typické funkce evropských měst, tedy obchodních a řemeslných center, ale byla hlavně správní a vojenskou jednotkou. Possevinova poznámka, že ruská města mají nejvíce obyvatel v době války a nejméně v době míru, osvětlovala jejich hlavní úlohu - poskytnout ochranu místní populaci v případě hrozícího nebezpečí.

III. 8. Mentalita obyvatel

Herberstein upozorňoval na nevyzpytatelnost ruských kupců. Často se stávalo, že se cizincům podařilo za nějakou lacinou tretku získat malé jmění. Mohlo se ale stát, že když stejný výrobek přivezli příště, nebyl už o něj zájem. Když se nějaká kdysi draho prodaná věc objevila na ruském trhu za zlomek původní ceny, odkupovali ji cizinci nazpět a se ziskem prodávali v zemi, odkud ji předtím dovezli. Podle Západoevropanů byli Rusové obratní obchodníci. Zatímco u novgorodských a pskovských obchodníků platila jistá slušnost, shodli se cizinci na tom, že ostatním Rusům se při obchodování nedá věřit. Zvláště moskevské kupce popisovali jako zvláště věrolomné. Zvyky Moskvanů při obchodování popsal Herberstein následně: *„Obchodují za použití lsti a podvodu. Když nakupují cizí zboží, snižují jeho cenu na polovinu, a tak dostávají cizí kupce do nepříjemného postavení, až si někteří z neznalosti zoufají.”*²³⁵ Zatímco moskevští kupci sami nikdy slovo nedrželi, vyžadovali od Západoevropanů, aby splnili každou maličkost, kterou neprozřetelně slíbili. Cizinec se před nimi musel mít neustále na pozoru. Herberstein s hořkostí vzpomínal, jak požádal jednoho bojara o pomoc při nákupu kožišin. K jeho pozdějšímu

²³⁵ Herberstein, s.126.

zděšení se mu bojar místo slíbené pomoci pokusil vnutit vlastní nekvalitní kožišiny. Herberstein varoval před prostředníky, protože ti většinou doporučí zboží těch kupců, od nichž dostanou dárky nebo podíl z prodeje: *„Mají ve zvyku vydávat se za prostředníky mezi prodávajícím a kupujícím, ale vezmou si dárky od jedné i druhé strany, slíbíce oběma věrnou spolupráci.“* Podle Herbersteina by se měl mít každý cizinec na pozoru, když *„začnou přísahat a dovolávat se Boha ...protože oni přísahají, když chtějí podvádět.“* Když však cizinec zachová chladnou hlavu, je pro něho obchodování na Rusi zdrojem velkých zisků: *„Kdo ale zná jejich zvyky a počká na vhodný čas, prodá své zboží beze ztrát.“*²³⁶ Západoevropané se podmínkám ruského trhu přizpůsobili a přes neustálé stížnosti na zdejší poměry nezůstávali místním nic dlužní. Když stouply ceny kožišin, dávali za ně cizinci výměnou laciné západní zboží, aby neprodělávali. Ztrátu neutrpěli ani místní, kteří prodávali cizí výrobky za tak vysoké ceny, jaké by si cizinci nikdy nemohli stanovit.

Západoevropští návštěvníci Rusi si nestěžovali jen na špatné morální kvality moskevských obchodníků. Nevalné mínění měli o ruském charakteru jako takovém. Podle Chancellora jsou Rusové *„ve věci vydírání ti nejodpornější lidé na světě.“* Podle světaznalého Angličana velmi inklinují *„ve své přirozenosti k podvodu; brání jim jen tvrdé bití.“* Zároveň je však ospravedlňoval: *„Stejně tak jsou svou přirozeností předurčení zvykat si na kruté životní podmínky.“*²³⁷ Jeho krajan Horsey ospravedlňoval ruskou mentalitou krutovládu Ivana Hrozného: *„Po přirozenosti své je to lid tak divoký a zlostný, že kdyby dřívější car nevládl tak tvrdě a krutě, nedožil by se tak vysokého věku.“*²³⁸ Na rozdíl od diplomatů a obchodníků ruskou povahu ocenil opričník Staden, který se rozhodl získat majetek loupením a vražděním carových nepřátel v zemštině: *„Začal jsem sbírat vojsko*

²³⁶ Herberstein, s.126.

²³⁷ Aglijskije putěšestvenniki, s.66.

²³⁸ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

z chudých, nahých chudáků kolem sebe a dal jim šaty, z čehož měli náramnou radost. Pak jsem podnikal vlastní výpravy a zjistil, že jsou mi věrní.“ Podle Stadena na Rusi *„i ten nejhoupější rolník ovládá natolik nejrůznější úskoky, že mu naši doktoři, právníci nesahají v intrikaření a lstích ani po kotníky. Když se někdo z našich přemoudrých doktorů dostane do Moskvy - bude se mít co učit!“*²³⁹

Nelichotivá charakteristika morálních kvalit se vztahovala především na obyvatele sídelního města a lidi ve službách moskevských vládců. O původních obyvatelích Novgorodu psal už Lannoy a později také Herberstein jako o mírných a upřímných lidech. Pskov byl podle Západoevropanů nejevropštějším ze všech ruských měst a tamní obyvatelé nejcivilizovanějšími Rusy, vyznačujícími se hrdostí na vlastní kulturu a přátelskou a upřímnou povahou. Podle Herbersteina si Pskované při obchodních jednáních vedli svědomitě a čestně a úmluvy uzavírali bez úskoků a podvodů. Poměry v těchto historických městských centrech se však změnily k horšímu poté, co byla původní populace násilně vysídlena velkými moskevskými knížaty a do měst se nastěhovalo obyvatelstvo pocházející z okolí Moskvy. To prý sebou přineslo hrubost, pokrytectví a zkaženost. Podle Herbersteina si Moskvané byli vědomi, jak o nich Západoevropané smýšlí: *Lid v Moskvě, jak se říká, je mnohem mazanější a úskočnější než jinde a zvláště věrolomný je při plnění povinností; oni sami jsou si toho vědomi a proto pokaždé, když přijdou do styku s cizinci, tváří se, že nejsou Moskvané, ale přistěhovalci, čímž se snaží získat si větší důvěru.*²⁴⁰

Ve zprávách všech Západoevropanů byla velká pozornost věnována postavení ruského panovníka a obrovské moci, kterou disponoval nad podanými. Diplomaté si často stěžovali na z jejich strany nepochopitelnou aroganci a povýšené jednání ruských vládců a jejich dvořanů a úředníků. Když se pokoušeli vystihnout charakteristické rysy ruského vystupování a chování, používali nejčastěji výrazy

²³⁹ Staden, s.32.

²⁴⁰ Herberstein, s.133.

domyšlivost, zpupnost, záludnost, drzost a nečestnost. Západoevropanům, kteří se dostali na Rus v 15. a 16. století, byl ruský způsob myšlení cizí. Necháпали, odkud pramení velikášství moskevského panovníka a úskočnost, lstivost a dotěrnost jeho dvořanů, domáhajících se neustále od cizinců nejrůznějších dáreků. Deprimovalo je dlouhé čekání na audience, nekonečná jednání s pomocí prostředníků, nejednoznačnost slibů, hledání skrytých významů vysloveného i nevyřčeného, zkrátka vše, co bylo odlišné od běžné západoevropské praxe.

Cizincům pro pochopení ruského myšlení chyběl prožitek téměř dvě století trvající tatarské nadvlády. Ruská knížata přivykla ničím neohraničené chánské moci, projevující se navenek arogancí a rituálním ponižováním, a jak rostla jejich moc, přebrala způsoby chování Tatarů, které byly západoevropské mentalitě zcela vzdálené. Zjemnělá kultura byzantského dvora, která pronikla do Moskvy s příchodem Zóe Palaiologovny, nedokázala až na několik málo vnějších prvků výrazně ovlivnit ruské zvyklosti, které byly dlouhodobě formované odlišnými vlivy. Pro Západoevropany byla proto srozumitelnější a bližší mentalita obyvatel Novgorodu a Pskova, měst, která si na rozdíl od ostatních ruských knížectví uchovala odlišný způsob správy a nebyla pod bezprostředním vlivem tatarských dobyvatelů, než mravy moskevského dvora. Když později moskevští panovníci obyvatelstvo těchto měst zčásti vysídlili a zčásti vyvraždili a Novgorod a Pskov zaplnili přistěhovalci z okolí Moskvy, zkazily se podle Západoevropanů mravy i tady. Stížnosti a bědování nad žalostným stavem morálky a špatnými povahovými vlastnosti ruského obyvatelstva se objevovaly v západoevropských zprávách po celé sledované období. V líčení charakterových nedostatků Rusů stejně jako v nepochopení podstaty jejich jednání a chování, se zřetelně odráží kulturní rozdílnost západního a ruského světa. Přes uvědomování si veškerých odlišností mezi západoevropskými státy a touto zemí, přistupovali cizinci k Rusi jako k součásti křesťanské civilizace a při vysvětlování místních zvláštností, nedostatků a nedokonalostí se drželi spíše evropských než východních norem. Z toho plynulo jejich rozčarování a zoufání nad ruskou

skutečností. Jak se však postupně seznamovali s ruskou realitou, naučili se ji, když už ne chápat, tak přizpůsobit se a využívat ji ve vlastní prospěch. Zprávy diplomatů podrobně krajany instruovaly, jak se na Rusi chovat, oblékat, jak jednat s jednotlivými skupinami obyvatelstva a jaké dárky přivážet panovníkovi a hodnostářům.

III. 9. Vojenské záležitosti

Jedno z mála, co cizinci na Rusech oceňovali, byly některé charakterové vlastnosti ruských vojáků. Západoevropané věnovali velkou pozornost početnosti ruského vojska, jeho organizaci, způsobu boje, výzbroji a výstroji vojáků, získávání finančních prostředků na udržování armády i morálce a povaze vojska. Herberstein, pobývající na Rusi počátkem 16. století, neuvedl na rozdíl od pozdějších autorů počet vojáků, kterými veliký moskevský kníže disponoval. Zmínil se pouze, že Vasilij III. jako první použil v boji s Tatary pěchotu, vyzbrojenou děly. Pěchota čítala na půldruhého tisíce mužů a byli to prý Litevci a nejrůznější zběhlí tuláci. Veliký kníže měl mít také vlastní kovolitce, původem Němce a Italy, kteří pro něho zhotovovali děla a dělostřelecké koule. Podle Herbersteina však Rusové neuměli dělostřelectvo v boji účinně používat. Podobně jako Tataři kladli hlavní důraz na moment překvapení, rychlost a neustálý pohyb. V dobách míru sloužilo podle Herbersteinových informací na Donu a Oce v pohraničních pevnostech a opevněných vojenských osadách dvacet tisíc mužů.²⁴¹ Chancellor odhadoval v polovině 16. století ruské vojenské síly na dvě stě až tři sta tisíc bojovníků. Z toho bylo v západních pohraničních oblastech soustředěno kolem sto tisíc vojáků a na východní hranici s Nogajskou hordou přibližně šedesát tisíc vojáků: *„Je schopen [Ivan IV.] postavit do boje dvě stě nebo tři sta tisíc mužů, a když se vydá na pochod, zanechává na hranicích svého státu značné množství vojáků. Na hranicích*

²⁴¹ Herberstein, s.113.

*s Livonskem nechává čtyřicet tisíc, na hranicích Litvy šedesát tisíc, a proti nogajským Tatarům také šedesát tisíc, což je překvapivé jenom slyšet.*²⁴² Podle Fletchera měl ruský panovník k dispozici jen osmdesát tisíc bojovníků, z nichž patnáct tisíc tvořilo jeho osobní gardu.²⁴³

Panovníkovi gardisté byli označováni jako *strelci*. Ivan IV. část z nich rozmístil po městech a dva tisíce gardistů měl neustále u sebe jako osobní stráž. Hlavní výzbrojí střelců byly palné zbraně. Kromě toho nosili u pasu meč a přes záda zavěšenou halapartnu. Podle Gvaniniho byla carova garda později převedena do opričniny, a z gardistů se tak stali opričníci: „*Současný kníže Ioann Vasiljevič postavil v roce 1565 na vzdálenost výstřelu od zámku v oblasti Cherbat [Arbat v Moskvě - poznámka V.V.] velkou usedlost a pojmenoval ji Opričninou, tedy oddělenou osadou, a usídlil se tam s vojáky ze své gardy, vybranými v počtu dvacet tisíc z lidí statečných a skvělých pro svou ochranu, něco na způsob tureckých janičářů; většina z nich je ozbrojena píšťalami [ruční palná zbraň - poznámka V.V.], ale někteří také šavlemi, luky a jinou zbrojí.*“²⁴⁴ Zbývajících šedesát pět tisíc vojáků bylo podle Fletchera každoročně posíláno buď na tatarskou jižní hranici nebo tam, kde se válčilo.

Gvanini a Kobenzel uvedli zvláštní způsob, jakým moskevský vládce zjišťoval početnost svého vojska. Před pochodem dal každý voják do státní pokladnice drobný penízek, *děngu*, kterou si po návratu vzal nazpět. Peníze, které v pokladně zbyly se spočítaly a určil se podle nich počet padlých. Rodinám vojáků se nevracely. Zůstaly v pokladně pro potřeby vojska.²⁴⁵

²⁴² *Anglijskije putěšestvenniki*, s.59.

²⁴³ *Fletcher*
(<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁴⁴ *Gvanini* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

²⁴⁵ *Gvanini* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>);
Kobenzel (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>).

Podle Possevina sloužil z deseti obyvatel Rusi jeden jako tělesná stráž panovníka, druhý v poli a třetí v příhraniční pevnosti.²⁴⁶ Panovník mohl kdykoliv povolat do vojenské služby další poddané státu. Všichni vlastníci půdy byli vázáni vojenskou službou. Každý z nich byl povinen poskytnout podle velikosti výměru určený počet vyzbrojených mužů a koní a zajistit pro ně zásoby. Bohatí statkáři se na pochod vydávali s šesti i více koňmi v doprovodu služebnictva. V 15. století v případě potřeby doplňovali vojsko také obyvatelé měst. Podle Fletchera se v podstatě každý Rus připravoval od dětství na vojenskou službu. Angličan s údivem konstatoval, že v podstatě v zemi není jiná než vojenská šlechta a že každý šlechtic je povinován se vypravit do boje po první panovníkově výzvě vybaven koňmi, lidmi, výzbrojí a zásobami.²⁴⁷ Povinnost sloužit panovníkovi se zbraní v ruce se dědila z otce na syna. Byla celoživotní a ukončit ji mohla jen fyzická nezpůsobilost nebo vysoký věk. Mladíci do ní vstupovali po dovršení patnácti let. Ostatní obyvatelstvo zajišťovalo vojsku potřebné živobytí.

Podle Gvaniniho hlavním důvodem, proč ruští vládci disponovali tak početným vojskem, byl fakt, že neplatili vojákům žold, ale pouze jim dávali půdu, aby si sami mohli zabezpečit vybavení, potřebné pro vojenskou službu. Také Herberstein zaznamenal, že veškeré náklady spojené se službou nenese stát, ale jednotlivci. Knížecí poddaní si hradili výdaje spojené nejen s vojenskou, ale také s jakoukoliv jinou službou, kterou vykonávali pro panovníka. Jako určitou kompenzaci jim vládce propůjčoval různě velké pozemky a statky - *poměstí*. O ruských zvyklostech v této záležitosti informoval Chancellor: „*Poddaní velikého knížete si plně hradí veškeré náklady spojené s vojenskou službou; pouze svým střelcům platí občas nějakou mzdu a náboje. Kromě nich nikdo v celé zemi nedostává ani penny. Pokud má ale někdo*

²⁴⁶ Possevino, s.42

²⁴⁷ Fletcher

(<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

velké zásluhy, dá mu veliký kníže usedlost nebo kousek země, za co však musí obdarovaný být vždy připraven vyrazit do boje s takovým množstvím lidí, jaké určí kníže; on musí odhadnout, jaké výnosy jsou z pozemku, a s ohledem na to dodávat, co je potřeba, když je v zemi velikého knížete válka. V této zemi není jediný majitel latifundií, který by nebyl povinen velikému knížeti poslat vojáka a pracovníka s celou výbavou. Přesně tak když zemře nějaký šlechtic nebo majitel pozemků bez mužských potomků, veliký kníže hned po jeho smrti odebere jeho pozemky bez ohledu na množství dcer a může dát půdu někomu jinému až na malou část jako věno pro dcery nebožtíka. Přesně tak když boháč - statkář nebo leník zestárne, nebo se nešťastnou náhodou zmrzačí a nehodí se pro vojenskou službu velikému knížeti, tak jiný šlechtic, mající nedostatek prostředků, ale jinak schopný vojenské služby vznesl k velikému knížeti stížnost ... Pokud vyšetřování potvrdí stížnost ... Poté mu okamžitě odeberou majetek až na malinký kousek na zabezpečení jeho a manželky."²⁴⁸

Podle Fletchera panovník za vojenskou službu žádnou odměnu neposkytoval a každý voják si musel sám zajistit výzbroj a zásoby na čtyři měsíce. Jen výjimečně se vojákům vydávalo obilí. Běžně spadala vyživovací povinnost na vesničany v místech, kudy vojsko táhlo. Zprávy ze druhé poloviny 16. století uvádějí, že ze státní pokladny začaly být vypláceny určité částky, prokazatelně nedisponujícím žádným majetkem, na výdaje spojené s vojenskou službou. Podle Fletchera se vyplácená suma pohybovala od dvanácti do sto rublů ročně. Střelci od panovníka dostávali ročně například sedm rublů a dvanáct měřic ječmene a ovsu. Po zavedení finančních náhrad nakonec nejvíce dostávala knížata a bojaři. Kromě zisků z pozemkového majetku jim náleželo ročně ještě do sedm set rublů ze státní pokladny.²⁴⁹ Roční náklady na patnáctitisícovou panovníkovu gardu činily padesát pět

²⁴⁸ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.60-61.

²⁴⁹ *Fletcher*

(<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

tisíc rublů. Polovina peněz se vojsku vyplácela v Moskvě, druhá, pokud se účastnili vojenského tažení, v poli. Dalším zdrojem příjmu strelců byly výnosy z propůjčeného pozemkového majetku. Pokud některý měl prokazatelně malý kousek země, mohl ročně požádat ještě o vyplacení dvaceti rublů k běžnému žoldu. Na šedesát pět tisíc vojáků, stražících v dobách míru tatarskou hranici, byla určena částka ve výši čtyřiceti tisíc rublů. Když se ruským vojskům podařilo v boji zvítězit, obsadit město nebo pevnost, posílal panovník velitelům jako odměnu oválnou zlatou *děngu* a prostým vojákům stříbrnou minci.

V 16. století skončila většina vesnického obyvatelstva, povoláného k brané službě, v pěchotě. Městské obyvatelstvo sloužilo jako *piščalnici*, vojáci vyzbrojení tzv. pišt'alami, ručními palnými zbraněmi, mající někdy podobu malého děla.

Základem ruského vojska byla po celé 15. a 16. století jízda. Převaha jízdy byla dána specifikou boje s tatarskými jízdními oddíly. Jezdci používali ruské i tatarské koně, kteří byli podle Západoevropanů menší, ale rychlí a vytrvalí. Sedla měla zvláštní tvar, který bojovníkům na koni umožňoval lehce se otáčet a střílet do stran. Jezdci v nich seděli na turecký způsob s pokrčenýma nohama, což je ale činilo zranitelnými při útoku kopím. Typické ruské sedlo popsal Jenkinson: „*Rusové používají sedla vyrobená ze dřeva a šlach; dřevěná konstrukce sedla se zdobí ornamentální kresbou a sedátko se potahuje sukem, někdy brokátém, ale nejčastěji prošivaným safiánem.*“ Téměř žádný z jezdců nepoužíval ostruhy, jen bičík, který se zavěšoval na malíček pravé ruky. Podle Jenkinsona se koně nutili k běhu bubnováním: „*Používají malinké bubínky, připevněné k hrušce sedla; jejich zvukem nutí koně k rychlejšímu běhu.*“²⁵⁰ Opratě se dělaly dvojité s otvorem na konci, kterým se provlékal prst pravé ruky tak, takže jezdec mohl současně držet oprat' a střílet z luku.

²⁵⁰ *Anglijskije putěšestvenniki, s.79.*

Jezdci bývali vyzbrojeni lukem, toulcem se šípy, sekyrkou a krátkým palcátem. Luk se zavěšoval na levý bok, toulec napravo. Podle Foscariniho *„jezdci obvykle bojují kopím, železnými palcáty, luky a šípy ... dříve vojáci nosili zbraně na zádech a tělo ukřývali pod kulatým nebo čtyřhranným štítem stejně jako Turci a jako Řekové.“*²⁵¹ Někteří vojáci měli ještě nože s dlouhou čepelí, které používali místo dýk a nosili je v sedlové brašně. Cizinci obdivovali obratnost Rusů, kteří museli držet opratě, luk, meč, šípy a bičík a současně bojovat. Horní polovinu jezdcova těla chránil kovový pancíř. Někteří měli helmice. Šat jezdcům sahal ke kotníkům a podšival se vlnou. Koně velitelů se pyšnili drahými postroji. Sedla se potahovala zlatým brokátem, uzdy se zdobily zlatem a drahokamy a hedvábnými třásněmi. Stejně naporádění jako koně byli také jejich páni. Přes pancíř si urození Rusové oblékali hedvábný šat, zdobený hermelínem, na hlavách nosili helmice z lesklé oceli, u pasu zavěšený meč, přes rameno luk a toulec se šípy. Výzbroj doplňovalo kopí. Šavle, luky a šípy připomínaly tvarem turecké zbraně. Chancellor celou výbavu podrobně popsal: *„Jezdci - to jsou všechno lučištníci, a jejich luky připomínají turecké; a stejně jako Turci používají krátké třmeny. Výzbroj sestává z drátěné košile a přilbice. Někteří mají drátěné košile potaženy sametem nebo zlatým brokátem; ve válce se snaží mít přepychové šaty především urození a dvořané. Doslechl jsem se, že za parádu velmi utrácejí; měl jsem částečně možnost se o tom sám přesvědčit, jinak by tomu bylo možné jen stěží uvěřit.“*²⁵²

Cizinci sice věnovali značnou pozornost ruské jezdecké výstroji a vybavení, která je přitahovala svou zdobností a jistou fantaskností, ale jinak se o jízdách ruských jednotkách nevyjadřovali pochvalně. Kritizovali především to, že když jízda neuspěje při prvním útoku, dá se na útěk a zanechá pěchotu bez pomoci. Podle Chancellora se pěchota, čítající podle jeho odhadu kolem třiceti tisíc vojáků,

²⁵¹ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

²⁵² *Anglijskije putěšestvenniki*, s.59.

používala hlavně při slavnostech. V boji zajišťovala tyl jezdeckva a téměř nikdy se neúčastnila otevřených bojových akcí: „*Všichni jeho [Ivana IV.] vojáci - jsou jezdcí. Pěchotu nepoužívá, kromě té, která slouží u dělostřelectva a dělníků; jejich počet je třicet tisíc tisíc.*“²⁵³ Většina pěšáků byla až do druhé poloviny 16. století vyzbrojena oštěpy a píkami. Bohatší pěšáci měli meče. Na významu pěchota začala získávat ve druhé polovině 16. století díky válce v Livonsku. Přispěla k tomu jednak nutnost přizpůsobit se taktice nového nepřítele, jednak rozšíření palných zbraní. Pěchota vyzbrojená píšťalami se stala základem stálého vojska. Uspořádání armády Ivana IV. popsal Foscarini: „*Vojsko postavil podle francouzského vzoru a z Tatarska dovezl vynikající hřebce, kteří co do velikosti a divokosti si v ničem nezadají s koňmi z jiných zemí. Když byla uspořádána vojenská přehlídka, tak se ukázalo, že v současnosti disponuje z jízdy třemi tisíci těžkooděnců a deseti tisíci lehkých kavaleristů, což je velmi překvapivé; dvacet tisíc střelců na koních podle saského vzoru, kterým se říká po našem feranchi, přitom se z nich speciálně vydělují mušketýři, které nelze nepojmenovat jako zabijáky; třicet tisíc střelců podle švýcarského vzoru, kteří se neustále zdokonalují ve vojenském umění; jsou osvobození od daní a mají nad ostatními velkou moc ... Vojáci, kteří dostávají sebemenší plat, jsou nazýváni žoldáky, i kdyby neuzavřeli žádnou písemnou smlouvu, ale mladíků schopných vojenské služby mají dostatek, takže Moskoviti všechny předčí početností lidí a koní; dokonce já jsem za nedlouhou dobu svého zdejšího pobytu zde viděl dvě jízdní vojska, každé o sto tisících hlav, což se sice může zdát být neuvěřitelné, ale je to čistá pravda. Car má nyní početné dělostřelectvo podle italského vzoru, které každodenně doplňuje německými služebníky, přivezenými sem za mzdu. Je v dostatečné míře zásobeno dělostřelci, výborně organizované,*

²⁵³ Anglijskije putěšestvenniki, s.59.

*vycvičené a neustále cvičí, za což dostává známé výsady a privilegia ... je vybaveno všemi možnými bojovými granáty, které v současnosti mají k dispozici jiní vládci.*²⁵⁴

Ve druhé polovině 16. století došlo k značnému nárůstu cizích nájemných vojáků ve službách ruských carů. Většina západoevropských žoldnéřů sloužila v pěchotě, zatímco Tataři tvořili jezdecké oddíly. Podle Fletchera bylo ve službách Ivana IV. asi čtyři a půl tisíce žoldnéřů, sestávajících ze čtyř tisíc Čerkesů, zbytek tvořili Holanďané, Řekové, Turci, Dánové, sto padesát Skotů a asi sto Švédů.²⁵⁵ Ulfeldt uvedl, že v době, kdy přijel k Ivanu IV., viděl dvacet pět tisíc tatarských jezdců, jak táhnou do Livonska.²⁵⁶ Soudě podle zpráv cizinců se celkový stav ruského vojska koncem 16. století výrazně zlepšil, přestože za armádami západoevropských států stále nepopíratelně zaostával. Podle Gvaniniho Rusové už dokázali používat s dobrými výsledky dělostřelectvo. Naučili je to Italové, Němci a Litevci.²⁵⁷ Fletcher zmiňoval moskevskou zbrojnici a vyslovil přesvědčení, že žádný jiný křesťanský panovník nemá tak velké zásoby střeliva jako ruský vládce. Ve zbrojnici se podle Fletchera nacházelo obrovské množství měděných děl, dovezených ze západní Evropy.²⁵⁸

Obdiv Západoevropanů patřil hlavně malým nárokům ruských vojáků na potravu a obydlí, jejich schopnosti vyrovnat se s nepříznivými klimatickými podmínkami a v podstatě přežít i v těch nejhorších podmínkách. Chancellor ruskou odolnost porovnával se západoevropskou a dospěl k názoru, že to, co vydrží ruský voják by Západoevropana nejspíše nepřežil: *„Jsem přesvědčen, že na světě neexistují lidé, tak uvyklí krutému životu, jako jsou Rusové. A tak, ač leží v poli*

²⁵⁴ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

²⁵⁵ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁵⁶ Ulfeldt, s.295.

²⁵⁷ Gvanini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

²⁵⁸ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

*dva měsíce, v takovém čase, kdy půda promrzne na sáh, řadový voják nemá ani stan, ani nic jiného, kam by složil hlavu. Proti nečasům se chrání nanejvýše kožišinou, kterou si obléká proti větru a chladu, a když přijde sníh, svlékne ji, rozdělá oheň a uloží se do ní. ... Neuvěřitelný není ani tak jejich způsob vojenského života jako odolnost, protože každý musí zabezpečit a nést proviant pro sebe a koně na měsíc nebo dva, což je k neuvěření. Sám se živí ovesnou moukou, smíchanou se studenou vodou, a pije vodu. Kůň žere zelené větvičky, je držen v otevřené krajině bez přístřešku a přesto pracuje a dobře slouží. Ptám se vás, kolik by se našlo mezi našimi chvastounskými vojáky těch, kteří by s nimi mohli být v terénu alespoň měsíc? Neznám v našem sousedství žádnou takovou zemi, která by se mohla pochlubit takovými lidmi a zvířaty.”²⁵⁹ Podle Adamse si ruský voják v poli vystačil s ohněm, na němž si v kotlíku uvařil lžici mouky nebo krup s trochou soli. Pokud by ani to nebylo, přežil by bez jídla a tepla klidně dva až tři dny.²⁶⁰ Západoevropané podrobně popsali, co tvořilo ruské vojenské zásoby. Vojáci si sebou do boje brali suchary, trochu krup, jáhel a mouky, kterou jedli syrovou místo chleba. Někdy se do mouky přidávalo tzv. *tolokno*, upražený a usušený oves. Jen bohatší si s sebou brali šunku a sušené maso, sůl a trochu pepře. Podle cizinců si však většina vojáků vystačila na místo koření s pouhou cibulí a česnekem.*

K výbavě každého vojáka patřila sekera, troud, kotlík nebo měděný hrnec. Vojenský tábor se budoval na otevřeném prostorném místě a nijak se neopevňoval. Urození si stavěli stany, prostí vojáci provizorní přístřešky. Kůň se volně pásal na prostranství kolem tábora. Byli stejně nenároční jako lidé. Pokud nenašli trávu, živili se kůrou stromů nebo mladými výhonky větví. Podle cizinců vydrželi vojáci a kůň žít v těžkých polních podmínkách až dva měsíce, aniž by ztratili bojeschopnost. Vyšší vrstvy si ale podle Západoevropanů udržovali určitý životní standart i během

²⁵⁹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.60.

²⁶⁰ *Adams* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>).

vojenského tažení. Bydleli ve stanech a někdy, jak uvedl Herberstein, vystrojili hostinu pro ty nuznější, kteří se pak po tak dobrém jídle dva až tři dny postili.²⁶¹

Západoevropané nadšeně líčili způsobilost ruských vojáků přežít, o to kritičtější však byli k jejich vojenským dovednostem. Contarini si povšiml, že veliký moskevský kníže sice disponuje velkým množstvím ozbrojenců, většina z nichž je však naprosto k ničemu.²⁶² Chancellor o ruském způsobu boje napsal: „*A nyní o jejich válečném umění; bojují bez dodržování jakéhokoliv řádu. Řítí se jako tlupa a většinou s nepřítelem nezahajují bitvy - bojují vždy kradmo a lstí.*“²⁶³ Rusové se nejlépe uplatňovali v boji muže proti muži díky neobyčejně velké fyzické síle a pevnému svalstvu. Gvanini napsal, že běžně loví medvědy holýma rukama. Chytí ho za uši a tahají zvíře tak dlouho, dokud se nesvalí na zem.²⁶⁴ Possevino oceňoval výdrž a věrnost ruských vojáků, kteří se odmítali vzdát vojskům Štěpána Báthoryho a bránili pohraniční pevnosti, přestože neměli žádné zásoby a věděli, že se nedočkají posil. Pouze tato tvrdohlavost a ochota obětovat se jim podle Possevina umožňovala vítězit nebo alespoň vyčerpat protivníka.²⁶⁵ Západoevropané se v podstatě shodli, že ruská vojska vítězí pouze tam, kde je zapotřebí výdrž a trpělivost. Ruské oddíly se málokdy pouštěly do přímého útoku, když narazily na pevnost nebo opevněné město, a dávaly přednost obléhání.

Naprosto nepoužitelné bylo ruské vojsko tam, kde byla zapotřebí znalost moderního vojenského umění, strategie a taktiky. V porovnání s Tatary byli Rusové díky používání děl na mnohem vyšší úrovni, ale v konfliktu s dobře vycvičeným západoevropským vojskem neměli ruští vojáci většinou šanci. Jejich ve vojenském

²⁶¹ Herberstein, s.117.

²⁶² Barbaro i Kontarini, s.205 a 229.

²⁶³ Anglijskije putěsetvenniki, s.60.

²⁶⁴ Gvanini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

²⁶⁵ Possevino, s.46.

umění nevzdělaní velitelé se většinou snažili vítězit v otevřeném boji silou a převahou vojáků. Vojsko nemělo řádnou organizaci, dodržovalo se pouze základní dělení na pluky. Boj zahajovali lukostřelci, kteří stříleli po nepříteli šípy, načež šli vojáci do útoku. Jako první útočila jízda, zatímco pěchota čekala v záloze. Ruské jednotky se většinou snažily obejít nepřítele zezadu a napadnout ho z týlu. Útok doprovázela vojenská hudba, sestávající hlavně z činelů, trubek a bubnů, a válečný pokřik útočících vojáků. Podle Herbersteina ruské vojsko jako by nepříteli signalizovalo: „*Utíkejte, nebo utečeme my.*“²⁶⁶ Taktika Rusů se nikdy příliš neměnila a pro zkušené západoevropské bojovníky nebylo těžké zvítězit v poli nad neuspořádaným ruským vojskem. Herberstein, Fletcher a Possevino nesrovnávali ruského vojáka se Západoevropany, ale s tureckými a tatarskými bojovníky: „*Ruský voják, když se už dá na útěk, hledá záchranu v rychlosti, ale když je nepřítelem zajat, nebrání se a neprosí o milost, protože ví, že musí zemřít. Turek, když ztratí naději na záchranu útekem, začne prosit o život, zahazuje zbraně, zvedne ruce nahoru, jako by se chtěl nechat svázat, doufá, že ho nechají na živu, když bude souhlasit, že se stane otrokem nepřítele. Tatar raději zemře, než by ustoupil nepříteli, a shozený z koně, se brání do posledního dechu zuby, rukama i nohama, vším, čím jen může.*“²⁶⁷ Zkušený Chancellor si však dobře uvědomoval, že při zlepšení disciplíny a vojenské techniky by se odolní ruští vojáci mohli stát vážnou hrozbou: „*Co by se z nich mohlo stát, pokud by cvičili a naučili se podříditi se drilu a umění civilizovaného vedení válek. Pokud by se v zemích ruského státu našli lidé, kteří by mu [Ivanu IV.] vysvětlili, co už bylo řečeno, jsem přesvědčen, že dva nejlepší a nejmocnější křesťanské státy by s ním nemohly soupeřit, pokud vezmu v potaz rozsah jeho moci, odolnost lidu, skromnost životních potřeb jak lidí, tak koní a malé*

²⁶⁶ Herberstein, s.114.

²⁶⁷ Herberstein, s.116.

*válečné náklady, protože žold vyplácí jen cizincům. ... Pokud by si Rusové uvědomili svou sílu, nikdo by s nimi nemohl soupeřit.*²⁶⁸

Západoevropané věnovali značnou pozornost ruskému vojsku. Vysoce hodnotili některé vlastnosti ruských vojáků, zvláště jejich schopnost čelit krutým klimatickým podmínkám, zimě a hladu, aniž by ztráceli bojeschopnost. Ruský voják podle nich vynikal nad západoevropským houževnatostí, vytrvalostí, ochotou obětovat se pro panovníka a hlavně nadáním přežít. Výhodou byly nízké státní náklady na udržování vojska. Podle dochovaných zpráv moskevští vládcové disponovali velkým počtem mužů ve zbrani, ale výzbroj i způsob boje byl zastaralý. Ve druhé polovině 16. století došlo ke zlepšení akceschopnosti ruských vojsk. Napomohlo k tomu využívání západoevropských odborníků a žoldnéřů, kteří vstupovali do ruských služeb, větší přísun moderních zbraní severomořskou obchodní cestou, zkušenosti získané během bojů v Pobaltí. Přestože až do konce 16. století zůstávala hlavní součástí ruského vojska jízda, nabývala postupně na významu pěchota, vyzbrojená palnými zbraněmi, a dělostřelectvo. Ruský stát, zaostávající celkově za Evropou, nemohl být na válečném poli rovnocenným soupeřem svých západním sousedům. Mnozí cizinci však upozorňovali, že pokud by se ruským vojákům dostalo náležitého vojenského výcviku, velitelům vzdělání a vojsku moderní výzbroje, mohla by se Rus stát nebezpečným protivníkem.

III. 10. Státní správa

Zprávy Západoevropanů poskytovaly představu také o mechanismu státní správy moskevského státu, která byla v podstatě až do 16. století velmi jednoduchá.²⁶⁹ Podle Contariniho objížděl veliký moskevský kníže jednou za rok

²⁶⁸ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.60.

²⁶⁹ K ruské státní správě na konci 15. a v 16. století viz Ključevskij, V.O., *Bojarskaja Duma drevněj Rusi; Dobryje ljudi drevněj Rusi*. Moskva, 1994; Leontěv, A.K., *Obrazovanije prikaznoj sistemy upravlenija v Russkom gosudarstve. Iz istorii sozdanija centralnogo gosudarstvennogo aparata*

alespoň část oblastí země, které spravovali na přelomu 15. a 16. století *naměstníci* a *volostěli*.²⁷⁰ Do těchto funkcí jmenovala veliká moskevská knížata bojary a bojarské syny za odměnu za jejich služby. V kompetenci správců bylo vybírat pro knížete daně a poplatky. Dávky odváděné v naturáliích ve stanovených termínech se nazývaly *kormlenije*, tento název se vztahoval i na propůjčený úřad správce. Část takto vybraných prostředků si totiž správci nechávali pro vlastní spotřebu, a kompenzovali si tak náklady, které jim vznikaly v souvislosti se státní službou. Výkon úřadu byl časově omezen na dobu jednoho roku, maximálně dvou let. Za tuto dobu se správce snažil co nejlépe finančně zabezpečit. O důsledcích této praxe Fletcher napsal. „*Vojevodové ... se obměňují obyčejně koncem roku. ... Jsou svými vlastními pány a u lidí, jimž vládou, se netěší ani důvěře, ani přízni, protože se mezi nimi nenarodili, nebyli zde vychováni, ani tu nebo kdekoli jinde nemají vlastní dědictví.*“²⁷¹ Správci vykonávali také soudní pravomoc. Zvláštnímu postavení se po celé 16. století těšili *naměstníci* a vojvodové čtyřech strategicky důležitých měst, Smolensku, Pskova, Novgorodu a Kazaně. Panovník je vybíral zvláště pečlivě, protože disponovali velkou výkonnou mocí a do jejich pravomocí spadalo také řešení vážných kriminálních činů. Podle Herbersteina, Fletchera a Possevina byli správci těchto měst za službu finančně odměňováni. Roční mzda se pohybovala od čtyř do sedmi set rublů. Provinční posty ostatních *naměstníků* však ve druhé polovině 16. století ztrácely politický a správní význam. Správa se centralizovala a jako hlavní orgány ústřední státní správy byly zřízeny *prikazy*.

Nejstarší zmínky cizinců o nových správních úřadech a jejich rostoucím významu spadají do počátku 16. století. Do čela *prikazů* sice panovník nadále jmenoval bojary, ale veškerá činnost *prikazů* byla soustředěna v rukou *d'jaků*.

v konce XV - načale XVI v. Moskva, 1961; Lichačev, N.P., *Dumnoje dvorjanstvo v bojarskoj dume XVI stoletija*. SPb, 1896; Pipes, R., *Rusko za starého režimu*, s.60-78, 89-94, 118-121, 125-127.

²⁷⁰ Volostitěli - správci volostí.

²⁷¹ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

Jejich funkce byla srovnatelná s postavením západoevropských státních sekretářů. Na rozdíl od bojarů, příslušníků staré rodové aristokracie, patřili sekretáři, úředníci a písaři, pracující v nových orgánech státní správy, k mladší služebné šlechtě, zcela závislé na vůli panovníka. Také diplomaté pocházeli z řad služebné šlechty. Západoevropané shodně uváděli, že starou aristokracii a novou šlechtu neodlišovala jen starobylost rodokmenů, ale také způsob vlastnictví půdy. Dědičná *votčina* byla spjata s historickou rodovou aristokracií, bojary a knížaty. Držba *poměstí* byla podmíněna výkonem vojenské či jiné služby ve prospěch panovníka a vztahovala se ke služebné šlechtě. *Votčinnou* či dědičnou držbu půdy garantovaly imunitní listiny velikých moskevských knížat, které jejím vlastníkům dávaly svrchované právo nad poddanými. V 16. století byla práva knížat a bojarů omezena vyjmutím trestání těžších provinění z jejich soudní pravomoci a zákazem přijímat poddané z velkoknížecích držav. Ze soudní pravomoci *votčíníků* byla vyňata také služební šlechta, podřízená přímo panovníkovi a jím ustanoveným orgánům státní správy. Bojarská дума, která se ještě v 15. století těšila významnému postavení, pozbývala v 16. století vliv a její význam byl podle Západoevropanů pochybný. Cizinci ji popisovali jako poradní orgán moskevských vládců a *dumným* bojarům přisuzovali postavení panovníkových rádců, ale zároveň poukazovali na jejich mizivý vliv a nemohoucnost o čemkoliv rozhodovat nebo cokoliv ovlivnit. Podle Západoevropanů existoval diametrální rozdíl mezi formálním postavením dumy a realitou. Дума v 16. století plnila oficiálně funkci nejvyššího zákonodárného, správního a soudního orgánu, stvrzovala zákony, jmenování do vysokých státních úřadů, rozhodovala nejzávažnější soudní pře a nejrůznější žádosti a stížnosti soukromých osob. Nově zřízené *prikazy* ji měly předkládat zprávy o své činnosti. Ve skutečnosti měla дума pouze formální poradní význam. Podle Fletchera patřilo sice *dumným* bojarům čestné označení velkoknížecích rádců, kteří stáli nejbližší panovníkovi, ten se však s nimi prakticky neradil a disponoval neomezenou mocí. Důležité záležitosti se řešily před svoláním dumy, často s nimi дума ani nebyla seznámena, aby mohla potvrdit

panovníkovo rozhodnutí.²⁷² Už Herberstein počátkem 16.století charakterizoval postavení členů dumy: „Nikdo z nich, at' je sebevýznamnější, se v ničem nesmí protivit panovníkovi. Tvrdí, že vůle panovníkova je vůle Boží a že cokoliv panovník učiní, děje se z Boží vůle.“²⁷³

Kromě bojarů působili v dumě od 16. století *d'jakové*, kteří většinou vedli některý z *prikazů*. Bojary i *d'jaky* si panovník vybíral do dumy podle vlastního uvážení. Podle Possevina se дума scházela v pondělí, ve středu a v pátek a zasedala od sedmé hodiny ranní. Pokud bylo potřeba svolat dumu v jiný den, rozesílal pozvánky na zasedání *razrjadnoj prikaz*. Rozšířenému zasedání dumy se říkalo *sobor*. Podle Fletchera se *soboru* účastnili bojaři, pozvaní panovníkem, moskevský patriarcha a další představitelé vysokého kléru. *Sobor* se většinou scházel v pátek v jídelně kremelského paláce. Účastníci se vítali s panovníkem v předsálí. Patriarcha mu žehnal a obřadně ho líbal na pravé rameno. V sále se panovník posadil na trůn. Nejbliže k němu seděl za čtvercovým stolem patriarcha s církevními hodnostáři a nejurozenějšími bojary a dvěma písaři, kteří vše zapisovali. Ostatní seděli na lavicích, postavených kolem stěn. Sekretář oznámil důvod, který vedl k sezvání *soboru* a otázky, o nichž je třeba rozhodnout. Nejdříve byl dotázán patriarcha a církevní představitelé, kteří se z přímé odpovědi vyvázali s tím, že jim nepřísluší rozhodovat o světských otázkách. K tomu je lépe uzpůsobena дума a panovník, na jehož zkušenost a moudrost se všichni spoléhají. Poté co předem přislíbili souhlas s jakýmkoliv vladařovým rozhodnutím a modlitby za zdárný úspěch zasedání, se duchovní vzdálili. Panovník většinou doprovodil patriarchu do sousedního paláce a pak se vrátil zpět. Poté seznámil přítomné se svým rozhodnutím a poté, co bylo přijato, se konala slavnostní hostina za účasti vladaře, bojarů, vyšších úředníků i

²⁷² Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁷³ Herberstein, s.74.

duchovenstva. Přijatá ustanovení *d'jakové* sepsali a rozeslali do jednotlivých oblastí.²⁷⁴

Podle Západoevropanů byla ruská státní správa zcela v rukou *d'jaků*. Panovníkem dosazení úředníci ovlivňovali činnost *dumy* a vedli *prikazy*, doprovázeli do provincií *naměstniki*, jmenované z řad bojarů a vyřizovali tam za ně veškerou agendu, komunikovali s nadřazeným orgánem, řešili místní záležitosti, vybírali daně a poplatky, dohlíželi na zveřejňování vyhlášek a ustanovení panovníka a vykonávali soudní pravomoci. V podstatě se starali o všechny správní záležitosti a *naměstníkům* zůstával jen čestný titul správce a starost, jak si zajistit co největší osobní zisk z vykonávání úřadu. Nejdůležitějšími *prikazy* byly podle cizinců *posolský*, *razrjadnýj*, *poměstný* a *kazaňský*. Podle Fletchera spravovaly tyto čtyři úřady celý ruský stát. *Posolský prikaz* se zabýval otázkami zahraniční politiky a plnil funkce jakéhosi ministerstva zahraničí. Kromě toho do jeho pravomoci spadala ještě vnitřní správa několika měst. *Razrjadnýj prikaz* měl na starosti vojenské záležitosti a armádu a shromažďoval záznamy o službě všech osob ve služebním poměru. *Poměstný prikaz* evidoval pozemkové vlastnictví. *Kazaňský prikaz* se staral o území bývalého kazaňského a astrachaňského chanátu a města na řece Volze, připojená Ivanem IV. k ruskému státu. V čele každého z nich stál *dumný d'jak*. Vysocí státní úředníci pobírali pravidelnou roční mzdu. Částky byly podle Fletchera různé. Zatímco představení *posolského* a *razrjadného prikazu* dostávali ročně po sto rublech, *d'jak* kazaňského *prikazu* sto padesát rublů a představený *poměstného prikazu* dokonce pět set rublů za rok.

Ojedinělým způsobem bylo spravováno sídelní město. Moskva spadala pod pravomoc *dumy*, jejíž členové rozhodovali o všech městských záležitostech a sporech. Otázky městské výstavby, správy ulic a další komunální záležitostech měli na starosti dva *d'jakové* nebo dva příslušníci služebné šlechty, kteří ještě s jedním

²⁷⁴ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

podúředníkem tvořili tzv. *zemský dvůr*. Podle Fletchera měla každá městská část svého starostu, jemuž podléhali *sotskije* a jim *děsjatskije*, kteří měli za úkol dozírat na deset domácností.²⁷⁵

Zprávy o ruském soudnictví se ve zprávách Západoevropanů objevují v souvislosti s organizací státní moci zhruba od poloviny 16. století. Podle Fletchera jediným platným zákonem v moskevském státě byla vůle cara a soudců. Je zajímavé, že kromě Herbersteina žádný z návštěvníků nezmínil existenci ruských *Suděbníků*, sbírek zákonů, vydaných za Ivana III. v roce 1497 a jeho vnuka Ivana IV. roku 1550. Herberstein včlenil do svého pojednání některé pasáže *Suděbníku* Ivana III. Horsey se omezil na konstatování, že „*car zmenšil počet nejasností a nepřesností v jejich zákonodárství a soudních procedurách tím, že zavedl jasné a prosté formulace psaných zákonů, srozumitelných a platných pro všechny bez výjimky, takže se každý mohl domáhat práva bez pomoci advokátů a také se bránit proti nezákonným dávkám u carského soudu bez odročení.*“²⁷⁶ Staden uvedl, že psanými zákony se na Rusi neřídí, protože na jejich existenci zapomněli: „*Měli psané zákony, podle kterých se mělo soudit. Ale na to se zapomínalo!*“²⁷⁷

Soudní pravomoci byly na Rusi úzce provázány se správními. Součástí místní, *gubní*, správy byly soudy v čele s *gubními* starosty, volenými z řad místní šlechty. Do pravomoci volených zemských soudců spadalo nižší soudnictví a výběr státních daní. Závažné trestní činy spadaly do jurisdikce dumy a konečné rozhodnutí v těžkých kriminálních případech bylo na panovníkovi. Západoevropany pohoršovalo, že na soudcovský úřad bylo nazíráno podobně jako na provinční správní posty, tedy jako na *kormlenije*. Jmenování soudci se snažili během funkčního období především finančně zabezpečit. S hořkostí psali Západoevropané o úplatnosti soudců, z nichž

²⁷⁵ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁷⁶ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

²⁷⁷ Staden, s.36.

většina ani neskrývala svou prodejnost. Fletcher informoval, že soudními záležitostmi se zabývali *gubní a sotští* starostové, *naměstníci* a *volostěli* a také *prikazy* a *duma*.²⁷⁸ V podstatě bylo jedno, u kterého soudu byla žaloba podána. Z nižší instance ji bylo možné poslat na vyšší prostřednictvím apelace. Cizinci shodně uváděli, že ruské obyvatelstvo se stejně vášnivě rádo soudilo, jako na sebe vzájemně donášelo.

Zprávy Západoevropanů jsou velmi bohaté na líčení různých sporů, soudních praktik a používaných trestů. V občanskoprávních sporech podávala žalující strana žádost, v níž podrobně popsala příčinu sporu. Když žalující obdržel rozhodnutí žalovaného zadržet, předal ho *pristavovi*, jakémusi policejnímu komisaři. Cizinci se bez výjimek shodli na tom, že policejní komisaři nakládali se zadrženými velmi krutě. Podle Fletchera dlužníkovi nicotné částky šesti penny zakovali do želez ruce, nohy a krk. Když se nenašel nikdo, kdo by se za něho zaručil, přivázali mu ruce k šíji, bili ho holí po nohách a posadili ho do vězení, kde byl držen až do soudního projednání případu.²⁷⁹ Právní zástupce ruská soudní praxe neznala. Každý se ve své záležitosti zastupoval sám. Chancellor si tento zvyk velmi pochvaloval, přestože neskrýval jeho úskalí: *„Krátce budu vyprávět o jejich zákonech, trestech a soudnictví ... Z jedné strany je nutné ruské soudnictví pochválit. Nemají odborníky na výklad zákonů, kteří by je zastupovali u soudů. Každý se stará o svou záležitost sám a žaloby a rozklady podává písemně na rozdíl od anglických zvyků. Žaloba se předkládá v podobě žádosti k rukám knížecí milosti, je mu osobně adresována a obsahuje prosbu o spravedlivý soud s přihlédnutím k žalobě. Veliký kníže rozhoduje ve všech právních otázkách. Samozřejmě je chvályhodné, že takový panovník bere na svá bedra právní záležitosti. Přesto dochází k neuvěřitelnému zneužívání a velikého knížete velmi podvádějí. Ale když vyjde najevo, že úředníci zatajili pravdu,*

²⁷⁸ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁷⁹ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

dostane se jim zaslouženého trestu."²⁸⁰ Pokud pro potvrzení nebo žaloby chyběly důkazy nebo svědci, skládala se svatá přísaha nebo se konal Boží soud, který mohl mít podobu losování nebo souboje. Řešení sporu prostřednictvím souboje, tzv. *polje*, popsal Herberstein. Rvačka žalobce s obžalovaným přerostla téměř vždy v pranicí příznivců a odpůrců obou stran. Podle Herbersteina každý bojoval jak nejlépe uměl, s velkým záplem a nadšením. Za viníka byla totiž prohlášena ta strana, která prohrála.²⁸¹ Podle Chancellora bylo v Moskvě za jeho pobytu mnoho profesionálních rváčů, kteří se nechávali najímat a za úplatu hájili čest té či oné strany: „Když žalobce nemůže nic dokázat, tak žalovaný líbá kříž na důkaz své nevinny. Tehdy se ptají žalobce, zda může předložit ještě nějaké jiné důkazy. Pokud ne, tak může někdy říci: ›Mohu dokázat, že mám pravdu svým tělem a rukama nebo tělem mého bojovníka‹, a tak požádá o Boží soud. ... Takže oba se sejdou na poli se zbraněmi, běžně používanými v této zemi. Vždy bojují pěší. Obě strany se samy bijí zřídka, pokud nejsou šlechtického původu. Ti si velmi zakládají na své cti a jsou ochotni bojovat jen se stejně urozenými, jako jsou oni sami ... Hned jak jeden z nich zvítězí, požaduje zaplacení dluhu, protivníka odvedou do vězení ... dokud své záležitosti neurovná.“²⁸²

Chancellor při porovnání ruských a anglických trestních postihů považoval první systém za mírnější, protože v porovnání se západní Evropou se na Rusi vynášelo v soudní praxi mnohem méně trestů smrti: „Ruské zákony o zločincích a zlodějích jsou opačné než anglické zákony. Podle jejich práva nelze pověsit nikoho za první zločin, ale mohou ho uvrhnout do žaláře, často ho bičují a jinak trestají; bude vězněn, dokud se za něho přátelé nezaručí. Když je to zloděj nebo podvodník, a takových tu je velmi mnoho, tak když ho chytanou podruhé, uříznou mu kousek

²⁸⁰ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.62-63.

²⁸¹ *Herberstein*, s.119-120.

²⁸² *Anglijskije putěšestvenniki*, s.63.

*nosu, vypálí cejch na čele a drží ve vězení, dokud se nenajde někdo, kdo se zaručí za jeho dobré chování. Ale když ho chytí potřetí, tak ho pověsí. Ale i napoprvé ho trestají krutě a nepustí, jenom pokud má dobré přátele, nebo se některému šlechtici zachce vzít ho sebou na vojenské tažení, ale pak bere poslední na sebe velké povinnosti; takovými prostředky se udržuje v zemi dostatečný klid.*²⁸³

Trestem pro dlužníky byl pranýř, případně znevolnění. Podle Chancellora zůstává odsouzený dlužník v otroctví časově neomezenou dobu, „a to tak dlouho, dokud ho jeho přátelé nevyplatí; jinak zůstane do konce života nevolníkem.”²⁸⁴ Fletcher napsal, že se pranýře stavěly u soudní budovy. Dlužníci na pranýři museli stát hodinu každý den kromě soboty dokud dluh nevyrovnali. Odsouzení na pranýři dostávali také výprask holí na zadnici. Rozsudky se vykonávaly každodenně vyjma sobot od východu slunce. Exekuce končily před polednem. Ti, kdo dlužili státu na daních, byli vystavováni na pranýři před úřadem, spravujícím státní pokladnu a poklad. Trestání neplatičů daní popsal Staden, když líčil podobu moskevského Kremlu v době panování Ivana IV.: „Dál stojí kostel [chrám archanděla Michaela - poznámka V.V.], v němž jsou pohřbeni zesnulá veliká knížata. Dále Kazennyj dvor. Před tím kostelem a Kazenným dvorem byli stavěni na pranýř všichni, kdo dlužil na daních.”²⁸⁵

Vážnými kriminálními činy se zabýval nejvyšší soud v Moskvě. Při vyšetřování se běžně používalo útrpné právo. Foscarini to komentoval slovy: „zločince, jak to má být, mučí.”²⁸⁶ Rozsudek smrti mohl vynést jen panovník s dumou a z *naměstníků* jen ti, kterým byla svěřena zvláštní soudní pravomoc. Mírnějším trestem bylo bičování. To však také často končilo smrtí odsouzeného. Nejčastěji se na Rusi podle Herbersteina popravovalo pověšením. Méně používanými způsoby bylo setnutí hlavy

²⁸³ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.63-64.

²⁸⁴ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.63.

²⁸⁵ *Staden*, s.61.

²⁸⁶ *Foscarini* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/framesetext.htm>).

sekyrou nebo mečem, rozbití hlavy, utopení, vhození pod led či nabodnutí na kůl. Podle Fletchera se téměř nikdy nepopravovalo v létě, kdy se válčilo, ale vykonání rozsudků se odkládalo na zimní období.²⁸⁷ Mrtvoly se pak házely do řeky pod led.

Výjimkou v množství trestů smrti bylo období opričniny. Západoevropané s hrůzou popisovali bezprávi, která se tehdy jménem panovníkovým a s jeho souhlasem děla. Bývalí opričníci Taube a Kruze o tehdejším výkonu práva napsali: „Žádná z obětí netušila, jakého zločinu se dopustila, ani kdy zemře a zda byla odsouzena k smrti. A tak nic netušící člověk šel po svých záležitostech, k soudu nebo na úřad, a v tom ho přepadli opričníci, uškrtili ho nebo rozsekali na kusy na ulici, ve dveřích nebo na tržišti, i když byl nevinný. Mrtvoly zůstávaly ležet na tom místě a nikdo je nesměl pohřbít. Tržiště a ulice byly tak zaplněny mrtvolami, že zdejší místní i cizinci nemohli jít po své práci, a to nejen ze strachu, ale též kvůli nesnesitelnému zápachu.“²⁸⁸ Ušetřeni nebyli ani cizinci, kteří v té době sloužili Ivanu IV. nebo byli drženi jako vojenští zajatci. Jedním z nich byl například osobní lékař Ivana IV., Eliseus Bomelius, který prý „zcela odvrátil cara od víry, způsobil, že si zošklivil ruský lid a oblíbil si cizince.“ Podle svědectví Taubeho a Kruseho sloužil Ivanovi IV. i jako hlavní travič a měl na svědomí značný počet vysoce postavených osob, které se panovníkovi z nejrůznějších důvodů znelíbili.²⁸⁹ Ivanův oblíbenec pocházel z nizozemského města Bomelu a údajně vystudoval v Cambridgi. Před příchodem na Rus střídavě působil jako luteránský kazatel ve Vestfálsku a astrolog v Londýně. Jistý čas byl vězněn v těžkém žaláři v King's Bench v Anglii. K ruskému carovi pronikl jako člen doprovodu ruského vyslance, vracejícího se z Anglie. Bohaté výtěžky, které mu car poskytoval ve víře v jeho schopnost předpovídat budoucnost a

²⁸⁷ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁸⁸ Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze (http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruze/text.phtml?id=1470).

²⁸⁹ Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze (http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruze/text.phtml?id=1470).

léčit všechny nemoci, posílal Bomelius do Weselu ve Vestfálsku. Osudný se stal Bomeliovi jeho pokus o útěk z Ruska. Na cestě byl v Pskově poznán, zadržen a poslán zpět k carovi, který ho obvinil ze špionáže ve prospěch Polska a Švédska a dal ho mučit. Horsey si při návštěvě Kremlu všiml, jak na saních odváželi popáleného vězně, v němž poznal Bomelia: „*Prodral jsem se davem, abych si ho prohlédl - pozvedl oči a měl na rtech Kristovo jméno, byl uvržen do temnice a tam zemřel.*“²⁹⁰ Horsey zaznamenal také vyvraždění obyvatelstva, přesídleného do Moskvy z dobytých livonských měst Narvy a Derptu.

Ukázkou svérázné právní praxe ke konci vlády Ivana IV. bylo vypořádání se s tuláky, obtěžujícími městské obyvatelstvo, o němž rovněž psal Horsey. V období hladomoru roku 1575 se ve městech objevilo obrovské množství žebráků, mezi nimiž bylo mnoho nemocných a mrzáků, ale také nejrůznějších podvodníků. Ivan IV. nechal vyhlásit, že všichni dostanou almužnu, když v určitý den přijdou do Alexandrovské slobody. Z několika tisíc lidí, kteří se na výzvu dostavili, bylo podle Horseye sedm set nejhorších podvodníků a lumpů zabito úderem do hlavy a jejich těla byla hozena do jezera jako potrava rybám. Slabší z nich však byli umístěni do klášterů a špitálů, kde se jim dostalo pomoci.²⁹¹

Jedním z mála Západoevropanů, kteří věnovali pozornost nejen ruské státní správě a soudnictví, ale také příjmům, plnicím státní pokladnu, byl Fletcher. Vybírání nejrůznějších daní a poplatků bylo hlavní náplní všech ruských správních orgánů. Ty se odváděly buď v penězích, naturáliích nebo formou práce ve prospěch panovníka. Základní příjem moskevských vládců plynul z jejich pozemkového majetku, *votčiny*. Naturální dávky ze svého hospodářství využíval panovník na zaopatření potřeb moskevského dvora, platil z něho služné a část rozdával jako almužny. Co zbylo, se snažil prodat za nejvýhodnější cenu. Fletcher uvedl, že kupci měli zakázáno

²⁹⁰ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

²⁹¹ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

prodávat své zboží, dokud nebyly prodány přebytky z panovníkova hospodářství.²⁹² Šetrnost velikých moskevských knížat byla pověstná. Když Ivan III. poslal v souladu s tradicí vyslancům na státní útraty zásoby jídla a několik živých beranů, požadoval od nich vrácení kůží, stažených z poražených zvířat. Podle Fletchera zisk z prodeje naturálních produktů z velkoknížecí *voščiny* činil ročně až dvě stě třicet tisíc rublů. Ivana IV. však žil mnohem rozmařileji než jeho předchůdci a tak tento roční příjem klesl na šedesát tisíc rublů.

Dalším zdrojem příjmů byly daně, odváděné neurozeným obyvatelstvem. Possevino, Fletcher a Gvanini shodně uváděli, že daňové zatížení populace, odvádějící kromě běžných daní nejrůznější panovníkem stanovené poplatky, například na výzbroj vojska, výkup zajatců apod., je neskutečně vysoké. Sedláci, řemeslníci, obchodníci, lovci kožišin, rybáři, všichni ti, kdo se živili manuální prací, odváděli *t'jaglo*, tedy daň či dávkou. Obchodníci a řemeslníci byli zdaněni podle domácností. Ve venkovských oblastech se daň vyměřovala podle obdělávané půdy nebo rolnického hospodářství. Od druhé poloviny 16. století se základem zdanění pozemkového vlastnictví stala tzv. velká *socha*. Výměr sochy kolísal. *Socha* služebné šlechty obsahovala osm set čtvrtí dobré půdy, u duchovních institucí to bylo šest set čtvrtí a pro rolnictvo platila výměra pět set čtvrtí. Daně se platily 1. září, na které připadal pravoslavný církevní Nový rok.

Velké zisky do státní pokladny plynuly také z různých obchodních cel a poplatků, z nálevení a veřejných lázní a soudních poplatků. Herberstein zaznamenal, že na Rusi jsou uvaleny vysoké poplatky na zboží a platí se jak za jeho dovoz, tak vývoz. Podle jeho údajů se odvádělo do státní pokladny ze zboží clo ve výši sedm *děněg* z rublu. Soudní poplatky činili dvacet *děněg* z rublu a za soudní rozhodnutí v občanskoprávní věci se platilo deset procent ze sporné částky. Ze zákona připadla

²⁹² Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/ostryv1.phtml?id=3794>).

státu polovina majetku odsouzeného zločince a veškeré přebytky ze zisků jednotlivých *prikazů*.²⁹³

Některé oblasti platily daně v naturáliích. Permská oblast například odváděla koně a kožišiny. Fletcher odhadoval celkový roční zisk státní pokladny na úžasných 1 430 000 tisíc rublů a odkazoval přitom na účetní knihy, do kterých mohl podle vlastních slov nahlédnout. Za Ivana IV. pocházel podle Fletchera hlavní zisk státní pokladny z konfiskovaného majetku bojarů a zvláštní daně, uvalené na vyšší duchovenstvo a kláštery.²⁹⁴ Podle Possevina zvláštní daň, tzv. *posobije*, platil Ivanu IV. i metropolita. Neskutečné množství zlata, stříbra a drahých kamenů, shromážděných na dvoře ruských panovníků, vysvětloval Possevino zákazem vývozu drahých kovů ze země.²⁹⁵ Herberstein psal, že ruský panovník výslovně nezakazoval drahé kovy vyvážet, ale z opatrnosti aby neměl nouzi o zlato a stříbro se snažil přimět podané vyměňovat zboží za jiné zboží a ne za něho platit penězi.²⁹⁶ Také nutil své diplomaty a členy poselstev odevzdávat po návratu z ciziny všechny zlaté a stříbrné věci a drahokamy, které dostali darem na cizích dvorech za příslib náhrady. Tu však podle všeho nikdy vyslanci nedostali.²⁹⁷ Státní poklad byl podle zpráv cizinců uložen v moskevském Kremlu a kromě peněz byly jeho součástí šperky, drahokamy, kožišiny, zlaté a stříbrné stolní nádobí a drahocenné oděvy, obdivované cizinci při slavnostních audiencích a hostinách. Horsey, který díky svému blízkému vztahu s Ivanem IV. měl možnost pobývat přímo v pokladnici, si povšiml, že v carově pokladu byly mezi cennostmi uloženy nejrůznější zvláštnosti, například magnety, jež měly „*velkou skrytou sílu, umožňující námořníkům řídit lodě a v mešitě*

²⁹³ Herberstein, s.128.

²⁹⁴ Fletcher (<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>).

²⁹⁵ Possevino, s.47

²⁹⁶ Herberstein, s.123-124.

²⁹⁷ Herberstein, s.73-74.

v *Derbentu udržovat hrob proroka Mohameda nad zemí.*" Horsey vyjmenovával jako další rarity mořské korály, tyrkys a roh jednorožce, posázený diamanty, rubíny, safíry a dalšími drahokamy, za něž car zaplatil bankéřské rodině Fuggerů v Augsburgu sedmdesát tisíc marek a nazýval ho „*mé carské žezlo.*" Při hrozbě jakéhokoliv nebezpečí byl poklad převážen do Běloozersku nebo do Jaroslavle. Podle Horseye po vypálení Moskvy tatarským vojskem Ivan IV. „*postavil kamennou pokladnici a také velké lod'ky a lodě, aby v případě nutnosti mohl poslat svou pokladnici do Solevěckého kláštera u Severního moře a odtamtud rovnou do Anglie.*"²⁹⁸ Possevino uvedl, že Ivan IV. po vypálení Moskvy rozdělil poklad do třech pevností: Moskvy, Jaroslavle a Běloozersku.²⁹⁹

Západoevropští návštěvníci během 16. století získali postupně základní povědomí o správní struktuře ruského státu, soudnictví a způsobech naplňování státní pokladnice. Znalosti správního, soudního a daňového systému pramenily u většiny cizinců z osobních zkušeností. První ucelenější pohled na správní, soudní a daňový systém ruského státu poskytl na konci 16. století Fletcher. Práce vznikla v době, kdy část cizinců, převážně Angličanů, žila na Rusi již několik desetiletí a se souhlasem panovníka zde obchodovala a dokonce se snažila zakládat manufaktury. Podnikatelské a obchodní aktivity nutily cizince komunikovat nejen s panovnickým dvorem, ale i s místními úřady, orientovat se ve správních záležitostech a v soudnictví. Fletcher na základě poznatků svých krajanů, vlastních zkušeností a snad i ruských dokumentů, k nimž podle vlastních slov získal přístup, popsal správní mechanismus země, soudní a fiskální aparát.

²⁹⁸ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

²⁹⁹ Possevino, s.47

III. 11. Pravoslavná církev

Téměř ve všech západoevropských zprávách byla ve větším či menším rozsahu věnována pozornost ruské církvi a pravoslavnému náboženství. Moskevský stát byl v 16. století jedinou velkou zemí, hlásící se k východnímu křesťanství. V 15. století napomohla oživení vztahů Západní Evropy k Rusku jednání o florentské unii a následná snaha papežské kurie získat pro ni ruskou pravoslavnou církev. V 16. století přetrvávala snaha katolické církve obnovit jednání o unii, kromě toho projevovali o Rus zájem i protestanti. Historií a rituály ruské církve se zabýval již Herberstein, zhruba o půl století později sepsal velmi podrobný traktát o ruské církvi papežský legát Possevino. Pojednal v něm o pravoslavné církvi a církevní hierarchii a porovnal pravoslavnou a katolickou liturgii. Rozdíly mezi východní a západní liturgií však neshledal natolik významnými, aby se nedaly překlenout.

Ve zprávách návštěvníků, kteří neměli hlubší teologické vzdělání, jsou popsány různé vnější projevy pravoslaví, zvláště ty, které ho po vnější stránce odlišovaly od katolických obřadů. Západoevropané charakterizovali Rus jako zemi bezpočtu kostelů a klášterů. Podle Gvaniniho *„je tam dost kostelů, kamenných i dřevěných.“*³⁰⁰ Jenkinson poznamenal, že na Rusi mají *„kostely kamenné i ze dřeva, s kulatými věžičkami, hezky pozlacenými; na kostelních dveřích a uvnitř kostelů jsou pozlacené výjevy.“*³⁰¹ Heyss se rozepsal o zdobnosti moskevských kostelů a jejich neuvěřitelném množství podrobněji: *„Mnoho kulatých věží je na kostelech pozlaceno ryzím zlatem ...z dálky to vypadá znamenitě. Zámek je z kamene, o velké rozloze s mnoha významnými kostely. Mezi nimi kostel, jemuž říkají ve svém jazyce Blagověščanija, tedy Zvěstování Panně Marii, s devíti pozlacenými kupolemi; střecha i kupole jsou pozlacené ryzím zlatem; tady většinou navštěvuje veliký kníže bohoslužbu. ...je zde též mnoho biskupských a kněžských dvorců, k nim většinou*

³⁰⁰ Gvanini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>).

³⁰¹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.78.

*patří kostel, takže podle nich, je ve městě Moskvě na tisíc pět set kostelů. Dokonce někteří bohatí kupci a bojaři budují kostely pro své bohoslužby.*³⁰²

Chancellor a stejně tak Adams zdůrazňovali, že v moskevském státě je velmi mnoho mnichů a klášterů a církev je vlastníkem třetiny půdy. Cizinci zdůrazňovali velkou koncentraci kostelů, klášterů a duchovních osob v Novgorodu. Podle Campenseho je „v Novgorodu tolik bohatých a výstavných klášterů a stejně chrámů, vkusně a okázale zdobených, že pro popsání ... je zapotřebí celý rok.”³⁰³ Velké a bohaté kláštery byly soustředěny i kolem Moskvy. Herberstein, blížící se k sídelnímu městu, zaznamenal, že se „nedaleko města nachází několik klášterů, z nichž se každý při pohledu z dálky jeví jako samostatné město.”³⁰⁴ Ulfeldt popsal nedaleko Moskvy se nacházející Trojický klášter: „Klášter je veliký, s věžemi a náspem a kamenným opevněním, na celé Rusi nejvýznamnější, říká se, že v něm žije tři sta mnichů; patří mu mnoho dobrých jezer a hustých lesů, protože je to místo velmi příhodné k lovu ryb a divokých zvířat.”³⁰⁵ Panovníci si v blízkosti některých významných klášterů budovali usedlosti, v nichž pobývali během náboženských poutí. Rozlehlé a opevněné kláštery využívali v dobách nouze jako úkryt pro státní poklad. Horsey například uváděl takovéto využití u Soloveckého kláštera, ležícího u Severního moře. Západoevropané odhadovali, že v polovině 16. století bylo na Rusi kolem dva stě klášterů, jejichž rozloha odpovídala malému městu a hospodářské zázemí lénu.

K velkému překvapení katolíků, kteří považovali pravoslavné za schizmatiky, byli oni sami považováni na Rusi za kacíře. Contarini napsal, že obyvatelé moskevského státu „mají vlastního papeže jako hlavu církve jejich vyznání; našeho

³⁰² Heyss, s.35-36.

³⁰³ Campense (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kampenze/frametext.htm>).

³⁰⁴ Herberstein, s.132.

³⁰⁵ Ulfeldt, s.314.

neuznávají a jsou přesvědčeni, že jsme zatracení."³⁰⁶ Pravoslavný klérus a veliký moskevský kníže považovali ruskou ortodoxní církev za jedinou skutečně křesťanskou a na ty, co byli poslušní papeže, hleděli s despektem. Anglický protestant Horsey napsal, že ruské náboženské sebevědomí plyne z přesvědčení, že pravoslaví je „náboženství platné pro všechny... v souladu, jak říkají, s učením o třech symbolech neboli o pravoslaví, nejvíce odpovídající apoštolským nařízením, praktikovaným v apoštolské církvi.“³⁰⁷ Jako zvlášť trestuhodný zvyk ruských panovníků zdůrazňoval Possevino umývání rukou při přijímání poselstev ze západokřesťanských zemí.³⁰⁸ Ivan IV. prý tak demonstroval přesvědčení, že víra západních křesťanů není čistá, a proto ji moskevští vládcové neuznávají. Ruští panovníci pokládali za přijatelnější protestanty než bojovné katolíky. Horsey popsal při zmínce o setkání Ivana IV. s Possevinem panovníkův záporný vztah jak ke katolické církvi, tak papeži: „Car ostře odmítal a zavrhoval papežovo učení, dívaje se na něho jako na nejpochybnější ze všech existujících v křesťanském světě: vyhovuje papežově touze po moci, vzniklo, aby zachovalo veškerý vliv výlučně v jeho rukou, což mu nikým nebylo propůjčeno, sám car byl udiven, že jednotliví křesťanští panovníci uznávají jeho svrchovanost, nadřazenost církevní moci nad světskou. ...Toto všechno ...přikázal vyložit ...papežskému nunciovi Antoniovu Possevinovi.“³⁰⁹ Podle Chancellora nepovažovali Rusové za rovnocenný s pravoslavím ani protestantismus: „Považují nás za poloviční křesťany, protože se podobně jako Turci neřídíme celým Starým zákonem. Proto se považují za upřímnější křesťany než jsme my.“³¹⁰ Přesto se všichni cizinci shodli, že na Rusi směli svou víru s jistými

³⁰⁶ *Barbaro i Kontarini*, s.204 a 228.

³⁰⁷ *Horsey* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

³⁰⁸ *Possevino*, s.23, 63.

³⁰⁹ *Horsey* (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

³¹⁰ *Anglijskije putěsetvenniki*, s.64.

omezeními vyznávat jak protestanti, tak katolíci. Rusové trvali pouze na tom, aby náboženství jejich předků nebylo měněno, a proto zakazovali cizincům jiného vyznání konat veřejně přístupné bohoslužby a kázat na veřejnosti. Většinou jim ale nebránili přicházet do pravoslavných kostelů a přihlížet bohoslužbám. Mnozí tak skutečně činili a své dojmy zaznamenali.

Západoevropané za jeden z charakteristických rysů ruské povahy považovali vypjatou zbožnost, hraničící s pověřčivostí. Tuto vlastnost zaznamenali i u velikých moskevských knížat a carů. Někteří Západoevropané byli přesvědčeni, že okázalá zbožnost pravoslavných Rusů, s níž se setkávali na panovnickém dvoře i mimo něj, nebyla opravdová. Chancelor si s nelibostí poznamenal, že *„když kněží kází ... nikdo je neposlouchá. Po celou dobu když kněz čte Písmo, lidé stojí a povídají si jeden s druhým. Ale když kněz slouží mši, nikdo nestojí a všichni kejhají a uklánějí se jako stádo hus. Znají málo modliteb, ale obyčejně pronášejí: >Bože, smiluj se nade mnou< a desetina obyvatelstva nedokáže předříkat Otčenáš.“*³¹¹ Podle Possevina obyčejní věřící nechodili na bohoslužby, protože byli přesvědčeni, že je to jen pro urozené a vystačili si s tím, že se znamenali znamením kříže a modlili k ikonám. Na rozdíl od západoevropských zvyklostí pracovali i o nedělích a církevních svátcích, dokonce i o Velikonocích.³¹²

Zarážející byla pro cizince nevzdělanost běžných služebníků církve. Fletcherovi nedokázal biskup z Vologdy říci, z které knihy písma svatého na Fletcherovu žádost nahlas četl, ani kolik bylo evangelistů. Pouze jeden ruský mnich z deseti prý dokázal odříkat Otčenáš. Liturgie se sloužila na Rusi ve staroslověnětině, která se velmi podobala ruštině, a pravoslavné kněžstvo na rozdíl od západoevropského nic nenutilo učit se řečtinu, hebrejštinu, latinu nebo jiný

³¹¹ *Anglijskije putěšestvenniki*, s.64.

³¹² *Possevino*, s.28.

jazyk. Possevino si poznamenal, že „*vše, co se týká bohoslužeb a církevních obřadů, slouží se ve slovanštině, či spíše v ruském jazyce.*“ To, že věroučné disputace s Possevinem vedl car Ivan IV. a ne metropolita, bylo legátovi odůvodněno tím, že „*jde o velice delikátní vědu, jež je vhodná pouze pro cara.*“³¹³

Se značným zaujetím cizinci líčili činnost pravoslavných kněží a mnichů. Velmi je překvapilo, že řeholníci byli mnohem svěštější zaměřeni než na Západě. Mniši nežili jen za zdmi klášterů, ale také ve městech a na vesnicích, které k nim patřily, a dohlíželi na zemědělství, obchodní aktivity i řemeslnou výrobu jednotlivých kapitul. Mnoho mnichů nemělo kněžské svěcení a neusilovalo o něj. Possevino zaznamenal, že většina vyššího kléru pocházela z mnišského prostředí a upozorňoval na strohou módu ruských duchovních, oblékajících tmavé roucho, sahající až na zem. V této souvislosti radil západoevropským duchovním nosit při návštěvě Rusi prostý šat, protože na zdobné oděvy katolických kněží je pohlíženo nejen s nelibostí, ale i jako na jeden z důkazů zkaženosti papežské církve. Possevino upozorňoval i na rozdíly v nošení náboženských symbolů. Zatímco katolíci nosili křížky viditelně, Rusové je měli vždy pod košilí. Bylo nepřijatelné, aby kříž visel na dlouhém řetízku sahajícím na břicho nebo pod pás. U pasu se nesměl nosit ani růženec, aby ho neposkvrnil dotyk s necudnými místy lidského těla.³¹⁴ Foscarini si zapsal, že Rusové přistupují „*ke kostelu ve velké úctě, takže ten, kdo v noci ležel se svou ženou, nesmí do něho vstoupit, dokud se nevykoupe v lázni, čemuž se nezralá mládež často vysmívá.*“³¹⁵

Západoevropané shodně uváděli jako nejoblíbenějšího ruského světce sv. Nikolaje. Possevino popsal, jak se setkal s vyobrazeními sv. Nikolaje nejen na ikonách, ale viděl i jeho sochu: „*Viděli jsme jeho zobrazení nejen na ikonách, ale*

³¹³ Possevino, s.27.

³¹⁴ Possevino, s.74

³¹⁵ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frameset.htm>).

skoro dokončenou sochu nedaleko Novgorodu Velikého.³¹⁶ O svátku světce vyzváněly podle Barberiniho všechny zvony, až to bylo k nesnesení: „Uctívají jenom sv. Nikolaje, téměř nevzpomínají jiných božích sluhů a slaví den zasvěcený tomuto světci více než kterýkoliv jiný ... je dokonce nesnesitelné, když ve svátek sv. Nikolaje den a noc vyzvánějí zvony, kterých je tam nepočítaně.“ Oslavy církevních svátků s sebou většinou nesly pití neskutečného množství alkoholických nápojů. Barberini varoval obzvláště před svátkem sv. Nikolaje: „Většinou jim to panovník zakazuje; ale jakmile je svátek sv. Nikolaje, mají k dispozici dva sváteční týdny a plnou svobodu a tehdy nedělají nic jiného než dnem a nocí pijí! V domech, na ulicích - všude jsou vidět jen těla zpitá vodkou, kterou pijí mnoho, a také pivem a jinými nápoji, vyráběnými z medu.“³¹⁷

Přísně se podle cizinců dodržovala na Rusi postní omezení. Každého, kdo byl během půstu přistižen při nepravostech, čekalo veřejné bičování nebo bití holemi. Podle Foscariniho se držely během církevního roku čtyři velké půsty o nichž si „prostý lid ... odpírá maslo, vejce a mléčné pokrmy.“ Nejdelsí postní doba předcházela Velikonocům. Po velikonočních svátcích následovaly „veliký letní půst - na počest sv. Petra a Pavla, na začátku podzimu na Nanebevstoupení Našeho Pána, v zimě ...období vánočního půstu.“ Kromě toho se Rusové podle Foscariniho postili o středách a pátcích, ale nikoliv v sobotu: „O středách a pátcích nejedí maso, vejce a mléčné pokrmy; v sobotu půst nedrží.“³¹⁸ Possevino doporučoval, aby se duchovní, cestující na Rus, přizpůsobili místním zvyklostem a postili se podle místního obyčeje.

Zprávy cizinců o ruské církvi a pravoslavném náboženství informovaly současníky jak o dějinách přijetí křesťanství v zemi a věroučných a obřadních

³¹⁶ Possevino, s.29.

³¹⁷ Barberini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>).

³¹⁸ Foscarini (<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frametext.htm>).

rozdílech mezi pravoslavnými a západními křesťanskými církvemi, tak o každodenním praktikování víry věřícími, architektuře a výzdobě kostelů a klášterů, životě kněží a mnichů. Nejvýznamněji byly církevní a náboženské otázky pojednány Herbersteinem a Possevinem. Jejich zájem byl motivován úvahami o možnostech přijetí církevní unie na Rusi. Přestože rozdíly mezi konfesemi nebyly Západoevropany shledány nepřekonatelnými, naráželo podle nich prosazení unijních myšlenek na odpor ruského panovníka i pravoslavné církve.

III. 12. Cizinci žijící na Rusi

Zprávy Západoevropanů obsahují také informace o krajanech a návštěvnících z jiných evropských zemí, kteří na Rusi žili delší dobu a pracovali pro moskevského panovníka nebo tu plnili delší dobu diplomatickou či obchodní misi. Zmínky mají informační charakter a neobsahují mnoho podrobností. Cizinci vstupovali do služeb ruských panovníků jako tlumočníci, vojáci a vojenští inženýři, lékaři, řemeslníci, stavitelé, zlatníci a umělci různých odvětví.³¹⁹ O italských řemeslnících a architektech, působících na Rusi koncem 15. století, se zmiňovala většina Západoevropanů v souvislosti s architekturou a výzdobou moskevského Kremlu. Kromě konstatování, že se zasloužili o většinu kamenných staveb a opevnění, případně uvedení místa, odkud pocházeli, však tyto zprávy jiné podrobnosti neobsahovaly. Contarini popsal své moskevské setkání s cizinci ve službách Ivana III. a uvedl je dokonce jménem: „*Zde, v Moskvě, žil mistr Trifon, zlatník z Kataru, který vyrobil a nadále vyráběl mnoho nádob a jiných výrobků pro velikého knížete. Ještě zde žil mistr Aristotel z Boloně, stavitel, který budoval chrám na náměstí.*“ Kromě Italů žilo v době Contariniho pobytu v sídelním městě hodně Řeků: „*Také zde bylo mnoho Řeků z Cařihradu, kteří přijeli společně s princeznou.*“³²⁰ Possevino uvedl, že na Rusi byli dva lékaři, jeden italského a druhý vlámského původu.

³¹⁹ Viz více Choroškevič, A.L., *Ruskoje gosudarstvo*, s.222-256.

³²⁰ *Barbaro i Kontarini*, s.203 a 227.

O cizincích, sloužících v moskevském vojsku, se sdělení omezila na informace, odkud pocházeli a případně kolik jich bylo. Podle Fletchera byla jejich národnostní skladba pestrá. Byli mezi nimi Holanďané, Řekové, Turci, Dánové, Skoti a Švédí. Staden napsal, že v Moskvě sloužili „němečtí a ruští střelci“ a upřesnil, že „na druhém břehu Jauzy na Bolvance žijí němečtí žoldnéři, jejichž služeb veliký kníže využívá v boji s krymským chánem“. Zmínil se také o tom, jak byli odměňováni: „Existovaly i usedlosti vyslanců a mnoho usedlostí různých cizinců, kteří všichni sloužili velikému knížeti. Do požáru Moskvy věnoval veliký kníže cizinci obyčejně usedlost v Moskvě; teď dostane většinou [pozemek] o výměře čtyřicet sáhů šířky a délky na Bolvance za městem, pokud nepatří k německé jízdě; pěšáci se nepočítají. Pozemek mu ohradí a cizinec si ho smí zastavět, jak se mu zlíbí. Pokud poprosí velikého knížete o peníze na stavbu domu, tak mu něco dají. V usedlosti smí provozovat hospodu; Rusové to mají zakázáno a považují takovou činnost za hanebnou. Cizinec dostává roční plat a je zcela osvobozen od všech poplatků, i jeho sluhové.“ Kdo nedostal půdu hned, směl o ni panovníka podle Stadena požádat o svátku sv. Simeona Judy: „Rusové tento den slaví jako počátek nového roku; kdo z cizinců neměl vlastní statek, měl požádat o pozemkový příděl.“³²¹

Vyvázat se ze služby moskevských knížat a carů nebylo pro cizince snadné. Přestože byly dohody uzavírány na určitou dobu, bránili ruští panovníci po jejím uplynutí svým služebníkům všemožně v odchodu. Jedním z důvodů byla neochota nechat ze země vyvézt majetek, který si cizinci během pobytu nahospodařili. Pokud se někdo z cizinců pokusil opustit zemi tajně a byl dostižen, přišel většinou o život. Nešťastný konec útěku Bomelia popsal Horsey. Possevino uvedl, že „kníže něco jiného slibuje cizincům a něco jiného přikazuje komisařům, říká jedno, myslí si něco

³²¹ Staden, s.63.

*jiného, a byli mnozí, kterým dal příslib svobodného odjezdu a kteří prosili, aby se mohli vrátit domů, a hned za to zaplatili životem.*³²²

Contarini si sice stěžoval, že během moskevského pobytu musel z rozhodnutí velkého moskevského knížete opustit příbytek svého nového přítele Aristotela Fiorovantiho a přestěhovat se do přiděleného obydlí, ale nenapsal nic o tom, že by mu bylo bráněno ve styku s krajaný nebo jinými cizinci: „*Se všemi jsem se velmi spřátelil,*“³²³ napsal do svého cestopisu. O století později už ale Possevino psal, že na Rusi považovali styk s cizinci za nebezpečný: „*Má se za to, že příliš úzké vztahy s cizinci mohou nějakým způsobem uškodit knížeti.*“³²⁴ Podle Possevina byl jedním z důvodů strach, aby diplomaté nepomohli odjet ze země krajanům, kteří vstoupili do carských služeb.³²⁵

Diplomaté byli v 16. století ubytováni ve speciálně k tomuto účelu zřízeném domě, tzv. *posolském dvoře*, ohrazeném ze všech stran vysokým plotem a střeženém sloužícími velkého moskevského knížete.³²⁶ Possevina velmi rozhořčilo, že jeho dva druhové, které zanechal se souhlasem Ivana IV. v Moskvě, nesměli až na dva či tři případy opustit obydlí. Tísnil se v malé místnosti, kterou museli používat k bohoslužbám, jídlu, psaní i spánku.³²⁷

Do Moskvy přijíždělo mnoho kupců, pocházejících z různých západoevropských i východních zemí. Cizinci psali o jejich národnosti, obchodních privilegiích nebo omezeních, uváděli zboží, se kterým obchodovali a výši celních poplatků, stanovených ruským panovníkem pro jednotlivé země. Koncem 15. století

³²² Possevino, s.54.

³²³ *Barbaro i Kontarini*, s.203 a 227.

³²⁴ Possevino, s.25.

³²⁵ Possevino, s.54.

³²⁶ Possevino, s.25.

³²⁷ Possevino, s.53-54.

podle Contariniho „do města [Moskvy] během celé zimy přijíždí mnoho kupců jak z Německa, tak z Polska. Nakupují výlučně kožišiny - soboly, lišky, hranostaje, veverky a někdy rysy.“³²⁸ O století později Possevino napsal, že zde obchodují lidé z Pomořanska, Holandska a že „do Moskovie většinou přijíždějí za obchodem luteráni z Německa, kalvinisti a další kacíři z Anglie.“³²⁹ Angličani uváděli mezi svými konkurenty německé, holandské a francouzské kupce. Na Rusi obchodovali také Italové a Řekové. Do poloviny 16. století byli mezi východními obchodníky, navštěvujícími ruské trhy, uváděni Tataři z Astrachaně a Kazaně. Když se území tatarských chanátů stalo součástí moskevského státu, počet kupců z těchto oblastí se v ruském vnitrozemí se snížil. Do konce 16. století uváděli Západoevropané ve svých zprávách obchodníky z Arménie, Turecka, Buchary, Chivy, Persie, Turkménie, Kabardinska, Gruzie, Sibiře a Čerkeska. Informace o způsobu života cizích obchodníků na Rusi ve zprávách Západoevropanů až na výjimky chybí.

K podrobnějším údajům se řadí sdělení o moskevském anglickém dvoře. Ve druhé polovině 16. století dovolil Ivan IV. Moskevské společnosti zřídit si v Moskvě a v dalších ruských městech stálé zastoupení. V Moskvě sídlili angličtí kupci a obchodní agenti v Anglickém dvoře. Podle Stadena stál v kremelském areálu nedaleko pokladny. O tom, jak výlučnému postavení se Angličané těšili, svědčí mimo jiné zprávy, že poskytovali útočiště těm, kteří se znelíbili Ivanu IV., aniž by za to byli postiženi. Horsey například popsal, jak se v anglickém dvoře zachránili před opričníky němečtí a livonští kupci: „V té době se car rozhněval na přivedené z Narvy a Derptu německé nebo livonské kupce a šlechtice vysokého postavení, které usadil s rodinami pod Moskvou, dal jim svobodu vyznání a dovolil otevřít vlastní kostel. V noci na ně poslal tisíc střelců, aby je okradli a zničili ... Někteří z nich se

³²⁸ *Barbaro i Kontarini*, s.205 a 229.

³²⁹ Possevino, s.26, 49.

zachránili v Anglickém dvoře, kde jim poskytli úkryt, oděv a pomoc."³³⁰ Horsey žil nějakou dobu ve Varvarské ulici v *Kitaj-gorodě*. Jeho sousedem byl bratr první manželky Ivana IV. Anastazie bojar Nikita Romanovič Zacharjin. Když Nikita upadl u cara v nemilost a bylo mu zkonfiskováno veškeré jmění, poskytli mu Angličané pomoc. *„Poslal k nám do Anglického dvoru surovou vlnu špatné kvality, abychom mu ušili oděv jímž by zahalil nahotu svou a děti,*“ vzpomínal později faktor Moskevské společnosti."³³¹

Západoevropané psali o ruském zvyku osídlovat území ve vnitrozemí státu obyvatelstvem zajatým během livonských válek. Staden například uvedl, že v Moskvě *„u říčky Neglinné, dříve hraniční čáře mezi zemštinou a opričninou, žije většina německých obchodníků, kteří sem byli přivezeni z livonských měst ...veliký kníže přikázal odvést všechny Němce s ženami a dětmi z Livonska: z Derptu, Fellinu a Narvy - na své území, do čtyř měst: Kostromy, Vladimiru, Ugliče a Kašinu.*"³³² Possevino se setkal se čtyřiceti německými rodinami, přesídlenými pro své řemeslné dovednosti z Livonska do Moskvy. Velký počet německého obyvatelstva byl podle jeho slov poslán také do Kazaně a na jiná místa: *„Existuje čtyřicet německých rodin z těch, co byly odvezeny z Livonska, ponechaných v Moskvě pro řemeslnou práci na příkaz knížete. Ostatní, a bylo jich velmi mnoho, byly poslány do Kazaně a na jiná místa.*"³³³

³³⁰ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

³³¹ Horsey (<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/framepred.htm>).

³³² Staden, s.23, 45. Fellin - dnes Viljandi v Estonsku.

³³³ Possevino, s.48.

Závěrem

Západoevropany přivedlo na Rus koncem 15. a v 16. století několik závažných důvodů. Papežská kurie doufala, že se jí podaří přimět ruskou pravoslavnou církev a panovníka přijmout unii, některé panovnické dvory hledaly spojence pro boj s osmanskou říší, obchodníci pátrali po nových obchodních cestách a trzích. Je proto logické, že většina návštěvníků, pohybujících se v té době v moskevském státě, byli diplomaté nebo kupci či agenti obchodních společností. Mnozí z nich plnili obě poslání. Přicházeli sem však také řemeslníci, umělci, stavitelé, architekti, lékaři, tlumočníci a překladatelé nebo vojenští odborníci, kteří chtěli vstoupit do služeb moskevských vládců. Přestože na rozdíl od zahraničních diplomatů a obchodníků většina z těchto cizinců žila na Rusi dlouhodobě, písemné zprávy o svém zdejším pobytu nezanechali. Existují však také výjimky.

Původní písemné materiály diplomatů a obchodníků nebyly určeny k publikování. Šlo o jakési cestovní deníky, na jejichž základě byly sestavovány zprávy či zpravodajské svodky pro potřeby panovnických dvorů nebo obchodních společností. V nich byly pečlivě zpracovány údaje o geografii a klimatu země, ekonomice, národnostní a sociální skladbě obyvatelstva, jeho náboženském vyznání a církvi, státní správě moskevského státu, vojsku, jeho mezinárodním postavení a také o historii. Velká pozornost byla věnována osobnosti a povahovým vlastnostem panovníků, moskevskému dvoru, obřadnostem, doprovázejícím návštěvy cizinců, a mnoha specifickým rysům života na Rusi. Na základě podobných zpráv byly posuzovány potencionální výhody či nevýhody případného spojence, zranitelná místa možného protivníka, připravovány instrukce pro vyslání dalších diplomatických misí a obchodních agentů, hledány cesty, jak usnadnit jejich pobyt nebo vůbec přežití v zemi.

Přestože rozsah témat, kterým se cizinci ve svých zprávách věnovali, byl značný, zůstaly před nimi některé oblasti ruského života skryty. Většinou šlo o

soukromý a rodinný život. Proniknout do těchto sfér jim bránila jak podezřívavost Rusů vůči cizincům, tak různá omezení se strany státu, zabraňující úzkým kontaktům místního obyvatelstva s návštěvníky. Vzájemné vztahy, včetně úzce přátelských, se odehrávaly na úrovni jisté oficiality. Nikdo ze Západoevropanů neuvádí, že byl pozván do úzkého rodinného kruhu nebo měl možnost zblízka poznat rodinné zázemí osob, s nimiž se během pobytu na Rusi stýkal. Navzdory určitému tematickému omezení poskytovaly zprávy západoevropských diplomatů a kupeckých agentů vcelku barvitý a ucelený obraz života pozdně středověké Rusi. Význam jejich výpovědi je o to cennější, že v ruských písemnostech daného období nebyla podobné problematice věnována pozornost.

Doba velkých zeměpisných objevů s sebou přinesla stoupající zájem o sdělení očitých svědků o dalekých a neznámých zemích. Hlad po informacích bylo možné nyní lépe uspokojit také díky rozvoji knihtisku. Od konce 15. století stoupal počet cizinců, kteří navštívili moskevský stát, nebo jím alespoň projížděli a mohli o něm podat přímé svědectví. Nešlo už pouze o zprávy zprostředkované Západu občasnými ruskými návštěvníky (Perkamota, Gerasimov), ale o přímou reflexi Západoevropanů, jejichž životní zkušenost se lišila od každodenní reality Moskevské Rusi a byli tak schopni srovnávání. Písemná svědectví, která o svých cestách zanechali, se začala objevovat stále více na veřejnosti. Zatímco zpočátku šlo především o literaturu cestopisného, potažmo memoárového charakteru (Contarini, Barbaro, později například Staden), typickou pro renesanci, objevila se časem díla, jejichž autoři chtěli současníky komplexněji seznámit s ruskou zemí, jejími reáliemi, dějinami i přítomností (Herberstein, Fletcher, Possevino).

Tyto práce si získaly zájem vzdělané veřejnosti a na dlouhou dobu zformovaly v západní Evropě základní představu o Rusi. Poznatky cizinců o životním stylu a kultuře každodenního života vycházely zejména z vlastních prožitků. Západoevropané popisovali, co sami zažili, viděli a poznali. Ačkoli se setkali s odlišným životním prostředím, kulturou, zvyky i obyčejí, lze zkonstatovat, že

většina jejich informací byla vcelku pravdivá. Někteří autoři komparovali své poznatky se staršími, v Evropě dostupnými zprávami o ruském státě, většinou záznamy, pořízenými na západoevropských dvorech podle slov ruských diplomatů; později s uznávanými pracemi (Iovius, Herberstein). Výjimečně získali cizinci během pobytu na Rusi k dispozici domácí prameny, například letopisy, ale jejich zmínky o tom jsou spíše mlhavé, takže nelze bezpečně zjistit, co a kým jim bylo zpřístupněno. Překážkou byla již zmíněná malá otevřenost ruského prostředí vůči cizincům, ale také jazyková bariéra a odlišný typ písma, který Západoevropané neznali. Výjimečnost a hodnota Herbersteinových *Zápisů*, je dána mimo jiné skutečností, že nespoléhal pouze na svoji osobní zkušenost, ale ověřoval si získané poznatky v pramenech ruské i západní provenience.

Jako zavádějící nebo nepřesně interpretované se občas ukázaly být informace, zaznamenané z doslechu a dodatečně neověřené. Plně reflektovat realitu nemusel ani popis osobní zkušenosti, pokud si autor neučinil širší obraz nebo mu chyběly potřebné zkušenosti a nekonfrontoval vlastní dojmy například s vysvětlením místních obyvatel. Zdrojem nepochopení mohla být také neznalost drobných jazykových nuancí. Tyto nepřesné informace se staly ve většině případů později zdrojem nejrůznějších fám a pověstí. Ke zprávám tohoto typu patřily například zvěsti o uzavírání sňatků, prostřednictvím jakéhosi trhu s urozenými nevěstami, nebo o bití žen jejich manželi na důkaz lásky.

Ve druhé polovině 16. století se objektem zájmu cizích návštěvníků stal ze zcela pochopitelných důvodů car Ivan IV. Hrozný. Jeho podivuhodná a rozporuplná osobnost a především nepochopitelná hrůzovláda, nastolená za opričniny, poskytla námět pro nejednu práci, jež vzbudily velkou pozornost již tehdy humanismem ovlivněného evropského Západu. Většina z nich líčí dění na tehdejší Rusi vcelku pravdivě. Existují však výjimky, které z nejrůznějších důvodů (objednávka, jazyková nedostatečnost, svědectví z doslechu apod.) obsahují i nepodložené fámy a dohady. Ve druhé polovině 16. století se v západní Evropě postupně vytvářela představa o

Rusi jako o barbarské zemi s nesrozumitelnými mravy, zvyky a obyčejí, která je zároveň přitažlivá i děsivá. Tato idea v mnoha ohledech přetrvala dodnes.

Závěrem lze konstatovat, že okruh témat, dotýkajících se životního stylu a kultury každodenního života na Rusi, jenž Západoevropané obsáhli, je neuvěřitelně široký. Přes kulturní rozdílnost a odlišnou historickou zkušenost byla pozorování cizinců překvapivě přesná a až na výjimky odpovídala skutečnosti. Mnohvrstevnatá líčení způsobu života ruské společnosti doplňují a rozšiřují popis ekonomické, politické a sociální struktury země. Zprávy Západoevropanů o složité ruské realitě zrcadlí důležitou skutečnost. Počínaje prvními sděleními o Rusi nedokázala Evropa uchopit mentalitu země a jejích obyvatel v jednotě evropských a východních vlivů. Západoevropští návštěvníci přistupovali k hodnocení jednostranně, a to buď z hlediska evropsko-byzantinského nebo tatarsko-mongolského. To vedlo k nepochopení ruských postojů, jednání a chování v samotné jejich podstatě. Západni Evropané, kteří Rus navštívili, ji hodnotili jako nekulturní a nepochopitelnou. Rus nebyla barbarská ani paradoxní. Pouze její kultura, formovaná po téměř dvě stě let za podmínek naprosto odlišných od reality ostatní Evropy, se vyvíjela osobitě a nebyla souměřitelná ani se západními, ani s východními standardy. Cizinci, pokoušející se Rus přiblížit svým krajanům, nenalezli zem, k níž by ji mohli přirovnat. Když použili jako příklad Turecko, omezili vzájemnou podobnost států na dva faktory, rozsah panovnické moci a výzbroj. Pokud by cizinci dokázali přistoupit k odlišné ruské skutečnosti v plné šíři autenticity jejího vývoje, bylo by dnes Rusko současným Západoevropanům mnohem srozumitelnější.

Životní styl a kultura každodenního života ruské společnosti pozdního středověku očima Západoevropanů

(Resumé)

Záměrem předložené disertační práce bylo prozkoumat zprávy, které zanechali cizinci, přijíždějící na Rus v 15. až 16. století, z aspektu poznávání a vnímání realit a všedního života země a osvětlit jejich reflexi lidmi, kteří pocházeli z odlišného kulturního prostředí. Pro lepší osvětlení vnímání specifické reality pozdně středověké Rusi a její interpretace západoevropskými návštěvníky bylo nezbytné zařadit jejich díla do obecněji koncipovaného rámce dějin ruského státu v době, kdy byl „znovuobjevován“ západní Evropou, a připomenout vývoj jeho vztahů s jednotlivými západoevropskými subjekty.

Práce je rozdělena do následujících částí. V první kapitole *Rus a Západ v 15. a 16. století* byl nastíněn vývoj událostí, které byly stěžejní pro formování moskevského státu v tomto období a jeho prvotní „otvírání okna do Evropy“. Druhá kapitola *Západoevropané jako zdroj informací o Rusi* představuje rozsáhlejší a tematicky širší rozbor použitých pramenů. Jejím cílem je seznámit s autory, kteří napsali ve sledovaném období práci, v níž se zabývali Rusí a životem jejích obyvatel. Pozornost je věnována okolnostem, za jakých tuto zemi navštívili, nebo zda psali pouze z doslechu, charakteru a kvalitě jejich díla, prvním vydáním tiskem. Vlastní jádro práce představuje třetí kapitola *Životní styl a kultura každodenního života pozdně středověké Rusi očima Západoevropanů*. Jejím cílem bylo nastítnit obraz života v moskevském státě na konci středověku tak, jak ho viděli soudobí návštěvníci ze Západní Evropy, případně konfrontovat jejich poznatky se závěry současné historické vědy.

Od konce 15. století začaly do Evropy pronikat první ověřené zprávy o moskevské Rusi, jejichž autoři pocházeli ze západoevropských zemí, které jako první navázaly kontakty s Moskvou. Do konce první poloviny 16. století to byli

především italští kupci a diplomaté (Josaphat Barbaro, Ambrogio Contarini, později papežský legát Antonio Possevino) a císařští vyslanci (Siegmund von Herberstein), po roce 1553 hlavně Angličané (Richard Chancellor, Anthony Jenkinson, Giles Fletcher), kteří měli větší zájem o obchod než o politické vazby na ruský panovnický dvůr.

Poznatky cizinců o životním stylu a kultuře každodenního života na Rusi vycházely zejména z vlastních prožitků. Západoevropané popisovali, co sami zažili, viděli a poznali, ať to byl způsob cestování, dopravní prostředky, ubytování, způsob zajišťování základních životních potřeb, vnější stránky života ruského dvora, topografie měst, profánní a sakrální architektura, zařízení domů, kostelů a paláců a jejich výzdoba, výrobky, prodávané na tržištích a trzích, používaná měna, míry a váhy, oděv, šperky, strava, povahové vlastnosti, vzhled a chování obyvatelstva, způsob správy státu, soudnictví, vojenská služba a výzbroj, ale také postavení cizinců, kteří žili v zemi delší dobu a sloužili ruským vládcům. Přestože se cizinci setkali s odlišným životním prostředím, kulturou, zvyky i obyčejí, lze zkonstatovat, že většina jejich informací byla vcelku pravdivá. Někteří autoři konfrontovali své poznatky se staršími, v Evropě dostupnými zprávami o ruském státě, většinou záznamy, pořizeny na západoevropských dvorech podle slov ruských diplomatů, později s uznávanými pracemi (Iovius, Herberstein). Výjimečně získali během pobytu na Rusi k dispozici domácí prameny, například letopisy, ale jejich zmínky o tom jsou spíše mlhavé, takže nelze bezpečně zjistit, co a kým jim bylo zpřístupněno. Překážkou byla malá otevřenost ruského prostředí vůči cizincům, ale také jazyková bariéra a odlišný typ písma. Výjimečná hodnota Herbersteinových *Rerum Moscoviticarum Commentarii*, je dána mimo jiné skutečností, že nespoléhal pouze na svoji osobní zkušenost, ale ověřoval si získané poznatky v pramenech ruské i západní provenience.

Jako zavádějící nebo nepřesně interpretované se občas ukázaly být informace, zaznamenané z doslechu a dodatečně neověřené. Plně reflektovat realitu nemusel

ani popis osobní zkušenosti, pokud si autor neučinil širší obraz nebo mu chyběly potřebné zkušenosti a nekonfrontoval vlastní dojmy například s vysvětlením místních obyvatel. Zdrojem nepochopení mohla být také neznalost drobných jazykových nuancí. Tyto nepřesné informace se staly ve většině případů později zdrojem nejrůznějších fám a pověstí.

Ve druhé polovině 16. století se objektem zájmu cizích návštěvníků stal ze zcela pochopitelných důvodů car Ivan IV. Hrozný. Jeho podivuhodná a rozporuplná osobnost a především nepochopitelná hrůzovláda, nastolená za opričniny, poskytla námět pro nejednu práci, jež vzbudily velkou pozornost již tehdy humanismem ovlivněného evropského Západu. Většina z nich líčí dění na tehdejší Rusi vcelku pravdivě. Existují však výjimky, které z nejrůznějších důvodů (objednávka, jazyková nedostatečnost, svědectví z doslechu apod.) obsahují i nepodložené fámy a dohady.

Ve druhé polovině 16. století začala být pojednání cizinců o ruském státě stále častěji vydávána tiskem, což bylo odpovědí na stoupající zájem o informace očitých svědků o dalekých a neznámých zemích, typický pro dobu velkých zámořských objevů. Tyto práce si získaly pozornost vzdělané veřejnosti a na dlouhou dobu zformovaly základní představu Západoevropanů o Rusi. Bylo nepochybně důsledkem poměrů, které ve svém státě nastolil Ivan Hrozný, že formující se obraz představoval Rusko jako barbarskou zemi s nesrozumitelnými mravy, zvyky a obyčejí, která je přitažlivá a děsivá zároveň. Tato idea v mnoha ohledech přetrvala dodnes.

Lifestyle and Culture in the Everyday Life of Russian Society in the Late Medieval Period through the Eyes of Western Europeans

(Resume)

The intention of the presented dissertation was to examine reports provided by foreigners coming to Rus in the 15th and 16th centuries from the aspect of cognizance and perception of customs and institutions and everyday life of the country, and to shed light on this reflection made by people from a different cultural environment. For a better illustration of the perception of a specific reality in late medieval Rus and its interpretation by Western Europeans visitors, it was necessary to place their work into a more general framework of the history of the Russian state in the time when it was "rediscovered" by Western Europe, and to recall again the development of its relations with individual Western European subjects.

The work is divided into the following parts. In the first chapter *Rus and the West in the 15th and 16th Centuries*, the development of events is outlined, which were fundamental in forming the Muscovite state in this period and its first "opening a window to Europe". The second chapter *Western Europeans as a Source of Information about Rus* presents a broader and thematically wider analysis of the used sources. Its aim is to introduce the authors who, in the given period, wrote work focused on Rus and the lives of its inhabitants. Attention is paid to the circumstances in which they visited the country or if they wrote only by hearsay, to the character and quality of their work, and the first printed editions. The very core of this work is presented in the third chapter *Lifestyle and Culture of Everyday Life of Late Medieval Rus through the Eyes of Western Europeans*. Its aim is to outline a picture of life in the Muscovite state at the end of the Middle Ages in the way it was seen by contemporary visitors from Western Europe, and also to contrast their findings with the results of today's historical research.

From the end of the 15th century the first authentic reports about Muscovite Russia written by Western Europeans started to penetrate into Europe as it was first entering into relations with Moscow at that time. Before the end of the first half of the 16th century these Western Europeans were mostly Italian merchants and diplomats (Josaphat Barbaro, Ambrogio Contarini, later papal legate Antonio Possevino) and the emperor's delegates (Siegmond von Herberstein), but after 1553 they were mainly Englishmen (Richard Chancellor, Anthony Jenkinson, Giles Fletcher) who were more interested in business than political relations to the Russian imperial court.

The findings of foreigners about the lifestyle and culture in everyday Russian life was mostly derived from their own experiences. Westerners described what they lived through, saw and experienced themselves, be it the forms of travel, means of transport, accommodation, ways of providing for the necessities of life, the outer appearances of the life of the Russian court, town topography, profane and sacred architecture, the arrangement of houses, churches and palaces and their decoration, goods sold at market, the currency used, measurements and scales, clothes, jewelry, food, character traits, appearance and behaviour of the inhabitants, the way of administrating the state, jurisprudence, military service and armaments, and also the status of foreigners who lived in the country for a longer time and were in the service of the Russian rulers. Although the foreigners encountered a distinct social environment, culture, habits and customs, it is likely that most of their information was faithfully recorded. Some authors compared their findings with older and accessible reports in Europe about the Russian state, mostly records taken in Western European courts from the words of Russian diplomats, which later become acknowledged works (Iovius, Herberstein). During their sojourn in Rus, they only rarely had indigenous sources at their disposal, e.g. chronicles, but it is not clearly stated and so it is not possible to know for certain who and what was made accessible to them. The closed Russian social reaction

towards foreigners was one of the obstacles, but also the language barrier and the distinct type of letters. The exceptional value of Herberstein's *Rerum Moscoviticarum Commentarii* is, among other things, shown by the fact that the author didn't rely solely on his own experience, but he verified his findings in Russian sources as well as those of a western provenance.

Information recorded by hearsay and subsequently left unverified turned out to be misleading or interpreted inaccurately. Even a description of ones own experience might not reflect upon the wider reality, if an author lacked the necessary experience and didn't compare his own impressions with e.g. the explanations of the local inhabitants. Unfamiliarity with subtle nuances of language may have also been one reason for misunderstandings. In most cases, this inaccurate information became sources for a whole range of rumor and myths.

In the second half of the 16th century, Czar Ivan IV. the Terrible became, for obvious reasons, the subject of interest of many foreign visitors. His prodigious, yet inconsistent personality and mainly his inconceivable reign of terror, introduced during the Oprichnina, provided the theme for many works that aroused the attention of Western European, already influenced by humanism at the time. Most of them recount the contemporaneous events in Russia rather faithfully. Nevertheless, there are also exceptions which, for many reasons (commission, incompetence in the language, hearsay testimony, etc.), contain baseless rumours and surmises.

In the second half of the 16th century, treatises by foreigners about the Russian State began to be published more often, which was in response to an increasing interest in eyewitness accounts about distant and unknown countries, typical for the time of big overseas discoveries. These works won recognition with the educated community and for a long time they formed a basic image of Russia for Western Europeans. Undoubtedly this was the consequence of conditions introduced by Ivan the Terrible in his state, that formed an image presenting

Russia as a barbaric country with incomprehensible ethics, habits and customs, which was both attractive and terrifying at the same time. This idea has survived in many aspects up to today.

Použité prameny a literatura

Prameny:

Anglijskije putěšestvenniki v moskovskom gosudarstve v XVI veke. Got'je, Ju.V., Moskva, 1937

Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkich svjazej v XV. v. Ed. Skrižinskaja, Je.Č., Leningrad, 1971

Gerberštejn, S., *Zapiski o Moskovii.* Ed. Maleina, A.I. - Nazarenko, A.V. - Choroškevič, A.L., Moskva, 1988

Gorsej, D., *Zapiski o Rossii XVI-načalo XVII v.* Moskva, 1991. Ed. Sevast'janova, A.A., Moskva, 1991 - citováno dle

<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Tubervill/frame-text.htm> a

<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gorsej/frame-pred.htm>

Gvanini, A., *Opisanie Moskovii.* Ed. Šičalina, Ju.A., Moskva, 1997 - citováno dle

<http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Gwagnini/pred.phtml?id=306>

Bibliotěka inostrannyh pisatělej o Rosii. 1. Ed. Semjonov, V.I., SPb., 1836 - citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kampenze/frame-text.htm>.

Doněsenije o Moskovii vtoroj polovine 16 veka. Ed. Ogorodnikov, V.I., Moskva, 1913 - v této práci citováno dle

<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Foskarino/frame-text.htm>.

Hakluyt, R., *The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation.* Ed. Beeching, J., New York 1987

Historica Russiae Monimenta. I. Ed. Turgeněv, A.I., Petěrsburg 1841

Izvestija angličan o Rossii XVI v. In: Čtenija v imperatorskom oščestve istorii i drevnostěj Rossijskich. 4, ed. Seredonin, S.M., Moskva, 1984 - v této práci je citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Randolph/text.phtml?id=1170> a <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bauth/text.phtml?id=85>

Opisanije putěšestviija v Moskvu posla rimskago imperatora Nikolaja Varkoča, 22 ijulja, 1593 goda. (Čtenija imperatorskogo Obščestva Istorii i Drevnostěj Rossijskich pri Moskovskom Universitětě). Ed. Šemjakin, A., Moskva, 1875

Načalo i vozvyšeniye Moskovii. Ed. Tichomirov, I.A., Moskva, 1877 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text1.phtml?id=1144> a <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Buchow/text2.phtml?id=1145>

Pamjatniki diplomatičeskich snošenij drevněj Rossii s děržavami inostrannymi. Pamjatniki diplomatičeskich snošenij s Rimskoju imperijeju. I. (1488 - 1594), S. Petěrburg 1851

Pervoje putěšestviye angličan v Rossiju v 1553 godu. Ed. Tarnava-Boričevskij, I. In Žurnal Ministěrstva Narodnogo Prosvěščenija, 1838/10- v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Adams/text.phtml?id=23>

Pismo Ioanna Kobencelja o Rossii XVI veka. Ed. Dombrovskij, V.F., In: Žurnal Ministěrstva Narodnogo Prosvěščenija, 1842/9 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Kobenzel/text.phtml?id=698>.

Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze. Ed: Roginskij, M.G., In: Russkij istoričeskij žurnal., 8, s. 10-59 - citováno dle http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/text.phtml?id=1470

Possevino, A. *Istoričeskije sočiněnija o Rossii XVI. v.* Ed. Godovikova, L.N. Moskva, 1983

Relace o poselství z Prahy do Moskvy roku 1589. Ed. Polišenský J. In: Československo-sovětské vztahy, 2, 1973

Sibir v izvestijach zapadno-jevropejskich putěšestvennikov i pisatel'ej, XIII-XVII vv., Novosibirsk, 2006 - v této práci citováno dle <http://www.vostlit.info/Texts/rus14/Barberini/text4.phtml?id=3413>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Fletcher/otryv1.phtml?id=3794>
<http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Iovij/text2.phtml?id=2009>

Supplementum ad Historica Russiae Monumenta, ex archivis ac bibliothecis extraneis deprompta. I., Ed. Turgeněv, A.I., SPb., 1841

Štaden, G., *Zapiski němca - opričnika.*(Russkaja istoričeskaja bibliotěka) Ed: Šokareva, S.Ju., Moskva, 2002

Tolstoj, J.V., *Pervyja sorok let snošenij měždu Rossijeju i Anglijeju, 1553 - 1593.* SPb, 1875

Ulfeldt, J., *Putěšestvie v Rossiju*. Ed. Choroškevič, A.L., Moskva, 2002 (dále jen Ulfeldt).

Velikaja Rus rycarja de Lannoa. Ed. Kudrjavceva, O., In: Rodina 2003/12 - citováno <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Lannoa/text.phtml?id=778>

Zapiski o Moskovii Ioanna Perštejna i princa Daniila fon-Buchau. Ed. Bagal' j, D. Kyjev, 1879

Literatura:

- Adelung, F., *Kritisch-literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind I.*, St.Petěrsburg 1846
- Aderson, S.M., *Britain's Discovery of Russia 1553-1815*. New York 1958
- Alef, G., *Muscovy and Council of Florence*. In: *Slavic Review, american quarterly of societ and east European studies*, 20, 1961/3
- Aleksejev, J.G., *Gosudar vseja Rusi*. Novosibirsk, 1991
- Aleksejev, V.I., *Rol cerkvi v sozdanii ruskogo gosudarstva*. Sankt-Petěrburg, 2003
- Alšic, D.N., *Načalo samoděržavija v Rossii: Gosudarstvo Ivana Groznogo*. Leningrad, 1988
- Amburger, E., *Die Anwerbung ausländischer Fachkräfte für die Wirtschaft Rußlands vom 15. bis ins 19. Jahrhundert*. Sttutgart, 1968
- Bazilevič, K.V., *Vněšnjaja politika ruskogo centralizovannogo gosudarstva. Vtoraja polovina XV veka*. Moskva, 1952
- Belokurov, S.A., *O Posolskom prikaze*. Moskva, 1906
- Beljakova, E.V., *K istorii učrežděnija autokefalii rusknoj cerkvi*. In: *Rossija na put'ach centralizaci*. Moskva, 1982
- Berg, L.S., *Očerki po istorii ruskich geografičeskich otkrytij*. Moskva - Leningrad, 1946
- Borisov, N.S., *Ivan III*. Moskva, 2000
- Borisov, N.S., *Russkaja cerkov v političeskoj borbe XIV - XV vekov*. Moskva, 1986
- Braudo, A.I., *Poslanie Taube i Kruze k gercogu Ketleru (bibliograficheskaia zametka)*. Žurnal Ministěrstva Narodnogo Prosveščeniya, 271, Moskva, 1890
- Cros, A., *Russia under Western Eyes 1517 - 1825*. London, 1971

- Černá, L., *Papežská kurie a moskevský stát ve světle činnosti jezuita Antonia Possevina*. FF UK, Praha, 1992
- Čudinov, A.N., *Domostroj*. SPb, 1911
- Delius, W., *Antonio Possevino und Ivan Groznyj: Ein Beitrag zur Geschichte der kirchlichen Union und der Gegenreformation des 16. Jahrhunderts*. Stuttgart, 1962
- Dencker, R., *Der finländische Bischof Paul Juusten und seine Mission in Russland*. In: *Zeitschrift für Ostforschung*, 11/2, 1962
- Djakonov, M.A., *Vlast' moskovskych gosudarej: očerki iz Istrii političeskich idej drevněj Rusi do konca XVI v.* Sankt Petěrburk, 1889.
- Djakonov, M.A., *Očerki obščestvennogo i gosudarstvennogo stroja drevnej Rusi*. Sankt-Petěrburg, 1910
- Dörbeck, F., *Die Anfänge der Medizin in Russland und deren weitere Entwicklung*. In: *Archiv für Geschichte der Medizin*, 2, 1909
- Europäische Schlüsselworte. 3. Kultur und Zivilisation*, Mnichov 1967
- Fechtnerová, A., *Čeští misionáři v Rusku*. In: *Miscellanea*, Praha, 1988/5
- Fennel, J.L.I., *Ivan the Great of Moscow*. London, 1963
- Florja, B.N., *Ivan Groznyj*. Moskva, 2000
- Florja, B.N., *Torgovlja Rossii so stranami Zapadnoj Evropy v Archangelske*. In: *Srednije veka*, 36, 1973.
- Gamel, I.Ch., *Angličaně v Rossii v XVI i XVII stoletijach*. (Zapiski imp. Akadēmii nauk, VIII, XV). SPb, 1865
- Geanakoplos, D., *The Council of Florence (1438-1439) and the problem of union between the Greek and Latin churches*. In: *Church History*, XXIV., 1955
- Georgievskij, G., *Prazdničnyje služby i cerkovnyje toržestva v staroj Moskvě*. Moskva, 1995

Gerasimov, G.I. - Rogožin, N.M., *Projezžaja po Moskovii. Rossija XVI-XVII vekov glazami diplomatov*. Moskva, 1991

Gill, J., *Personalities of the Council of Florence and others Essays*. Oxford, 1964

Godovikova, L., N., *Moskovskoje poselstvo A. Possevino*. In: Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universitěta, 5, Moskva, 1970

Goťje, Ju.V., *Poslanije Ioganna Taube i Elerta Kruze*. In: Russkij istoričeskij žurnal, 8, 1922

Grekov, I.B., *Očerki meždunarodnych otnošenij Vostočnoj Jevropy XIV - XVI vv.* Moskva, 1963

Graham, H., *Paul Juusten's Mission to Muscovy*. In: Russian History, 13/1, 1986

Gukovskij, M.A., *Soobščeniye o Rossii moskovskogo posla v Milan (1486 g.)*. In: Voprosy istoriografii i istočnikoveděniya istorii SSSR, Moskva - Leningrad, 1963

Handbuch der Geschichte Russlands. Bis 1613 von der Kiever Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum I. Ed. Hellmann, M., Stuttgart 1981

Herrinová, J., *Ženy v purpuru*, Praha 2005

Hroch, M. *Úloha západoevropského kupeckého kapitálu ve zprostředkování obchodu s východní Evropou*. In: AUC, Philosophica et historica 2, 1964

Cherniavsky, M., *The reception of the Council of Florence in Moscow*. In: Church History, XXIV, 1955

Choroškevič, A.L., *Dannyje russkich letopisej otnositělno Aristotěla Fioravanti*. In: Voprosy istorii, Moskva, 1979/2

Choroškevič, A.L., *Russkoje gosudarstvo v sistěme meždunarodnych otnošenij konca XV - XVI v.* Moskva, 1980

Chumicheva, O., *Ivan der Schreckliche und Jan Rokyta. Der Zusammenstoss zweier Kulturen*. In: Historisches Jahrbuch, Freiburg-München, 2004

Janin, V.L., *Iz istorii novgorodsko-moskovskich otnošenij v XV veke*, In: Otěčestvennaja istorija 1995

- Jasinskij, A.N., *Doněsenie o Moskovii Marka Foskarini*. Kijev, 1889
- Kaptěrev, N.F., *Charakter otnošenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijach*. Sergijev Posad, 1914
- Kazakova, N.A., *O položenii Novgoroda v sostavě Russkogo gosudarstva v konce XV - pervoj polovinė XVI v.* In: *Rossija na put'ach centralizacii*, Moskva, 1982
- Kazakova, N.A., *Zapadnaja Jevropa v russkoj pismennosti XV - XVI vv: iz istorii mežduna-rodnych kulturnych svjazej Rossii*. Moskva, 1980
- Kirpičnikov, A.N., *Vojennoje dělo na Rusi*. Leningrad, 1976
- Ključevskij, V.O., *Bojarskaja Duma drevněj Rusi; Dobryje ljudi drevněj Rusi*. Moskva, 1994
- Ključevskij, V.O., *Skazanija inostrancev o Moskovskom gosudarstvě*. Petrograd, 1918
- Kobeko, D.F., *Đjaki Ščelkalovi*. SPb., 1908
- Kolobkov, V.A., *Memuary Džeroma Gorseja o Rossii XVI v.* In: *Issledovanija pamjatnikov pismennoj kultury v sobranijach i archivach otděla rukopisej i redkich knig: Vospominanija i dněvnyky*, Leningrad, 1987
- Kostomarov, N.I., *Domašnjaja žizň i nrawy velikoruskogo naroda. Utvar, oděžda, pišča i pit'o, zdorovje i bolezni, nmravy, obrjady, prijem gostěj*. Moskva, 1993
- Kostomarov, N.I., *Istoričeskije monografii i issledovanija*. SPb., 1887
- Kučkin, V.A., *Proischožděnije russkogo dvuglavogo orla*. Moskva, 1999
- Lappo-Danilevskij, A., *Organizacija prjamogo obloženija v Moskovskom gosudarstve*. Sankt Petěrburk, 1890
- Laptěva, L.P., *Doněsenie avstrijskogo posla o pojezdke v Moskvu v 1589 godu*. In: *Voprosy istorii*, 6, Moskva, 1978
- Leontěv, A.K., *Obrazovanije prikaznoj sistemy upravlenija v Russkom gosudarstve. Iz istorii sozdanija centralnogo gosudarstvennogo aparata v konce XV - načale XVI v.* Moskva, 1961

- Levykin, A.K., *Voinskije ceremonii i regalii russkich carej*. Moskva, 1997
- Lichačev, N.P., *Dumnoje dvorjanstvo v bojarskoj dume XVI stoletija*. SPb, 1896
- Lichačev, D.S., *Putěšestvija russkich poslov XVI - XVII vv.: statějnyje spiski*. Moskva, 1954
- Limonov, J.A., *Kulturnyje svazy Rossii s jevropejskimi stranami v XV - XVII vv.* Moskva, 1978
- Linhartová, M., *Ruská účast na florentském koncilu a odmítnutí církevní unie*. FF UK, Praha, 2007
- Ljubimenko, I.I., *Istorija trgovych snošenij Rossii s Anglijej (XVI-yj vek)*. Jurjev, 1912
- Ljubimenko, I.I., *Anglijskaja trgovaja kompanija v Rossii v XVI-m veke*. SPb 1911
- Madariaga, I., de, *Ivan the Terrible: first tsar of Russia*. New Haven, 2005
- Mandlerová, J., *Problém kulturních dějin v české buržoazní historiografii v 80. a 90. letech 19. 20. století*. In: Sborník k dějinám 19. a dvacátého století, 1, 1972
- Nakašidze, N.T., *Russko-anglijskije otnošenija vo vtoroj polovině XVI v.* Tbilisi 1956
- Nejedlý, M., *Na dobrodružných stezkách. Zvědové pozdního středověku*. 1. In: Historický obzor. 19, 2008
- Nosov, N.Je., *Russkij gorod v XVI stoletii*. In: Rossiya i Italija Russkij i italjanskij sredněvekovyj gorod. Russko-italjanskije otnošenija v 1900-1914. Matěrialy IV Konferencii sovetskich i italjanskich istorikov. Ed. Guber, A.A., Moskva, 1972
- „Oko vsej velikoj Rossii“ Ob istorii russkoj diplomatičeskoj služby XVI - XVII vekov*. Ed. Čist'akova, E.V., Moskva, 1989
- Payne, R. - Romanoff, N., *Ivan Hrozný*. Praha 2008
- Perevezencev, S.V., *Russkaja socialno-političeskaja mysl XI - načala XX veka*. Ivan Groznyj. Moskva 2002

Petráň, J., *Dějiny hmotné kultury*. I/1. Praha, 1995

Picková, D., *Anglo-ruské vztahy ve druhé polovině 16. století*. (Studie a texty 1 - 1990). Praha, 1992

Picková, D., *Dvě cesty Nikolaa Poppela do Moskvy (Příspěvek k problematice navázání rusko-habsburských vztahů koncem 15.století)*. In: Slovánský přehled LXXXIV, 1998/2

Picková, D., *Habsburkové a Rurikovci na prahu novověku. Příspěvek k dějinám rusko-habsburských vztahů na přelomu 15. a 16.století*. (Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, Monographia CLIV). Praha, 2002

Picková, D., *Moskevský stát Ivana III. a zápas o převahu ve střední Evropě*, In: Acta Universitatis Carolinae - Philosophica et historica 3-4, Studia historica XLII. Praha, 1995

Picková, D., *Opričnina Ivana Hrozného jako předobraz autoritářského režimu na Rusi 16. století*. In: Totalitarismus 4, Plzeň, 2008.

Picková, D., *První moskevská mise císařského diplomata Siegmunda von Herberstein (1517)*. In: Staletí objevů, diplomacie a válek, (Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1 - 2003, Studia Historica LV.)

Pipes, R., *Rusko za starého režimu*. Praha 2004

Pirling, P., *Rossija i papskij prestol*. I, Moskva, 1912

Pirling, P., *Rossija i Vostok. Carskoje brakosočetanije v Vatikaně, Ivan III. i Sofija Paleiolog*. S.-Petěrburg, 1892

Platonov, S.F., *Moskva, i Zapad v XVI - XVII vekach*. SPb., 1925

Poljakovskaja, M.A. - Čekalova, A.A., *Vizantija: byt i nrawy*. Sverdlovsk, 1989

Polosin, I.,I., *Genrich Štaden. O Moskve Ivana Groznogo*, Moskva, 1925

Popov, A., *Istoriko-litěraturnyj obzor drevně-russkich polemičeskich sočiněnij protiv latiňan (XI-XV v.)*. Moskva, 1986

Richter, V.M., *Istorija mediciny v Rossii*. I. Moskva, 1820

Roginskij, M.G., *Poslanije Ioganna Taube i Eleata Kruze*. In: *Russkij istoričeskij žurnál*, Moskva, 1922/8

Rogožin, N.M., *Oko vsej velikoj Rossii. Ob istorii russoj diplomatičeskoj služby XVI - XVII vekov*. Moskva, 1989

Ruffmann, K.H., *Das Russlandbild im England Shakespeares*. Göttingen, 1952

Rutenburg, V.I., *Italjanskije istočniki o svjazjach Rossii i Italii v XV v.* In: *Issledovanija po otčestvennomu istočnikoveděniu*, M.-L., 1964

Rybina, E.A., *Inozemnyje dvory v Novgorodě XII-XVII vv.* Moskva, 1986

Savva, V., I., *Něskolko slučajej izučenija innostrannyh jazykov russkimi ljud'mi vo vtoroj polovině XVI veka*. Charkov, 1913

Savvaitov, P.I., *Opisanije starinnych carskich utvarej, oděžd, oružija, ratnych dospěchov i konskogo pribora, izvlečenoje iz rukopisej archiva moskovskoj Oružejnoj palaty*. in: *Zapiski imp. Archeologičeskogo obščestva*, XI., SPb., 1865

Sergejev, F.P., *Russkaja diplomatičeskaja těrminologija XI - XVII vv.* Kišiněv, 1971

Sestan, E., *Italjanskije goroda v XIV-XVI vekach*. In: *Rossija i Italija. Russkij i italjanskij sredněvekovyj gorod. Russko-italjanskije otnošenija v 1900-1914. Matěrialy IV Konferencii sovetskich i italjanskich istorikov*. Ed. Guber, A.A., Moskva, 1972

Simmons, E.J., *English Literature and Culture in Russia 1553 - 1815*. New York, 1964

Skrižinskaja, Je.Č., *Kto byli Ralevy, posly Ivana III v Italiju? (K istorii italo-russkich svjazej v XV v.)*. In: *Problemy istorii meždunarodnych otnošenij*. Moskva, 1972

Sněgirev, I.M., *Moskva: Podrobnoje istoričeskoje i archeologičeskoje opisanie goroda*, I. M., 1875

Skrynnikov, R.G., *Boris Godunov*. Moskva, 1978

Skrynnikov, R.G., *Velikij gosudar Ioann Vasiljevič Groznyj*. Smolensk, 1998

- Skřivan, A. - Křivský, P., *Moře, objevy, staletí*. Praha 1980
- Suchman M.M., *Inostrancy o drevněj Moskve (Moskva, XV-XVII vekov)*. Moskva, 1991
- Svátek, J., *Dílo Guilleberta de Lannoye jako historický pramen*. FFUK, Praha, 2007
- Skvajrs, J.R., *Ganza i Novgorod: jazykovyje aspekty istoričeskich kontaktov*. Moskva, 2002
- Šarkova, I.S., *Rossija i Italija torgovyje otnošenija XV - pervoj četvėrti XVIII v.* Leningrad, 1981
- Šarkova, I.S., *Zametki o rusko - italjanskich otnošenijach XV - pervoj treti XVI*. In: *Srednije veka*, 34, Moskva, 1971
- Šmurlo, E., *Izvestija Džovanni Tedaldi o Rossii vremeni Ivana Groznogo*. In: *Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščeniya*, 1891/5-6
- Šmurlo, Je.F., *Rim i Moskva. Načalo otnošenij Moskovskogo gosudarstva s papskim prestolom (1462-1528)*. In: *Zapiski Russkogo istoričeskogo občestva v Prage* 3, 1937
- Tichomirov, M.N., *Sredněvekovaja Rossija na meždunarodnyh put'ach XIV - XV vv.* Moskva, 1992
- Tichomirov, M.N., *Vizantija i Moskovskaja Rus*. In: *Istoričeskij žurnál*, 1945/1-2
- Uebersberger, H., *Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts*, Wien - Leipzig, 1906
- Slavík, J., *Habsburkové a Rusko v 16. století*. In: *Český časopis historický XII*, 1906, s.169-177, 312-334, 447-467
- Vaigendová, D., *Boris Godunov a situace v ruském státě na přelomu 16. a 17. století*. In: *Společenské vědy ve škole* 40, 1983-84
- Vernadskij, V., *Rossija v srednije veka*. Moskva, 1997
- Vernadskij, V., *Mongoly i Rus*. Moskva, 1997

Willan, T.S., *The Early History of The Russia Company 1553 - 1603*. Manchester, 1956

Winter, E., *Russland und das Papsttum*. I., Berlin, 1960

Zabelin, I.Je., *Domašnij byt russkich carej v XVI i XVII stoletijach*. I/II, Moskva, 2000

Zabelin, I.Je., *Domašnij byt russkich caric v XVI i XVII stoletijach*. Novosibirsk, 1992

Zabelin, I.Je., *Istorija goroda Moskvy*. I., Moskva, 1995

Zabylin, M., *Russkij narod: jeho obyčaji, obrjady, predanija, sujeverija i poetika*. Moskva, 1997

Zimin, A.A., *Opričnina*. Moskva 2001

Zimin, A.A., *Rossija na poroge novogo vremeni. Očerki političeskoj istorii Rossii pervoj treti XVI v.* Moskva, 1972

Zimin, A.A., *Rus na ruběže XV-XVI stoletij*. Moskva, 1982

Zimin A.A., *Vitjaz na rasputje. Feodalnaja vojna v Rossii XV v.* Moskva, 1991

Zimin, A.A., *V kanun groznych potrjasenij*. Moskva, 1986